

ХРОНІКІ СЯМ'І

ХРАПТОВІЧАЇ – БУЦЕНЕВЫХ

Міхаїл Апалінар'евіч Буценеў

Міхаіл Апалінар'евіч Буценеў

**ХРОНІКІ СЯМ'І
ХРАПТОВІЧАЎ-БУЦЕНЕВЫХ**

Мінск
“Галіяфы”
2018

УДК 94(476+438)
ББК 63.3(4Бел)
Б90

*Куратар праекта Юрый Меляшкевіч
Пераклад з рускай Вікі Трэнас*

Выдадзена пры падтрымцы Пасольства Рэспублікі Польшча
ў Рэспубліцы Беларусь

Буценеў, М. А.

Б90 Хронікі сям'і Храптовічаў-Буценевых / Міхаіл Апалінар'евіч
Буценеў; пер. з рус. Вікі Трэнас. – Мінск : Галяяфы, 2018. – 246 с.
ISBN 978-985-7140-86-2.

Міхаіл Апалінар'евіч Буценеў нарадзіўся ў 1919 годзе ў Ялце, куды бацькі яго з'ехалі з Масквы пасля рэвалюцыі. Яму не было года, калі яго сям'я з'ехала ў Аўстрыю праз Канстанцінопаль; пазней яны пераехалі ў Францыю, дзе сабраліся многія члены іх вялікай сям'і. У 1934 годзе ўсе перабраліся ў Польшчу, дзе захаваўся фамільны маёнтак Шчорсы на мяжы з Савецкім Саюзам. У Варшаве М. А. Буценеў атрымаў атэстат сталасці. Буценевы пражылі ў Польшчы да 1939 года, пакуль вайна іх усіх не раскідала. М. А. Буценеў апынуўся ў Германіі, дзе вучыўся міжнароднай эканоміцы, і ў рэшце рэшт у 1944 годзе пераехаў у Францыю. У Парыжы працаваў у Міжнароднай арганізацыі дапамогі эмігрантам, якая і перавезла яго разам з жонкай і дзецьмі ў Амерыку, у Нью-Ёрк. Спачатку ён нядоўга працаваў на фабрыцы, аднак затым уладкаваўся ў банк, дзе спецыялізаваўся на міжнароднай эканоміцы і вандраваў па ўсёй Еўропе, Афрыцы і Блізкім Усходзе (ён размаўляў на шасці мовах). Памёр Міхаіл Апалінар'евіч у 1992 годзе.

**УДК 94(476+438)
ББК 63.3(4Бел)**

ISBN 978-985-7140-86-2

© Буценеў М. А., 2002
© “Паломник”, Масква, Расія, 2002
© Афармленне. ПВУП “Галяяфы”, 2018

Прадмова

У 1989 годзе мой муж Міхаіл Буценеў пачаў пісаць кнігу пра сваю сям'ю, бо хацеў, каб ягоныя дзеці і ўнукі ведалі свае карані. Ён заўсёды лічыў, што вельмі важна ведаць пра ўсіх членаў сям'і, як жывых, так і памерлых. Да таго ж, ён з вялікай павагай і захапленнем ставіўся да многіх сваіх сваякоў і продкаў, і не столькі за іх дасягненні, колькі за моц характару, або перакананні, або шчодрасць, або веру, і падобнае.

Жывучы ў Амерыцы, мой муж мусіў вырашыць, на якой мове пісаць — на рускай або на англійскай. Разумеючы, што ягоныя сваякі і ўнукі наўрад ці змогуць прачытаць рускі тэкст, ён вырашыў пісаць па-англійску. Мой муж уклаў вельмі шмат працы ў гэтую кнігу, імкнуўся прадставіць па магчымасці поўную, дакладную і жывую карціну, як з гістарычнай, так і з асабістага пункту гледжання. Ён скарыстоўваў летапісныя нататкі розных членаў сям'і, што захаваліся ў пажаўцельх альбомах і сшытках; ён чытаў кнігі пра сувязі Польшчы і Літвы¹, Польшчы і Расіі, займаўся ў польскай бібліятэцы ў Парыжы, расшукваў фотаздымкі.

Як толькі накіпілася дастаткова матэрыялу, мой муж распачаў напісанне кнігі. Гэты занятак цалкам яго захапіў, ён пісаў штодня, спяшаўся завяршыць яе як мага хутчэй.

Асабліва складанае пытанне паўстала перад маім мужам, калі надышоў час апісваць яго ўласнае жыццё. На якім моманце варта спыніцца? У рэшце рэшт ён вырашыў апісаць гісторыю сям'і Буцневых да канца Другой сусветнай вайны, калі ўсе чле-

ны яе ўз'ядналіся зноў пасля цяжкіх выпрабаванняў, якія выпалі на долю некаторых з іх падчас гэтай вайны.

Калі мой муж завяршыў кнігу, асобныя члены нашай сям'і і сябры сталі запэўніваць яго, што шкада было б абмежаваць кола чытачоў толькі яго дзецьмі і ўнукамі. У выніку ён вырашыў выдаць пэўную колькасць экзэмпляраў кнігі і падарыў іх многім блізкім яму людзям.

Сын яго стрыечнага брата Уладзімір Сяргеевіч Трубяцкой высакародна прапанаваў перакласці кнігу на рускую мову. Разумеючы, што гэта дазволіць і нашым расійскім сваякам прачытаць кнігу, мой муж з удзячнасцю і радасцю пагадзіўся на гэты праект. Як і варта было чакаць, пераклад кнігі адняў шмат часу ў вельмі занятага чалавека, і ён выканаў гэтую задачу дакладна і з любоўю. Мне вельмі шкада, што мой муж так ніколі і не пабачыў гэты цудоўны пераклад яго кнігі на рускую мову (ён памёр у 1992 годзе).

Я насмелілася адрэдагаваць рускі пераклад, імкнучыся да таго, каб тэкст захаваў словы і звароты майго мужа, гук ягонай мовы, хаця гэта і можа падацца некалькі старамодным у сучаснай Расіі. На жаль, з-за тэхнічных перашкодаў і затрымак рускі пераклад кнігі выходзіць толькі ў 2002 годзе! Я з радасцю дзялюся гэтай кнігай з членамі нашай сям'і ў Расіі і з усімі, хто за хоча бліжэй пазнаёміцца з гісторыяй адной рускай сям'і.

* * *

Мой муж і я (Вера Сяргееўна Трубяцкая) ажаніліся ў 1948 годзе, у нас чацвёрта дзяцей, усе яны цяпер жывуць у ЗША: Аляксей (хірург), Таццяна (педагог, працуе адміністратарам у школе), Марыя (выкладчык замежнай мовы, цяпер працуе адміністратарам у школе) і Пётр (доктар філасофіі, прафесар у Свята-Уладзімірскай духоўнай акадэміі). У нас шасцёра цудоўных унукаў. Усе яны ведаюць пра свае рускія карані, амаль усе наведвалі Расію. Некаторыя прачыталі ўжо гэтую кнігу (па-англійску), іншыя ж яшчэ занадта малыя...

Вера Буценева

Выданне кнігі на беларускай мове сталася магчымым дзякуючы падтрымцы Пасольства Рэспублікі Польшча ў Рэспубліцы Беларусь, згодзе і падтрымцы чальцоў сям'і Храптовічаў-Буцэневых: Веры Буцэневай, Аляксея Буцэнева, Таццяны Буцэневай, Марыі Буцэневай, Пятра Буцэнева, Яўгенія Сакалова, а таксама пры ўдзеле Грамадскай арганізацыі "Беларускае добраахвотнае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры" і Цэнтра Экумена (Наталля Васілевіч)

Глава I

РОД БУЦЕНЕВЫХ

Частка першая

*Любоў усё ахінае, усяму верыць,
на ўсё спадзяецца, усё пераносіць.
Дасягайце любові.*

(1 Кар. 13:7, 14:1)

Прозвішча БУЦЕНЕЎ паходзіць ад слова “буцень”, што на стараславянскай мове азначае “дзікая пятрушка”. Гісторык Вяслоўскі знайшоў запісы, якія адносіліся да 1400 г., пра Буценя Гаўрылавіча Канстанцінава з Пераяслаўля. Ён указвае, што з канца XV ст. нашчадкі Буценя Гаўрылавіча сталі вядомыя як Буценевы.

Пазней, у XVIII стагоддзі, прозвішча стала пісацца лацінскім шрыфтам з двума f на канцы па правілах правапісу французскай мовы — самай распаўсюджанай замежнай мовы ў Расіі тых дзён.

У генеалогіі, апублікаванай у 1803 г., князь Лабанаў-Рас-тоўскі пералічае тры лініі Буценевых: адну з Тульскай губерні, другую з Цвярской губерні, а трэцюю — з Наўгародскай. Усе тры лініі мелі адно і тое ж паходжанне. У маёй хроніцы я буду закранаць толькі нашую лінію (“тульскую”). Дзве астатнія вымерлі ў XIX стагоддзі.

У XVII стагоддзі існавала яшчэ некалькі Буценевых, чые імёны не адносяцца да ніводнай з трох вышэй пералічаных ліній. Тым не менш я хачу іх прыгадаць, бо, верагодна, і яны маглі належаць да нашага роду:

Міхалец Мяшкоў, сын Буценеў, і Сцепанко Фёдараў, сын Буценеў, — абодва былі залічаныя ў 1500 г. у “Тысячную кні-

гу”. Гэтая кніга пералічае імёны шляхцічаў, якім былі дадзеныя маёнткі паблізу Масквы, дзе яны былі абавязаныя жыць і быць гатовымі ў выпадку неабходнасці да абароны сталіцы.

Міхаіл Дзмітрыевіч (“Міхайла”, “Міцько”), сын Буценеў (магчыма, гэта той самы Міхалец, узгаданы вышэй), быў забіты пры аблозе Казані ў 1502 г.

Манах Сергій (яго імя ў пострыгу невядомае) Фёдаравіч Буценеў – “Маскоўскі некропаль” за 1907 год лічыць яго магілу, пад 1558 годам, у Троіца-Сергіевай Лаўры ў Загорску каля Масквы. (Мая дачка Таня ў 1983 г. спрабавала адшукаць гэтую магілу ў Загорску, аднак у яе не атрымалася знайсці ніякіх запісаў або інфармацыі на гэтую тэму. Я вельмі спадзяюся, што гэтая першая няўдалая спроба не ўтрымае членаў нашай сям’і ад далейшых пошукаў у будучыні).

Нашая лінія Буценевых належыць да стаўбавой шляхты Тульскай губерні, дзе ў Бялеўскім павеце ім належаў невялікі маёнтак Абінь. Гэты маёнтак быў дараваны царом Васілём Шуйскім (1608—1610 гг.) Раману Буценеву за яго адзнаку пры абароне Масквы ад палякаў. Гэта ўсё, што мы ведаем пра Рамана Буценева — першага ў нашай лініі. Вельмі мала вядома і пра тры пакаленні яго нашчадкаў.

Сямён Васільевіч (1715–1808, пятае калена) нарадзіўся ў гады кіравання Пятра Вялікага (1682–1725). Ён удзельнічаў у вайне супраць туркаў пры імператарцы Ганне Іаанаўне (1730–1740), пасля чаго ўступіў у знакаміты Праабражэнскі полк. Праабражэнскі і Сямёнаўскі палкі незадоўга да гэтага былі заснаваныя Пятром Вялікім. Для таго, каб патрапіць у гэтыя часці, неабходна было не толькі падыходзіць па фізічных дадзеных (быць высокім і моцным), але таксама быць добра адукаваным і мець высокія маральныя якасці, бо меркавалася, што салдаты гэтых палкоў павінны былі быць узорам і для рускага войска, і для грамадзянскага насельніцтва. Яны мусілі быць “піянерамі цывілізацыі” ў Расіі. У 1752 годзе Сямён Васільевіч выйшаў у адстаўку і пасяліўся ў сваім маёнтку Абіне. У апошнія гады свайго жыцця ён быў абсалютна сляпы, але яго ўнук Апалірый (мой прадзед) заўсёды з любоўю прыгадваў яго як чалавека, які да канца сваіх дзён захаваў здзіўляльную яснасць і свежасць розуму. У дзяцінстве Апалінарый вельмі любіў слухаць, калі дзя-

дуля распавядаў яму захапляльныя гісторыі пра свае вайсковыя кампаніі. Сямён Васільевіч спачыў у Абіне ў 1808 годзе ва ўзросце 93 гадоў.

Пётр Сямёнавіч, ягоны сын, нарадзіўся ў Абіне ў 1751 годзе і памёр там жа ў 1817. Так жа, як і ягоны бацька, ён паступіў у Праабражэнскі полк, а пасля выхаду ў адстаўку служыў на розных грамадзянскіх пасадах у Тульскай і Калужскай губернях. Прыблізна ў 1785 годзе ён ажаніўся з Аляксандрай Васільеўнай Спафар’евай (1762--1834), дачкой ваенна-марскога афіцэра Васіля Спафар’ева, ад якога яна ўспадчыніла невялікі маёнтак Грыдзенкі, размешчаны ў Медынскім павеце Калужскай губерні.

У сувязі з гэтым мне хацелася б распавесці зусім незвычайную гісторыю, звязаную з іменем аднаго з продкаў Аляксандры Васільеўны, які быў першым прадстаўніком гэтай сям’і, які ўсталяваўся ў Расіі і набыў маёнтак Грыдзенкі. Яго звалі Мікалай Спафара Мілеску, і ён быў адметным чалавекам у Малдавіі. На Русі ён з’явіўся ў час кіравання цара Аляксея Міхайлавіча (1645–1676), бацькі Пятра Вялікага, і хутка набыў вядомасць пад іменем Мікалая Спафар’ева.

Мікалай, выхадзец з вядомай малдаўскай сям’і, нарадзіўся каля 1630 года. Атрымаўшы адукацыю спачатку ў Канстанцінопалі, пасля ў Італіі, ён быў даволі адукаваным чалавекам і буйным навукоўцам свайго часу. Да таго ж ён быў высокаадораным чалавекам і цудоўным лінгвістам. Акрамя малдаўскай, мовы сваёй маці, ён выдатна валодаў грэцкай, лацінскай, французскай і нямецкай мовамі. Пасля таго, як ягоная адукацыя была скончаная, ён вярнуўся ў малдавію, дзе заняў важную пасаду пры двары малдаўскага гаспадара. (Слова “спатар” азначае памалдаўску “мечаносец”, аднак мы не ведаем, ці было гэтае прозвішча дадзенае Мікалаю асабіста ці першапачаткова было ягонай часткай). У час аднаго з мясцовых палітычных паўстанняў ён быў схоплены супернікамі яго партыі, якія адрэзлі яму нос, апасля кінулі яго ў турму. (Мне страшна ўявіць, што яны зрабілі з кіроўным гаспадаром). У хуткім часе Мікалаю ўдалося збегчы з турмы і перабрацца ў Нямецчыну. Там ён знайшоў хірурга, які ўрабіў яму штучны нос (у сярэдзіне XVII стагоддзя!) Ён правёў некалькі гадоў пры брандэнбургскім двары, пасля чаго пераехаў у Швецыю. У Стакгольме ён напісаў і апублікаваў некалькі наву-

ковых прац. У 1656 годзе ён ліставаўся з французскім міністрам замежных спраў маркізам дэ Пампонам, дзелячыся з ім думкамі пра праваслаўнае тлумачэнне Еўхарыстыі.

Прыб7ыўшы ў Расію, Мікалай хутка вывучыў мову і стаў перакладчыкам пры Міністэрстве замежных спраў. У яго абавязкі ўваходзіла ўсталёўваць і падтрымліваць кантакты з замежнымі пасламі. Акрамя таго, яго часта прасілі перакладаць на рускую мову розныя замежныя навуковыя кнігі, сярод якіх быў, напрыклад, падручнік матэматыкі. У 1680 г. ён быў накіраваны рускім паслом у Кітай. На сваім шдяху туды ён адным з першых апісаў Сібір. Яго апісанне ў далейшым было ўключана (без упамінання ягонага імя) у “Кнігу вялікага чарцяжу”. У час службы ў Пекіне Мікалай напісаў і пра Кітай, выкарыстоўваючы інфармацыю, атрыманую ім ад езуітаў, якія былі пры двары кітайскага імператара і вандравалі па ўсёй краіне.

Па вяртанні ў Расію Спафар’еў праслужыў яшчэ некалькі гадоў у Пасольскім прыказе і спачыў у 1715 г. ва ўзросце 80-ці гадоў. За сваю службу ён атрымаў маёнткі каля Калугі, сярод якіх былі і згаданыя раней Грыдзенкі, успадчыненыя Аляксандрай Спафар’евай, будучай жонкай Пятра Сямёнавіча Буценева, і якія сталі такім чынам часткай буценеўскіх уладанняў. (Вывучаючы падрабязную карту Аляскі ў Нацыянальным геаграфічным атласе, я высветліў, што адзін з заліваў у праліве Кацэбу мае імя Спафар’ева. Я спрабаваў высветліць, хто быў той Спафар’еў, у гонар якога быў названы заліў, аднак да сённяшых дзён было беспаспяхова. Я звяртаўся і ў Нацыянальнае геаграфічнае таварыства, і ў Амерыканскае таварыства геаграфічных назваў. Я нават праштудоваў кнігу Ота фон Кацэбу “Падарожжа адкрыццяў”, якая апісвае ў трох тамах яго даследаванні заходняга ўзбярэжжа Аляскі, але і там не знайшоў адказу на маё пытанне. Я спадзяюся, што хто-небудзь з нашай сям’і калі-небудзь працягне пошукі і знойдзе адказ. Я магу толькі памеркаваць, што гэты Спафар’еў мог быць: 1) першы па рускай лініі Мікалай Спафар’еў, 2) Васіль Спафар’еў (бацька Аляксандры Буценевай), афіцэр флота, які напрыканцы сваёй кар’еры наглядаў за ўсімі маякамі Балтыйскага ўзбярэжжа, або 3) Мікалай Васільевіч Спафар’еў (брат Аляксандры Буценевай), якія, як і ягоны бацька, быў вядомым афіцэрам флота. Варта памятаць, што Кацэбу, які ў 1810 г. ад-

крыў і даследаваў праліў, названы ў ягоны гонар, называў залівы і паўвыспы ў гонар людзей па сваім выбары. Гэта былі або афіцэры на яго караблі, або былыя саслужыўцы, або выбітныя асобы Расійскай Імперыі).

У той час, калі састарэлы Сямён Васільевіч Буценеў яшчэ жыў у сваім маёнтку Абінь, яго сын Пётр Сямёнавіч жыў са сваёй сям'ёй у Грыдзенках, сядзібе яго жонкі. Менавіта там у 1787 г. Аляксандра Васільеўна нарадзіла першынца, Апалінарыя Пятровіча (майго прадзеда), які быў ва ўсіх сэнсах цудоўным чалавекам і чые жыццё і лёс мелі вырашальны ўплыў на гісторыю нашага роду.

Апалінарыў быў старэйшым з адзінаццаці дзяцей, двое з якіх памерлі ў раннім узросце (засталася чатыры дачкі і пяць сыноў). Грыдзенкі былі невялікім маёнткам (як і Абінь), таму прыбытку ад яго ледзь ставала на ўтрыманне такой вялікай сям'і. У тыя дні быў даволі распаўсюджаным звычай, калі шматдзетныя небагатыя бацькі аддавалі сваё дзіця на выхаванне ў невялікую сям'ю больш багатых сяброў. Сталася так, што найбліжэйшымі суседзямі і добрымі сябрамі Буцэневых аказалася сям'я Афанасія Мікалаевіча Ганчарова. Гэта была вельмі забяспечаная сям'я, у якой было толькі адно дзіця, Мікалай, равеснік Апалінарыя. Ганчаровы прапанавалі ўзяць Апалінарыя ў сваю сям'ю, з тым каб выхаваць яго так жа, як свайго ўласнага сына, разам з якім ён рос. Прапанова была прынятая, і ў 1794 г., у сямігадовым узросце, Апалінарыў пакінуў свой дом і пасяліўся ў Ганчаровых. У сваіх успамінах ён апісвае, наколькі цяжкім было для яго расстанне са сваімі братамі і сёстрамі і гарача любімымі бацькамі, асабліва з маці, чыю цеплыню, бескарыслівую любоў і духоўнае кіраўніцтва ён захаваў у сваім сэрцы на ўсё жыццё.

Праз некаторы час Мікалай Ганчароў стаў яго добрым бліжнім сябрам, а бацькі яго праяўлялі ў стаўленні да Апалінарыя такую ж увагу, дабрыню і любоў, як быццам бы ён быў іх уласным сынам.

Галоўная летняя сядзіба Ганчаровых, Палатняны Завод, уражвала Апалінарыя сваёй веліччу і багаццем ладу. Акрамя вялізнай колькасці слуг у сядзібе жылі тры настаўнікі-гувернёры (двое з іх – замежнікі), доктар з Нямецчыны, дырыжор-венгр, які кіраваў аркестрам Ганчаровых з сарака музыкантаў, і тузін егераў для палявання і ўтрымання псарні. Пры сядзібе былі так-

сама вялізныя стайні з верхавымі і цяглавымі коньмі і вялікая колькасць усемагчымых экіпажаў. У адпаведнасці з традыцыйнай рускай гасціннасцю, дом быў заўсёды адчынены для размаітых наведнікаў, суседзяў і сяброў, якія маглі прыехаць нечакана і ў любой колькасці, каб пагасцяваць дзень-другі або тыдзень-другі, прычым многія прыезджалі разам са сваімі сем'ямі, сябрамі, слугамі і коньмі. Стол заўжды быў накрыты, і ўсіх гасцей віталі, кармілі і клапаціліся пра іх так, каб ім заўсёды хацелася вярнуцца. Гэта была руская гасціннасць у найлепшым сэнсе: нефармальная, велічная па стылі, цёплая і бязмежная.

Ганчаровы былі сапраўды шчодрымі людзьмі. Іх шматлікія землі былі вядомыя як найбольш добра ўладкаваныя і дагледжаныя. Іх прыгонныя сяляне лічыліся найбольш шчаслівымі і заможнымі ва ўсёй Калужскай губерні.

Зіму звычайна Ганчаровы праводзілі ў Маскве. Тту лад жыцця быў гарадскі з непазбежным налётам фармальнасці і свецкага бляску: прыёмы, абеды, опера і пад. Маладыя людзі прысвячалі шмат часу навучанню. Акрамя замежных моваў у іх былі заняткі па ўсіх акадэмічных дысцыплінах, а таксама па рэлігіі, музыцы, танцах, гімнастыцы і мастацтве. Уся адукацыя давалася прыватнымі ўрокамі дома. У мэтах пашырэння кругагляду хлопчыкаў бралі на канцэрты, оперныя пастаноўкі і тэатральныя п'есы; акрамя таго, яны шмат чыталі.

Прайшло восем гадоў, і было вырашана, што абодва маладыя чалавекі, якія дасягнулі да таго часу пятнаццацігадовага ўзросту, могуць пачаць падрыхтоўку да сваёй будучай кар'еры. Мікалай Ганчароў рыхтаваўся да вайскавай кар'еры, і бацькі хацелі аддаць яго ў Пажскі корпус. Апалінарый Буценеў, у сувязі з яго здольнасцямі да моваў і шырокім розумам, здавалася, быў прызначаны да кар'еры на ніве замежных спраў. Увесну 1802 г. яго даслалі ў Пецярбург да старога фельдмаршала князя Мікалая Салтыкова, чый сын займаў пасаду ў Міністэрстве замежных спраў і які збіраўся пратэжаваць Апалінарыя ў галіне дыпламатыі.

Першыя два гады былі адведзеныя на чытанне дакументаў, перапісанне дамоваў у Міністэрстве замежных спраў і на знаёмства з многімі людзьмі ў міністэрскіх колах. Нарэшце, ва ўзросце 18-ці гадоў, Апалінарый быў афіцыйна ўладкаваны

ў Міністэрства і накіраваны ў адміністрацыйны аддзел перакладаў і ліставанняў. Там ён зарэкамендаваў сябе добра, і ў 1810 г., ва ўзросце 23-х гадоў, быў пераведзены ў палітычны аддзел выконваць консульскія даручэнні пад прамым кіраўніцтвам міністра замежных спраў.

У 1812 г., калі войскі Напалеона мкнуліся праз Заходнюю Польшчу да межаў Расіі, рускае войска рушыла (пакуль ішлі перамовы) да захаду дзеля абароны айчыны “ў выпадку патрэбы”.

Імператар Аляксандр I вырашыў далучыцца да стаўкі вярхоўнага галоўнакамандавання ў Вільні, якой кіраваў у той час міністр абароны маршал Барклай дэ Толі. Міністр замежных спраў накіраваўся за гасударам з усім сваім найбліжэйшым атачэннем. Апалінарый ва ўзросце 25-ці гадоў быў прызначаны дыпламатычным прадстаўніком пры штабе 2-й арміі пад камандаваннем князя Баграціёна, які знаходзіўся ў Польшчы нападлёк ад Гародні. У яго абавязкі ўваходзіў удзел у перамовах у тым выпадку, калі камандаванне 2-й арміі пачне іх з любой замежнай дзяржавай. Ён таксама веў дзённік падзей для Міністэрства замежных спраў.

У чэрвені таго ж года, пасля хуткіх збораў, ён пачаў сваё падарожжа на перакладных, у суправаджэнні лакея, рупліва падрыхтаваўшыся да выканання свайго першага “дыпламатычнага задання”. Як сам ён адкрыта прызнаваўся, павозка яго выглядала даволі сціпла, а слуга быў быў такім жа недасведчаным і несабраным, як і сам Апалінарый. Але Апалінарый быў ахоплены энтузіязмам; ён уяўляў сябе важнай асобай, дыпламатам з бліскучай будучыняй. Аднак ужо на другі дзень свайго падарожжа Апалінарый перажыў выпадак, які ён апісвае адначасова як прыніжальны і ацяляльны для яго самалюбства.

Калі ён прыбыў на адну з дарожных станцый, яму было абвешчана, што ён атрымае новых зменных коней толькі праз некалькі гадзін. Апалінарый вырашыў, што не павінен дазалаць, каб з ім абыходзіліся падобным чынам, і запатрабаваў, каб коні былі прадастаўленыя неадкладна. Ён паспрабаваў зрабіць важны выгляд, паказаў свае паперы і пачак дакументаў, адрасаваных у армію Баграціёна. Пакуль ён спрабаваў зрабіць важнае ўражанне на станцыйнага наглядчыка, ён адзначыў – той уважліва яго вывучае. Раптоўна Апалінарый зразумеў, што ў ва-

чах гэтага старога наглядчыка ён з'яўляецца тым, кім ёсць на-самрэч, – маладым і нязначным чыноўнікам. Гэта быў жорсткі ўрок сціпласці, і нашаму дарагому Апалінарыю, засаромленаму, больш нічога не заставалася, як рэціравацца і зрабіць, што яму было сказана, а менавіта чакаць.

У сваіх успамінах ён дае цікавыя і часта яркія апісанні свайго падарожжа, якое цягнулася сем дзён і сем начэй, у асноўным па Беларусі, праз Віцебск, Мінск, Гародню, і закончылася ў Ваўкавыску, дзе была размешчана стаўка 2-й арміі.

Прадставіўшыся камандуючаму 2-й арміяй князю Баграціёну, Апалінарыў быў цёпла прыняты афіцэрамі яго світы, у кампаніі якіх ён і правёў большую частку свайго часу ў якасці аташэ. Ён піша з захапленнем пра гэтую вялікую групу афіцэрскай эліты – генералаў, палкоўнікаў, паручыкаў, некаторых ужо адзначаных сівізной, іншых яшчэ зусім маладых, аднак запаленых энтузіязмам. Імёны гэтых людзей, незалежна ад таго, ці палі яны на палях бітваў грывнулай вайны або перажылі яе, увайшлі ў рускую вайсковую гісторыю.

Праз тыдзень пасля прыбыцця Апалінарыя ў лагер высветлілася, што войскі Напалеона пераправіліся цераз Нёман паміж пазіцыямі дзвюх рускіх армій і ўступілі, такім чынам, на рускую зямлю. Пачалася неабвешчаная вайна. Рускія войскі пачалі сваё наступленне на ўсход для таго, каб прадухіліць расчляненне сваіх сілаў, якія налічвалі на той момант 180 тысяч чалавек (армія ворага налічвала больш за паўмільёны).

Пасля некалькіх тыдняў пастаяннага адступлення, ускладненага частымі і заўсёды яраснымі сутычкамі, дзве рускія арміі ў рэшце рэшт уз'ядналіся пад Смаленскам 22 ліпеня 1812 г. і сталі рыхтавацца да першай вялікай бітвы.

Увесь гэты час Апалінарыў, які выконваў абавязкі грамадзянскага аташэ, ехаў за штабам генерала Баграціёна. Як чалавек грамадзянскі ён слаба разумеў, што адбываецца вакол яго. Аднак цяпер ён павінен быў насіць форму і скакаць на кані. Акрамя таго, у якасці дзяншчыка да яго быў прыстаўлены вялікасны стары яцкі казак. Не раз цягам адступлення арміі Апалінарыў адбіваўся ад асноўнай групы войскаў і, калі б не адданасць, вытрымка і бясстрашнасць яго казака, мог бы апынуцца ў руках французай.

Апалінарыў прызнаецца ў сваіх успамінах, што па першым часе ён вельмі мала разумеў у вайсковай стратэгіі перамяшчэнняў войскаў і бітваў, якія ён непасрэдна, на блізкай адлегласці назіраў. Але ён малюе жывую карціну таго ўсеагульнага самаадрачэння і адважнай рашучасці – як у арміі, так і сярод грамадзянскага насельніцтва, – усіх тых, хто гатовы быў ахвяраваць сабой дзеля абароны святой зямлі рускай.

Ён распавядае, як цяжка было рускім зразумець неабходнасць пачатковага адступлення арміі, у іх вачах не апраўданага. Назіраліся паўсюднае расчараванне і нараканне, і ўсё больш і больш была чуваць горкая крытыка ў адрас вярхоўнага галоўнакамандуючага маршала Барклая дэ Толі, які распрацаваў гэтую стратэгію. Аднак менавіта гэтая стратэгія забяспечыла ў рэшце рэшт перамогу Расіі: а) выбар месцаў галоўных бітваў павялічыў страты ворага; б) адступленне паспрыяла захаванню арміі ад поўнага знішчэння пераўзыходзячымі сіламі ворага, адначасова завабіла яго аслабелую армію ўглыб краіны ўсё далей ад шляхоў забеспячэння. Фактычна да снежня таго ж года, праз шэсць месяцаў пасля пачатку кампаніі, адзінымі французскімі салдатамі, якія засталіся на рускай зямлі, былі 200 тысяч палонных. Прыблізна столькі ж змерзлі ці былі забітыя.

Пасля дзесяці дзён перагрупіроўкі і адпачынку ў Смаленску рыхтавалася першая вялікая бітва кампаніі. Першы эшалон абароны гэтага старога горада, размешчанага на пагорку і акружанага старажытнымі сценамі і вежамі, складалі атрады 2-й арміі генерала Баграціёна. Маршал Барклай размясціўся з 1-й арміяй ззаду горада на Маскоўскай дарозе з мэтай забяспечыць падмацаванні і апырэдзіць магчымыя спробы ворага акружыць горад.

Апалінарыў быў пры Стаўцы генерала Баграціёна, размешчанай на пагорку непасрэдна пад гарадскімі сценамі. Гэты пагорак выходзіў на Днепр і рачную лагчыну. Менавіта ў тым месцы на світанні 4-га жніўня французы пачалі наступленне на рускія пазіцыі. Апалінарыў разам з вышэйшымі афіцэрамі знаходзіўся ўсяго ў некалькіх кіламетрах ад поля бітвы. Упершыню ў жыцці ён з вялікім хваляваннем і без падзорнай трубы назіраў, як разгортваецца перад яго вачыма грандыёзнае змаганне. На першы погляд гэта быў цудоўны від, ад якога перахоплівала дых: варажая пяхота маршавала стройнымі калонамі пад барабанны

бой. Яе прыкрывала з флангаў кавалерыя і лёгкая “лятучая” артылерыя². Але хутка па горадзе ўдарылі першыя гарматныя стрэлы і пяхота завязала перастрэлку з рускімі войскамі, што знаходзіліся наўпрост у лагчыне і за гарадскімі сценамі. Бітва хутка разгортвалася, і яе інтэнсіўнасць узрасла. Густы дым ад страляніны ў лагчыне, а таксама ад пажараў, распчатых у горадзе, засланяў неба і толькі ўзмацняў жнівеньскую спёку над распасцёртым полем бою. Паспяховыя і ярасныя асобныя контратакі рускай пяхоты і кавалерыі, здавалася, толькі на час запавольвалі прасоўванне ворага, якое сілкавалася новымі папаўненнямі. Аднак у рэшце рэшт да чатырох гадзінаў дня рускія паспяхова адбілі некалькі буйных наступаў на горад. Варожыя войскі адступілі, і стала відавочна, што бітва завершаная, магчыма – адно да наступнага дня.

Мёртвая ціша спусцілася на лагчыну, запоўненую кінутымі гарматамі, коньмі, што паміралі, і жахлівай колькасцю памерлых і параненых людзей, якіх хутка падбіралі і перавозілі ў горад. Генерал Баграціён са сваім штабам верхам уехалі ў Смаленск павіншаваць яго абаронцаў і падбздзёрыць параненых.

Горад быў даволі моцна пашкоджаны артылерыйскім вагнём і ўзніклімі ад яго пажарамі. Некаторыя вуліцы, што служылі зборнымі пунктамі, былі цалкам пакрытыя цэламі параненых і паміраючых, як ваенных, так і грамадзянскіх. Іншыя вуліцы былі адведзеныя толькі для трупаў. Напаўразбураны сабор быў напоўнены людзьмі, якія гучна маліліся. Жанчыны з дзецьмі, старыя, прыгнечаныя нядаўняй бітвай, блукалі па вуліцах, спрабуючы знайсці зніклых родных і блізкіх. Бачачы генерала Баграціёна, многія кідаліся перад ім на калені і дзякавалі за ўратаванне іх горада ад ворага.

Для таго, каб адбіць новыя магчымыя атакі на горад на наступны дзень, Баграціён вырашыў, што гераічныя абаронцы павінны быць замененыя на новыя, свежыя часці яго арміі. Гэтым часцям было дадзенае заданне затрымаць ворага як мага даўжэй, а затым адступіць праз Смаленск, і, далучыўшыся да сваёй 2-й арміі, рухацца далей да Масквы і дагнаць 1-ю армію. Пасля патрэбна было абраць належнае месца для генеральнай бітвы, якую рускія войскі, ужо аб’яднаўшыся, маглі даць Напалеону.

Апалінарый знаходзіўся пры штабе 2-й арміі, які адступіў і хутка аб'яднаўся з камандаваннем 1-й арміі. Да гэтага часу стала вядома, што галоўнакамандуючым рускіх сілаў прызначаны фельдмаршал Кутузаў, які толькі-толькі пераможна завяршыў турэцкую кампанію.

Цягам некалькіх наступных дзён было абранае месца для настолькі знакамітага пасля бою: поле каля вёскі Барадзіно. Рускія войскі пачалі падрыхтоўку да бітвы з падвойным энтузіязмам, падмацаваным усведамленнем таго, што арміяй цяпер камандуе іх улюбёны военачальнік.

Тым часам Апалінарый захварэў і быў адпраўлены разам з астатнімі хворымі і параненымі ў Мажайск – маленькі гарадок, размешчаны ў васьмнаццаці кіламетрах ад Барадзіна і нядаўна пакінуты яго насельнікамі. Тут яго размясцілі ў невялікім чыстым доме, што быў падрыхтаваны для князя Баграціёна. Менавіта адсюль зранку 7-га верасня ён пачуў здалёк гарматную кананаду, якую прыняў спачатку за грывоты. Грывоты паступова зліліся ў адзін няспынны гул. Апалінарый хваляваўся, бо з поля бітвы вось ужо некалькі гадзінаў не было вестак. Відавочна, яму было б лягчэй знаходзіцца бліжэй да справы, побач са сваімі сябрамі. Ён прадчуваў: гэтая бітва стане самай вялікай і крывавай у вайне, і для рускіх гэта – апошняя магчымасць абараніць Маскву; разумеў ён і тое, што як вынік усяго папярэдне сказанага супраціўленне ворагу, які ўдвая пераўзыходзіў рускіх па колькасці, будзе яшчэ больш ярасным, чым раней.

Да захаду сонца былі атрыманыя першыя навіны з Барадзіна: вораг адступіў з поля бітвы з вялікімі стратамі. Аднак страты рускай арміі былі настолькі цяжкія, што Кутузаў замест таго, каб аднавіць бой на наступны дзень, прыняў рашэнне адступіць да Масквы. Акрамя таго, Апалінарый пачуў сумную навіну пра генерала Баграціёна, якому параніла нагу французскае ядро. Хірургі настойвалі на ампутацыі, але генерал, нягледзячы на ​​нечалавечы боль, заявіў, што хутчэй памрэ, чым стане аднаногім салдатам. Пазней, увечары таго ж дня, да дома, дзе знаходзіўся Апалінарый, пад'ехала каляска з параненым генералам. Пры Баграціёне былі хірург, урач і начальнік штаба, а таксама яго стары дзяншчык. У Мажайску яны зрабілі толькі кароткі прыпынак на шляху ў Маскву. Апалінарый чуў, аднак,

стогны смелага генерала: яго жажлівы боль павялічваўся ад тра-
сяніны на няроўнай дарозе. (У тыя часы не існавала болесуці-
шальных сродкаў!)

На наступны дзень на досвітку Апалінарыў пабачыў бяскон-
цую чараду конных вазоў і калёсаў, што праязджалі праз Ма-
жайск у бок Масквы. Яны былі напоўненыя параненымі і тымі,
хто памірае: сапраўды душараздзіральнае відовішча. Ён бачыў
групу маладых афіцэраў, якіх вялі палявыя хірургі ў напрамку да
дома, дзе ён знаходзіўся. Адзін з афіцэраў ішоў без старонняй да-
памогі, і толькі на твары яго адбываўся той боль і той стан, у якім
ён знаходзіўся. Рука афіцэра бездапаможна матлялася ніжэй за
плячо. Яго пасадзілі на лаву, дзе ён дачэкваўся на ўрачоў. Апош-
нія хутка распакоўвалі інструменты, адзін выгляд якіх выклікаў
у Апалінарыя жах. Ён паспешліва рэціраваўся перад пачаткам
ампутацыі.

Ледзь трымаючыся на нагах, ён брыў ад воза да воза, рас-
шукваючы сваіх знаёмых, як раптам пачуў, што нехта кліча яго
па імені. Гэта быў адзін з яго паплечнікаў па стаўцы Баграціёна,
сур'ёзна паранены. Ён сказаў Апалінарыю, што амаль усе яго
сябры са штаба або забітыя, або параненыя, і накіраваў да вазоў,
дзе ён мог знайсці кагосьці з іх. Той страшны дзень прынёс най-
вялікшае ў жыцці Апалінарыя ўзрушэнне.

У Маскве, дзе ён апынуўся праз некалькі дзён, яго ўразіў
жудасны выгляд вялікага горада, пакінутага амаль усімі яго на-
сельнікамі. Па галоўных вуліцах адступалі войскі, аднак бака-
вымі завулкамі Апалінарыю ўдалося пратачыцца да дома, дзе
ў сям'і сяброў яго бацькоў жыла ягоная сястра.

Та ён знайшоў толькі старога слугу, які паведаміў, што ўсе
з'ехалі некалькі дзён таму. Пасля ён знайшоў дом, дзе старэйшыя
афіцэры 2-й арміі сабраліся каля свайго паміраючага камандзіра
генерала Баграціёна. Тут ён даведаўся пра рашэнне адступіць за
Маскву і здаць старажытны горад ворагу, каб пазбегнуць яшчэ
адной бітвы. Паведамлялі, што генерал-губернатар выслаў усе
дзяржаўныя архівы і казну ў бяспечнае месца на ўсходзе ад Ма-
сквы, а ўсяму астатняму несельніцтву загадаў пакінуць горад.
Апалінарыю таксама было сказана, што найлепей для яго ў са-
праўдны час вярнуцца ў Міністэрства замежных спраў у Пецяр-
бург. Ён атрымаў усе адпаведныя дакументы.

Уначы 12-га верасня, яшчэ працягваючы пакутаваць на ліхаманку, ён пакінуў Маскву ў напаяўразбітым возе, адзіным, які ўдалося знайсці, і прыбыў у Санкт-Пецярбург 17-га верасня. Яго ад'езд адбыўся літаральна за некалькі дзён да таго, як французы ўвайшлі ў Маскву 14 верасня, і цягам некалькіх наступных дзён старажытны горад запалаў, ахоплены пажарамі. Усе пажары хутка зліліся ў адзін гіганцкі, за тыя нямногія дні ён знішчыў амаль тры чвэрці маскоўскіх пабудоў. Але гэты пажар таксама адзначыў канец прасоўвання Напалеона ў Расію. У сапраўднасці, гэта з'явілася пачаткам канца Напалеона. Яго аслабленая і стомленая армія засталася без прыпасаў, замену якіх французы спадзяваліся знайсці ў сталіцы. Напалеон лічыў, што пасля ўзяцця Масквы цар неадкладна дашле да яго дэлегацыю для мірных перамоваў, аднак гэтага не здарылася. Прайшло ўсяго некалькі тыдняў, і французы, адчуваючы пакуты голаду і ўзмацненне восеньскіх халадоў, пачалі сваё павольнае і цяжкое адступленне. Іх шлях пралягаў цяпер па тых жа, спустошаных ім і ж абласцях Расіі. Захрасаючы спачатку ў глыбокім брудзе, а пасля ў глыбокім снезе, яны жорстка пакутавалі ад маразоў, ледзяных вятроў і завірухаў. Рускае войска ішло за ім след у след, здзяйсняючы напады, нечаканыя вылазкі, захопліваючы палонных. Гэта была самая буйная параза ў гісторыі французскай арміі. Напрыканцы снежня апошнія няшчасныя рэшткі разбітага французскага войска пакінулі рускую зямлю. Праз год імператар Аляксандр пераможна ўвайшоў у Парыж на чале рускіх войскаў ды іх еўрапейскіх саюзнікаў. Праз некалькі месяцаў Напалеон быў сасланы на выспу Эльба.

Я прысвяціў гэтым падзеям так шмат месца ў сваіх апісаннях дзеля таго, каб распавесці ўражанні Апалінарыя пра вайну 1812 года. Я адчуваў: гэта дапаможа чытачам зразумець, якім чынам такія жыццёвыя эпізоды паўплывалі на Апалінарыя, на фарміраванне яго асобы. Акрамя таго, усё, што ён пабачыў і перажыў, – самаахвярнасць, гераізм, жаль, дабрыва і спагадлівасць, – захавалася ў ім да канца яго дзён.

* * *

Перад тым, як працягваць жыцццяпіс Апалінарыя, мне хацелася б сказаць некалькі слоў пра лёс яго братаў і сяцёр. Як згадвалася раней, у Апалінарыя былі чатыры сястры і чатыры

браты. Братоў звалі Уладзімір, Леонцій, Іван і Мікалай, сясцёр – Варвара, Ганна, Надзея і Аляксандра. Дзве яго старэйшыя сястры і ўсе браты памерлі нежанатымі.

Адна з малодшых сясцёр, Надзея, выйшла замуж за Мікалая Аляксандравіча Татарынава, марскога афіцэра. Дзяцей у іх не было. З усіх сясцёр яна была бліжэй усіх да Апалінарыя. Ён клапаціўся пра яе, калі яе памясцілі ў Смольны інстытут у Санкт-Пецярбургу (самы знакаміты пансіён для дзяўчынак, заснаваны пры Смольным манастыры ў часы Кацярыны Вялікай, які пазней працягваў сваё існаванне як прыватная школа). Надзея закончыла яго з адзнакай. Пазней, пасля смерці першай жонкі Апалінарыя, Надзея клапацілася пра яго двух дзяцей. Малодшая сястра, Аляксандра, выйшла замуж за Аляксея Эры. У іх было тры дачкі: першая Надзея, якая выйшла замуж за афіцэра Васіля Халкіюпава, другая Кацярына, якая выйшла за Еўдакіева, а пра трэцюю дачку нічога не вядома.

Уладзімір, адзін з чацвярых братоў, скончыў Першы кадэцкі корпус, браў удзел у войнах 1812–1815 гг. і ў польскай кампаніі 1830 г.³ Ён выйшаў у адстаўку ў чыне генерал-маёра, халастым.

Леонцій служыў у розных дзяржаўных установах і закончыў сваё жыццё сенатарам. Ён быў таксама халасты.

Мікалай памёр ва ўзросце васьмнаццаці гадоў. Ён праходзіў падрыхтоўку, каб паступіць у флот. Іван – найбольш адораны і заўважны з братоў Апалінарыя – скончыў Марскі кадэцкі корпус разам з будучым адміралам Нахімавым. Разам з Нахімавым ён здзейсніў падарожжа вакол свету на фрэгаце “Крэйсер” пад камандаваннем знакамітага капітана Лазарава, былі там і іншыя маладыя марскія афіцэры, якія пасля адзначыліся. Пазней уся гэтая група была пераведзеная на лінейны 84-гарматны карабель “Азоў”, які далучыўся да рускага флоту, што дзейнічаў супраць туркаў ля ўзбярэжжа Грэцыі і атрымаў перамогу пад Наварынам у 1827 г.

Цягам гэтай марской бітвы “Азоў” трапіў пад вагонь двух турэцкіх караблёў і быў сур’ёзна пашкоджаны. Многія з экіпажа былі параненыя або забітыя. Івану, які быў тады лейтэнантам і камандаваў гарматамі ніжняй палубы, варажым ядром адарвала руку, але, калі яго прынеслі ў лазарэт, ён загадаў, каб у першую чаргу паклапаціліся пра матросаў. Пазней ён служыў

афіцэрам на брыгу “Наварын”, захопленым у туркаў, на якім ён хадзіў некалькі разоў вакол Міжземнага мора. Ён дэталёва і дакладна апісаў егіпецкае ўзбярэжжа з указаннем пабудаваных там султанам Мехмед-Алі ўмацаванняў, за што быў узведзены імператарам Мікалаем I у флігель-ад’ютанты. Ён не быў жанаты.

* * *

Да таго часу сям’я Буценевых валодала двума маёнткамі: Абінь у Бялеўскім павеце Тульскай губерні і Грыдзенкі ў Медынскім павеце Калужскай (апошні, як ужо было сказана, перайшоў ва ўладанне Буценевых праз маці Апалінарыя, Аляксандру Васільеўну Спафар’еву). Аднак ніводнаму з гэтых маёнткаў не дадзена было застацца ў сям’і. Спачатку Апалінарыў афіцыйна адмовіўся ад сваёй долі ва ўладанні, якая засталася яму пасля смерці бацькі, на карысць сваіх братоў і сяцёр. І ў рэшце рэшт здарылася так, па словах майго дзеда Канстанціна Апалінар’евіча, што абодва маёнткі, а дакладней, іх землі, апынуліся ва ўладанні мясцовых сялянаў. Як ён казаў, Грыдзенкі месціліся ў трох кіламетрах ад чыгначнай станцыі Ізноскі, на лініі між Тулай і Вязьмай. Ён чуў, адзінае, што засталася ад дома, дзе нарадзіўся ягоны бацька Апалінарыў, – гэта фундамент ды некалькі старых ліпаў навокал.

Аднак давайце вернемся да Апалінарыя, які пасля выканання свайго “дыпламатычнага задання” пры штабе рускай арміі, што супрацьстаяла напалеонаўскаму нашэсцю, прыехаў у Пецярбург у Міністэрства замежных спраў увосень 1812 г.

Увесну наступнага, 1813 года ён атрымаў павышэнне і ў хуткім часе канцлер граф Румянцаўдаслаў яго ў якасці кур’ера ў Лондан з заданнем даставіць розныя дакументы і пошту ў рускае пасольства. Ён заставаўся ў Лондане два месяцы, каб азнаёміцца з горадам, краінай і народамі. Гэта была першая магчымасць для Апалінарыя паехаць за мяжу, і ён быў шчаслівы і натхнёны. Ён праехаў усю Швецыю на паштовых конях і адплыў на караблі з Гётэборга. Праз тры тыдні ён прыбыў у Лондан, дзе і быў цёпла сустрэты рускім паслом князем Лівенам.

У сваіх мемуарах Апалінарыў пакінуў цікавыя нататкі пра сваё знаходжанне ў Англіі. Гэта быў час, калі папулярнасць Расіі сярод англічан была вялікая. Рускія перамаглі раней “непераможнага” Напалеона, якога англічане ненавідзелі. Імператар

Аляксандр I быў за вызваленне Еўропы ад напалеонаўскага нашэсця. Англічане былі пад уражаннем, і кожны рускі вандроўнік быў горача прывітаны.

У вітрынах модных крамаў у Лондане былі выстаўленыя карціны, гравюры і малюнкі, выкананыя з вялікім майстэрствам, якія паказвалі сцэны паразы Напалеона ў Расіі. Гэтыя карціны, вялікія і маленькія, дэманстравалі катастрофу і пакуты французскай арміі, якая адступала: рускія стэпы, занесеныя снегам, незлічоныя целы памерлых і паміраючых французскіх салдат, пераход праз раку Бярэзіну і людзі, якія марна чапляюцца на льдзіны. Былі выстаўленыя таксама і шматлікія выявы Напалеона, загорнутага ў коўдры, у санях, у якіх ён уцякаў ад пераследу дзікіх казакоў. Партрэты Аляксандра I, маршала Кутузава, князя Баграціёна і атамана графа Платава былі амаль у кожнай вітрыне. Энтузіязм англічан быў такім, што каню, які перамог у той год на скачках у Эпсаме, далі мянушку Кутузаў.

Аднойчы рускі кавалерыйскі капітан прыбыў у Лондан з весткай пра перамогу рускіх войскаў над французамі ў Германіі. Ён з'явіўся ў Лондане вярхом у суправаджэнні свайго ардынарца – велічнага казака ў яркім мундзіры. Натоўп на лондаскіх вуліцах вітаў іх крыкамі і авацыямі, асабліва каларытнага казака. Хутка ўсе дамы з вышэйных колаў наперабой клікалі яго ў свае дамы, адорваючы падарункамі. Вельмі добра выкананы яго партрэт з'явіўся ў вітрынах крамаў, а таксама ў некаторых дамах.

Калі праз некалькі тыдняў нехта раскажаў рускаму паслу за вчэрай пра цёплы прыём у лонданскім вышэйшым свеце, які быў аказаны мадам дэ Сталь, французскай пісьменніцы ў выгнанні, ён заўважыў: “Яна, верагодна, апранула боты і кучомку нашага казака”.

Апалінарый насалоджваўся сваім знаходжаннем у Лондане. Ён быў цікавым назіральнікам, які захоплена вывучаў зусім іншую цывілізацыю і культуру. Ён не прапускаў ніводнай магчымасці пайсці ў оперу, тэатр або наведаць балъ або прыём. Некалькі разоў яго запрашалі ў загарадныя сядзібы ўдалечы ад шумнай сталіцы.

Ён заканчвае свае ўспаміны пра Англію заўвагай, што ў вельмі хуткім часе перыяд сяброўскага стаўлення да Расіі завяршыўся і змяніўся дзесяцігоддзямі недаверу і нават варожасці.

Пасля свайго знаходжання ў Лондане Апалінарый быў прызначаны сакратаром пасольства ў Штутгарце, дзе ён заставаўся каля трох гадоў. Пасля апісання гэтага прызначэння ён перарваў свае нататкі і больш ніколі да іх не звяртаўся. Ён працаваў над гэтымі мемуарамі ў 1861 г., калі яго здароўе імкліва пагаршалася, і, на жаль, ён не змог апісаць другую палову свайго жыцця. Інфармацыю пра гэты перыяд можна атрымаць у асноўным з мемуараў яго сына (майго дзеда Канстанціна Апалінар'евіча), напісаных па-руску.

З гэтых успамінаў мы даведваемся, што пасля Штутгарта, у 1816 г., Апалінарый быў дасланы ў Канстанцінопаль, дзе ён служыў у якасці першага сакратара рускага пасольства цягам шаснаццаці складаных з палітычнага пункту гледжання і небяспечных гадоў. То быў час, калі грэкі станавіліся ўсё больш неўтаймоўнымі пад прыгнётам турэцкага іга і пры кожным знаку непадпарадкавання ўзнікалі ўспышкі мусульманскага фанатызму. Нарэшце, у 1821 г., калі грэкі паўсталі, туркі адказалі жорсткім пераследаваннем хрысціян. На Вялікдзень гэтага года натоўп туркаў атакаваў грэцкую праваслаўную царкву ў Канстанцінопалі падчас службы, якую праводзіў стары і моцна шанаваны патрыярх Грыгорый; жорстка забіўшы яго, туркі кінулі ягонае цела ў Басфор.

З таго выпадку сітуацыя ў рускім пасольстве, якое намагалася адолець гэта і абараняла грэкаў, стала вельмі небяспечнай. Таму ўвесну 1821 г. было прынятае рашэнне зачыніць пасольства і перавесці яго супрацоўнікаў з Канстанцінопаля назад у Расію.

Цягам наступных васьмі гадоў Апалінарый заставаўся ў Расіі. Ён зноў вярнуўся ў Міністэрства замежных спраў, аднак цяпер ён узначальваў адзін з аддзелаў. У 1823 г. ён ажаніўся з Варварай Іванаўнай Шэвіч. Сям'я Шэвічаў паходзіла з Сербіі і ўгрунтавалася ў Расіі ў сярэдзіне XVIII ст. Варвара Іванаўна была дачкой адважнага генерала Івана Ягоровіча Шэвіча, камандзіра гусарскага палка ў імператарскай гвардыі, які быў забіты ў бітве пад Лейпцыгам у 1813 г. (падчас вайны Расіі і яе саюзнікаў супраць Напалеона). Калі генерал імчаўся на кані з дакладам імператара Аляксандру, яму адарвала галаву гарматным ядром. Гісторыя распавядае, што яго цела працягвала сядзець у сядле цягам яшчэ некалькіх секунд, дастатковых для таго, каб конь прынёс абез-

галоўленага генерала да імператара, да ног якога і ўпала цела. Можна сказаць, слаўная смерць!

Нам амаль нічога не вядома пра Варвару Шэвіч, першую жонку Апалінарыя. Мой дзядуля памятаў толькі яе партрэт, на якім была выяўлена жанчына з прыемным тварам, цёмнымі валасамі і цёмна-карымі вачыма. У 1824 годзе яна нарадзіла сына Івана, а на наступны год – дачку Аляксандру. Аднак шчаслівае сямейнае жыццё Апалінарыя працягвалася нядоўга: у 1828 г. праз пяць гадоў пасля іх вяселля, яго добрая жонка памерла пасля родаў іх трэцяй дачкі Марыі, якая сама пражыла ўсяго некалькі дзён. Такім чынам, Апалінарыў застаўся саракагадовым удаўцом з двума маленькімі дзецьмі: чатырохгадовым Іванам і трохгадовай Аляксандрай. Яго абавязкі ў Міністэрстве замежных спраў былі даволі цяжкімі, таму апекаваліся дзецьмі сястра Апалінарыя Надзея Татарынава і сёстры яго жонкі. Апалінарыю тым часам неабходна было разам з міністрам суправаджаць імператара ў турэцкай кампаніі. Адразу пасля падпісання мірнай дамовы ў 1829 г. Апалінарыя адправілі ў Канстанцінопаль у якасці паверанага ў справах. У наступным, 1830 г., па вяртанні ў Пецярбург ён атрымаў прызначэнне пасла ў Атаманскай імперыі. У гэтым чыне Апалінарыў узначаліў рускае пасольства ў Канстанцінопалі. У пачатку 1831 г. Апалінарыў накіраваўся туды ў суправаджэнні вялікай світы. Сярод світы былі князь Грыгорый Грыгор’евіч Гагарын і Уладзімір Паўлавіч Цітоў. Наўрад ці Апалінарыў мог прадбачыць, што першы стане вядомым мастаком і найбліжэйшым сябрам сям’і, а другі хутка будзе ягоным дзеверам, бо Уладзімір Паўлавіч ажэніцца з Аленай, малодшай сястрой яго другой жонкі. Разам з імі ехаў асоб, што ламаўся пад вагой багатых падарункаў турэцкаму султану ад рускага імператара.

У 1833 г. турэцкаму султану Махмуду давялося сутыкнуцца з паўстаннем аднаго са сваіх васалаў – разумнага і амбітнага егіпецкага пашы Мехмеда-Алі. Гэты апошні, маючы моцны і значны флот і армію, захапіў большую частку Блізкага Усходу, а цяпер прасоўваўся да Канстанцінопаля, пагражаючы султану і Атаманскай імперыі. Апалінарыў пераканаў султана прасіць ваеннай дапамогі Расіі з тым, каб быў высланы рускі флот. Гэта дрэнна ўспрынялі Англія і Францыя, якія лічылі, што такога

кшталту падтрымка змяншае іх уласны ўплыў на Турцыю. Фактычна прадстаўнікі іх пасольстваў сцвярджалі, што султан настойвае на адбыцці рускага флота, першая эскадра якога толькі прыбыла ў Басфор. Турэцкі міністр замежных спраў накіраваўся да Апалінарыя і запатрабаваў адклікаць рускі флот. Тым часам войскі пашы працягвалі сваё наступленне, а Францыя і Англія не рабілі ніякай спробы падтрымаць султана. Нарэшце султан у адчай зноў даслаў свайго міністра да Апалінарыя і настаяў, каб той неадкладна вярнуў рускі флот назад у Басфор. “Гісторыя дыпламатыі”, выдадзеная ў Савецкім Саюзе, так апісвае гэты эпізод:

“Калі турэцкі міністр сказаў Буцэневу, што цяпер ужо султан больш не хоча, каб рускі флот сыходзіў, Буценеў ветліва адказаў, што, паколькі пісьмовага распараджэння для адплыцця флота не было, рускі флот нікуды і не сыходзіў. Больш за тое, ён сказаў турэцкаму міністру, што да першай эскадры хутка далучацца другая і трэцяя. І сапраўды, праз некалькі дзён падыйшлі яшчэ дзве эскадры і каля 14 000 рускіх салдат высадзіліся на турэцкім узбярэжжы. Навіна пра іх прыбыццё хутка дайшла да Мехмеда-Алі, які цягам двух тыдняў выбраўся пакуль цэлы. Гэта было вялікім дасягненнем Буценева, які даклаў султану, што, паколькі Атаманская імперыя ўратаваная, рускі флот можа вярнуцца на сваю базу ў Севастопаль”¹.

Удзячны султан падараваў некалькі прывілеяў Расіі і яе хрысціянскім падапечным.

У 1833 г. Апалінарый выпраўляецца ў Пецярбург, каб правесці некаторы час са сваімі дзецьмі. Там ён сустракае сям’ю графа Ірынея Храптовіча. Яны ўпершыню пазнаёміліся ў доме ў міністра замежных спраў канцлера Несельродэ, чыя дачка была замужам за маладым графам Міхаілам Ірынеевічам Храптовічам.

Улетку 1834 г. Апалінарый са сваімі дзецьмі (дзесяцігадовым Іванам і дзевяцігадовай Аляксандрай) прыязджае ў маёнтак Храптовічаў Бешанковічы. Хутка пасля гэтага адбылося яго вянчанне са старэйшай дачкой Марыяй Ірынееўнай (ёй было 23 гады, а яму – 47) у мясцовай праваслаўнай царкве. Шлюб быў затым бласлаўлены лютаранскім пастарам дома ў Бешанковічах

¹ История дипломатии. Москва, 1941. I том.

(Марыя была лютаранкай, як і яе маці). Адразу ж пасля вяселля супругі разам з двума дзецьмі Апалінарыя выправіліся ў Канстанцінопаль. Гэта было доўгае і складанане падарожжа ў карэце праз палову Расіі да Адэсы, адкуль яны адплылі на фрэгаце ў Канстанцінопаль; гэты шлях заняў у агуле каля двух з паловай месяцаў.

Гэтае падарожжа для Апалінарыя і Марыі стала пачаткам іх шчаслівага сямейнага жыцця. Перад тым, як працягнуць іх цікавую гісторыю, дазвольце мне прыпыніцца тут, каб коратка апісаць гісторыю сям'і Храптовічаў. Гэтая выдатная сям'я адыграла важную ролю ў лёсе Буцневых. Калі праз шэсцьдзесят гадоў брат Марыі граф Міхаіл Храптовіч, апошні прадстаўнік сям'і па мужчынскай лініі, памёр, не пакінуўшы нашчадкаў, то, згодна з яго пажаданнем, выказаным у тэстаменце, імператар выдаў указ пра далучэнне фаміліі графа Храптовіча да фаміліі Буцневых у адпаведнасці з правам маярату, то бок, фамілія Храптовіч-Буценеў, графскі тытул і некаторыя маёнткі перадаваліся толькі старэйшаму сыну.

Глава II

РОД ХРАПТОВІЧАЎ

1. Карані

А. Кароткая гісторыя Літвы і Беларусі

Я хацеў бы тут распавесці пра старажытную гісторыю Літвы і Беларусі для таго, каб аблегчыць разуменне таго, як быў заснаваны род Храптовічаў.

Гэты род быў заснаваны ў Літве ў пракаветныя часы. Магчыма, гэта адбылося ў XI або XII стагоддзі задоўга да Міндоўга, чыё кіраванне ў сярэдзіне XIII стагоддзя стала пачаткам літоўскай палітычнай гісторыі. Пад яго кіраваннем маладая дзяржава знаходзілася ў працэсе аб'яднання земляў, якія мелі назву Чорная Русь, якія перасякала рака Нёман і што распасцерліся да сённяшніх Гародні і Ваўкавыска. У цэнтры, у горадзе Наваградку, літоўцы заснавалі сваю першую сталіцу. Гэты старажытны горад быў заснаваны пад імемем Ноўгародак у 1044 г. рускім князем Яраславам Мудрым – сынам Уладзіміра Святога.

Аднак прайшло яшчэ сто пяцьдзесят гадоў пасля Міндоўга перад тым, як улада ў Літве перайшла да Гедыміна, хто мудра кіраваў краінай дваццаць пяць гадоў, з 1316 па 1341 г., і каго гісторыкі называюць сапраўдным заснавальнікам літоўскай дзяржавы. Ён дамогся поспеху як у аб'яднанні краіны, так і ў пашырэнні яе межаў, чаго дасягнуў мірнымі сродкамі, у асноўным ладкуючы шлюбныя сваіх сямі сыноў і шасці дачок. У ягоныя дні Літва распасціралася ад Балтыйскага мора на поўначы да Чорнага мора на поўдні і ад Полацка і Віцебска на ўсходзе да Львова і Гародні на захадзе.

Яго тэрытарыяльныя набыткі, тым не менш, не заставаліся за Літвой доўгі час. Расія і Польшча паступова адваявалі тэрыторыі, якія першапачаткова належалі ім.

Бліжэй да канца XIV стагоддзя адбылася найважнейшая падзея ў гісторыі Літвы. Прабыўшы шмат гадоў яблыкам разладу паміж праваслаўным Усходам і каталіцкім Захадам, краіна нарэшце заключыла саюз з Польшчай (Захад). Гэы саюз быў замацаваны шлюбам літоўскага князя Ягайлы і польскай прынцэсы Ядвігі, якая была каранаваная ў 1384 г. Пачынаючы з таго моманту, хаця і фармальна захоўваючы самакіраванне, што ажыццяўлялася вялікімі князямі, Літва падпала пад моцны польскі ўплыў ажно да 1569 года, калі на Люблінскай уніі яна была прызнаная часткай Польшчы.

Аднак нягледзячы на ўсё гэта варта памятаць, што пачынаючы з першых дзён свайго існавання і нават у часы свайго саюзу з Польшчай, Літва ўсё ж адчувала на сабе моцны палітычны, рэлігійны і культурны ўплыў сваіх усходніх суседзяў – рускіх князёў, а пазней цароў.

Гэтыя гістарычныя падзеі адыгралі значную ролю ў гісторыі роду Храптовічаў, уладанні продкаў якіх знаходзіліся наўпрост у кропцы судакранання Польшчы, Літвы і Расіі.

Б. Паходжанне роду Храптовічаў

Хаця палітычна род Храптовічаў быў літоўска-польскім, ён меў глыбокія этнічныя карані ў Беларусі, якая распасціраецца ад Гародні да Берасця на захадзе да Віцебска і Гомеля на ўсходзе. Гэты край (або, прынамсі, яго частка) быў населены літоўцамі і лічыўся часткай Літвы цягам некалькіх стагоддзяў. Наўпрост у цэнтры гэтай зямлі, у трыццаці кіламетрах ад старажытнага беларускага горада Наваградак (які, як згадвалася вышэй, быў першай літоўскай сталіцай), знаходзіўся маёнтак Шчорсы, якім Храптовічы валодалі з пракаветных часоў. Яго прыгожыя і шырокія землі распасціраліся па абодвух берагах Нёмана – з вёскамі, фермамі, палямі і лугамі на левым беразе і з вялізнымі лясамі на правым.

Гэта было сапраўднае радавое гняздо, дзе пакаленне за пакаленнем нараджаліся, жылі і паміралі, перадаючы моцныя сямейныя традыцыі ад бацькоў да дзяцей, з глыбокай верай у Бога,

з любоўю да навакольных людзей, з імкненнем да асветы, свабоды і міру.

З часам да сямейных уладанняў дадаліся новыя маёнткі: Вішнеў, Купіцк, Востраў, Лукомль, Багданава, Халопенічы і Бешанковічы. Шчорсы, аднак, цягам стагоддзяў заставаліся асноўным гняздом роду. Гадамі з гэтай калыскі выходзілі найбольш вытанчаныя і асвечаныя дзяржаўныя дзеячы Літвы, Польшчы і Расіі. Больш за тое, Праваслаўная Царква атрымала з гэтага роду па меншай меры двух выдатных правадыроў (гл. далей).

Найбольш верагодна, што прозвішча “Храптовіч” паходзіць ад славянскага слова “хребет”. Раней прозвішча пісалася праз літару “б” – Храбтовіч. Можна толькі здагадацца пра этымалогію гэтага слова.

Існуе даўняя легенда адносна каранёў Храптовічаў, якая належыць да XI–XII стст., калі Беларусь (што звалася тады Чорнай Руссю) была падзеленая на феадальныя княствы, князі якіх ваявалі паміж сабой са сваіх палацаў. Згодна з гэтай легендай, князь аднаго з гэтых княстваў абараняўся ад сваіх суседзяў. Бітва была доўгай і жорсткай. Паветра ўздрыгвала ад гукаў ляскаючага металу і, калі спусцілася ноч, поле бітвы асвятлялася іскрамі ад перакрываваных мячоў. У рэшце рэшт сур’ёзна паранены князь упаў, сыходзячы крывёй, на свайго забітага чорнага каня. Безумоўна, ён памёр бы, каб не яго верны слуга, мясцовы селянін, які ўзваліў свайго гаспадара сабе на спіну і вынес яго з поля бітвы. Ён ішоў са сваёй цяжкой ношай праз лясы і балоты, пераходзіў праз плыні і ўрэшце дасягнуў палаца, дзе маладая княжна з нецярпеннем чакала на свайго мужа. (Ці быў гэта Наваградскі замак?)

Адышоўшы ад ранаў, князь вырашыў узнагародзіць вернага слугу, які вынес яго “на сваім хрыбце” і ўратаваў такім чынам яму жыццё. Князь падараваў слугу адну са сваіх найлепшых вёсак на Нёмане, Шчорсы, а самому слугу даў мянушку Хрыбет. Дзеці слугі сталі звацца Храптовічы, і так гэта перайшло да наступных пакаленняў.

Вельмі цяжка вызначыць, наколькі дакладная гэтая легенда, але характэрная згадка пра моц хрыбтоў нашых продкаў. Варта памятаць, што наш род аддана служыў Літве, Польшчы і Расіі ў той час, калі стасункі паміж гэтымі краінамі ўскладняліся

палітычным суперніцтвам, рэлігійнай непрыязнасцю (між католікамі, праваслаўнымі ды ўніятамі) і ўзаемнымі тэрытарыяльнымі прэтэнзіямі. Боль за тое, варта ўлічваць, што фамільныя ўладанні пераходзілі з адной дзяржавы ў іншую, у асноўным, у выніку гвалтоўных зменаў межаў. З такім мінулым падаецца абсалютна верагодным, што наш род мусіць мець моцны і ў той жа час гнуткі хрыбет!

В. Радавы герб

Радавы герб вядомы пад іменем ODROWĄŻ (вымаўляецца “одровонж”). Гэта адзін з самых старажытных польска-літоўскіх сімвалаў, паходжанне якога можна аднесці, верагодна, да XII–XIII стагоддзяў, і які выяўляе вусы, працятыя стралой. “Поле шчыта чырвонае, страла белая, з закругленымі з абодвух бакоў канцамі, уверсе шалом з хвастом павы, на якім тая ж эмблема, толькі ў гарызантальным размяшчэнні”.

З гадамі сама выява на гербе стала больш выцягнутай і стылізаванай. Менавіта гэты варыянт можна было бачыць на галоўнай браме палаца ў Шчорсах. Што датычыцца паходжання герба, то нядаўна я даведаўся, што акрамя легенды, якая перадавалася з пакалення ў пакаленне ў нашай сям’і, існуе другая версія. Гэтую другую версію я знайшоў, займаючыся ў Польскай бібліятэцы ў Парыжы, у старажытнай польскай геральдычнай кнізе.

Версія 1. У адпаведнасці з радавой легендай, аднойчы ў XIV стагоддзі адзін з нашых продкаў, чалавек вялікай моцы і мужнасці, вёў сваю дружыну супраць татар. Калі ў рэшце рэшт апошнія былі пераможаныя, гэты наш продак накіраваўся да караля паведаміць пра перамогу. Татарская страла захрасла ў ягоных вусах, якія былі настолькі густыя, што яе немагчыма было неадкладна выдаліць. Для таго, каб выказаць сваё захапленне смеласцю нашага продка, кароль назваў яго ODROWĄŻ (што па-старапольску азначае “стрэлавус”) і падараваў яму герб з выявай вусаў, працятых стралой.

Версія 2. Другая легенда, напісаная па-старапольску ў старажытнай геральдычнай кнізе, даецца ў маім вольным перакладзе.

Сярод нашчадкаў існуе легенда пра тое, што некалі ў XII стагоддзі адзін з іх продкаў, вядомы рыцар, які спаборнічаў з язычнікамі ў Маравіі ў стральбе з лука, дуэлях, барацьбе ды іншых

рыцарскіх мастацтвах, і заўсёды выходзіў пераможцам. Адзін з яго супернікаў, які баяўся быць пераможаным, вырашыў перамагчы рыцара хітрасцю. Ён звярнуўся да манарха, і яму было дазволена выклікаць рыцара на даволі дзіўнае спаборніцтва, цягам якога супернікі павінны былі схапіць і торгоць адзін аднаго за нос у прысутнасці каралеўскага двара. Рыцар быў абураны, палічыўшы такі выклік за абразу, і, як толькі спаборніцтва пачалося, схапіў язычніка за нос і вусы і, адарваўшы іх разам з губой, насадзіў на стралу і падарыў манарху, які ў памяць пра перамогу падараваў яму герб з выявай стралы, што працінае вусы, і празваў яго OTRZYWAŹ (адарваны вус). Гэтая мянушка ператварылася з гадамі ў ODROWAŹ (стрэлавус).

Асабіста я схільны абраць першую версію.

2. Некаторыя з найбольш вядомых Храптовічаў

А. Некаторыя з ранніх прадстаўнікоў роду

ВЫШГЕРТ або ВЫШЭГЕРТ ХРАПТОВІЧ быў першым прадстаўніком роду, пры якім герб ODROWAŹ быў афіцыйна зацверджаны на пасяджэнні сейму ў Гарадно ў 1413 г. у Польшчы. З той пары герб афіцыйна пераходзіць у родзе ад бацькі да сына.

ЯН, ІВАН або ІВАШКА ЛІТАВОР ХРАПТОВІЧ (памёр у 1513 г.). Сын Багдана. Ён быў першым, хто дадаў ЛІТАВОР да прозвішча, каб падкрэсліць прыналежнасць роду да Літвы. Будучы актыўным удзельнікам палітычнага жыцця сваёй краіны, ён быў прызначаны ў 1486 г. казначаем і ў 1489 г. маршалкам Літвы і губернатарам Наваградка. Калі Аляксандр (Казіміравіч) заступаў на пасаду Вялікага князя Літоўскага ў 1492 г., Храптовіч падаваў яму цырыманяльны меч і пояс.

У 1493 г. ён быў пасланы вялікім князем Аляксандрам у Польшчу з мэтай атрымаць войска і грошы супраць Масквы, якая ў той момант пачала непакоець літоўскія межы. Яму ўдалося дамовіцца з Польшчай пра наёмнікаў і знайсці дастаткова грошай, каб наняць трыста пехацінцаў.

Праз некалькі месяцаў яго прасілі прыняць рускую дэлегацыю ў Вільні для перамоваў пра шлюб князя Аляксандра і дачкі Івана Васільевіча III княжны Алены. Пасля гэтага ён накіраваўся

ў Маскву дзеля абмеркавання падрабязнасцяў у сувязі з меркаваным шлюбам. У 1496 г. яго адправілі ў Кракаў (Польшча) для перамоў пра сумесную абарону супраць татар.

У 1500 г. у бітве пры Вядрошы ён патрапіў у палон да рускіх разам з іншымі значнымі літоўскімі военачальнікамі і быў вызвалены толькі праз восем гадоў. Калі ён вярнуўся ў Вільню, яму былі падараваныя маёнткі ў абласцях Дрогічаў, Трокаў, Слоніма і Берасця. Ён быў жанаты з Ядвігай Гальшанскай і нарадзіў сына Казіміра і дзвюх дачок Ганну і Сафію.

ФЯДЬКО, або **ФЁДАР ЛІТАВОР ХРАПТОВІЧ** (памёр у 1522 г.). Малодшы брат Івана. У 1493 г. ён заняў месца брата ў якасці казначэя літоўскай дзяржавы. У 1501 г. ён як упаўнаважаны чалец вялікакняскага савета падпісаў мірнае пагадненне паміж князем Аляксандрам і Вальтэрам Платэнбергам, прадстаўніком Тэўтонскага ордэна. (Гэты першасна рэлігійны і ваенны ордэн быў створаны ў 1191 г. для падтрымкі паходаў крыжакоў у Святую Зямлю. У далейшым гэты ордэн падтрымліваў захоп балтыйскіх земляў Нямецчынай).

МІКАЛАЙ ЛІТАВОР ХРАПТОВІЧ згадваецца ў кнізе “Летапіс чэнстахоўскіх цудаў” (пра знакамітую польскую ікону Божай Маці, вядомай таксама як Чорная Мадона, якая знаходзіцца ў нашыя дні ў каталіцкім манастыры ў Яснай Гуры поблізу польскага горада Чанстахова). Згодна з гэтым летапісам, знаходзячыся ў рускім палоне ў Белазёрскай крэпасці, Мікалай паклікаў чанстахоўскую Божую Маці, пасля чаго з Божай дапамогай паспяхова ўцёк з палону ў 1566 г.

ЕЖЫ або **ЮРЫ ЛІТАВОР ХРАПТОВІЧ** пасля смерці сваёй жонкі ў 1551 г. прыняў пострыг у праваслаўным манастыры пад іменем Гермагена. Пазней стаў архіепіскапам Полацкім, Віцебскім і Мсціслаўскім.

МЯЛЕЦІ ЛІТАВОР ХРАПТОВІЧ (яго імя пры хрышчэнні невядомае). Быў манахам у Кіева-Пячэрскім манастыры і ў 1574 г. стаў яго настояцелем. Ён быў здольным кіраўніком і адміністратарам. Яму ўдалося значна пашырыць і палепшыць манастырскія ўладанні. У 1580 г. ён стаў архіепіскапам Уладзімірскім і Брэсцкім, у такім сане ён і знаходзіўся да сваёй смерці ў 1593 г. Ён арганізаваў рэстаўрацыю цэркваў ва Уладзіміры і стварыў там школу. Ён актыўна ўдзельнічаў у Сінодзе праваслаўных епіска-

паў. Ён пераканаў жыхароў Берасця арганізаваць брацтва пры царкве свяціцеля Мікалая, а таксама рускую школу. Архіепіскап Мялеці належаў да галіны роду, якая ў XVI стагоддзі ўмацавалася ў маёнтку Багурынь у Валынскай губерні (Заходняя Украіна). Гэтая галіна, якая называла сябе Храптовічы-Багурыньскія, вымерла ў XVIII стагоддзі.

ГЕЖЫ або **ЕЖЫ** **ЛІТАВОР ХРАПТОВІЧ** (1588–1650). Сын Адама. Нарадзіўся ў Вішневе. У 1624 годзе ён пабудаваў касцёл святых Іакава і Філіпа на Лукішскай плошчы ў Вільні. Спачатку гэта была невялікая драўляная пабудова, якая згарэла і была адноўленая ў 1690 г. манахамі-дамініканцамі. Яна была разбураная зноў падчас аблогі горада рускімі войскамі ў 1794 г., але хутка была ў чарговы раз адноўленая. У 1812 г., у часы напалеонаўскага нашэсця, французы зладзілі там шпіталь, а пазней ператварылі ў склад. Пасля касцёл быў адноўлены, аднак трэба прызнаць, што шматлікія перабудовы значна пашкодзілі яго першапачатковы стыль і прыгажосць. Партрэт Ежы Храптовіча вісеў у ім да Другой сусветнай вайны (1939 г.).

Будучы сенатарам, Ежы займаў таксама пасаду кіраўніка Смаленска, Жмудзі, Парнавы і Наваградка. Яму належаў прыгожы палац у Вільні на вуліцы Лукішкі, дзе ён любіў гасцінна прымаць сваіх шматлікіх сяброў і сваякоў. Сучаснікі аддавалі належнае яго смеласці на поле бою, шчодрасці да людзей і лаяльнасці ў стаўленні да цакрвы. Яго сын Ян патрапіў у татарскі палон у бітве пры Жоўтай Вадзе.

Б. Чатыры апошнія Храптовічы

Граф ІААХІМ ЛІТАВОР ХРАПТОВІЧ (1729–1812). Адзін з найбольш выбітных членаў сям’і. Сын Марціна, нарадзіўся ў маёнтку Шчорсы. Іаахім займаўся палітычнай дзейнасцю адначасова ў Літве і Польшчы, дзе праявіў сябе здольным дзяржаўным дзеячам і заслужыў высокі статус. Тытул графа быў дараваны яму ў 1752 г. польскім урадам караля Аўгуста III, з правам спадкаемнасці ўсімі яго нашчадкамі.

Напружанае палітычнае жыццё не замянала Іаахіму сур’ёзна займацца справамі яго маёнткаў. Больш за тое, дзякуючы яго мудраму і наватарскаму кіраўніцтву ў маёнтках быў дасягнуты неверагодны ўзровень дабрабыту. Ён пачаў з таго, што набыў

буйны маёнтак Бешанковічы, размешчаны на Дзвіне непадалёк ад Віцебска. Такім чынам гэты маёнтак быў далучаны да храптовічаўскіх уладанняў і пазней адыгрываў важную ролю ў жыцці сям’і. Менавіта там ён пачаў уводзіць свае наватарскія сацыяльныя і аграрныя рэформы.

Перадусім Іаахім адмяніў у сваіх уладаннях прыгоннае права і падараваў асабістую свабоду ўсім прыгонным (гэта адбылося больш чым за 100 гадоў да афіцыйнай адмены прыгоннага права ў Расіі ў 1861 г.)⁴. Ён значна зменшыў чынш і адмяніў паншчыну, замяніўшы яе на аплатную працу. Гэтая новая сістэма датычылася ўсіх маладых мужчын ва ўзросце ад 18 да 24 гадоў, якія павінны былі працаваць у маёнтку за пастаянную плату, адзенне, харчаванне і жыллё. Гэта мусіла разглядацца як быццам “прыватнай школай” сельскай гаспадаркі. Іаахім забяспечыў сваіх сялянаў надзеламі зямлі, якія ўключалі ў сябе ворную зямлю, лугі і пашы з умовай, што кожнае такое мінімальнае ўладанне ў будучым не зможа быць падзелена. Тыя, хто не атрымаў гэтых надзелаў, лёгка маглі знайсці сабе працу ў маёнтках – Шчорсах або Вішневе, у вялікіх лясніцтвах або на жалезавытворчых заводах, якія Іаахім стварыў у той час у Літве. Гэтыя новаўвядзенні хутка дазволі значна палепшыць узровень жыцця сялян. Уцёкі сялян практычна спыніліся, і адначасна навакольныя сяляне сталі далучацца да ўладанняў Храптовіча, асабліва ў абласцях на мяжы з Расіяй пасля першага падзелу Польшы (Бешанковічы і Халопенічы). Гэтая людская плынь, нешта кшталту “падземнай чыгункі”, якая існавала да грамадзянскай вайны ў Амерыцы, дасягнула такой колькасці, што пытанне гэтае давялося абмяркоўваць у гарачым ліставанні паміж урадамі Пецярбурга і Варшавы. У 1760-х гадах Іаахім запрасіў знакамітага французскага архітэктара Габрыеля, які пабудаваў у Шчорсах велічны палац з авальнай паўкруглай цэнтральнай часткай, зробленай спецыяльна для вялікай бібліятэкі. Бібліятэка налічвала некалькі тысяч тамоў, рукапісы, старажытныя дакументы, гравёры і даўнія карты, якія калекцыянаваў Іаахім. Над цэнтральным уваходам быў лацінскі надпіс PACI ET LIBERTATI (Мір і свабода). Цікава, што гэты надпіс перажыў некалькі вялікіх войнаў: нашэсце Напалеона ў 1812 г., Першую сусветную вайну 1914 г. і Другую сусветную 1939 г., а таксама польскае паўстанне 1830–1831 гг.

і польскую вайну з Саветамі 1921–1922 гг.⁵ Надпіс захаваўся не-
кранутым і па сённяшні дзень на руінах гэтага старога палаца,
цяпер ужо пры савецкай уладзе!

Іаахім перабудаваў уніяцкую царкву ў Шчорсах і ўпрыгожыў
яе ўнікальнымі роспісамі працы Бакіярэлі. На адным з іх Іаахім
выяўлены ў вобразе св. Ісідора, які паша зямлю. На другім вы-
яўлена блаславенне дзяцей Ісусам Хрыстом. У 1914 г., у пачатку
Першай сусветнай вайны абедзве гэтыя карціны, а таксама яшчэ
адна, напісаная Лампі, былі дзеля захаванасці перавезеныя ў Ма-
скву. Яны зніклі ў час рэвалюцыі (магчыма, яны існуюць дзесьці
ў музеях?). У 1766 г. Іаахім ажаніўся з Канстанцыяй Пшэздзец-
кай, і ў іх нарадзілася чацвёрна сыноў – Адам, Аляксандр, Ігнацы
і Ірыней – і адна дачка Ева. Другі і трэці сыны памерлі маладымі.
Пра Адама і Ірынея яшчэ будзе сказана. Ева выйшла замуж за
Бжастоўскага, і ў яе было двое дзяцей, Ізабэла і Карл, якія памер-
лі, не ўзяўшы шлюб. Карл быў уладальнікам ліцейнага завода.
Бронзавы бюст яго дзедна Іаахіма, усталяваны ў парку ў Шчор-
сах, быў адліты на гэтым заводзе.

Цягам сваёй палітычнай кар’еры Іаахім стаў губернатарам
Наваградка, затым прадстаўніком ад Наваградка ў Вярхоўным
Судзе Літвы і польскім Сенаце. У 1764 г. ён стаў Вярхоўным
сакратаром Літвы і хутка пасля гэтага маршалкам у літоўскім
Вярхоўным Судзе. Пасля гэтага ён атрымаў вышэйшы ордэн
Св. Станіслава. У 1769 г. у якасці міністра замежных спраў ён
накіраваўся ў Парыж на перамовы з Францыяй і паспяхова да-
могся там паляпшэння адносінаў і палітычнай падтрымкі для
Польшчы. У Вене яму таксама спадарожнічаў поспех у выра-
шэнні палітычных праблем паміж Аўстрыяй і Польшчай. За гэ-
тыя дасягненні ў якасці міністра ён быў уганараваны ордэнам
Белага Арла. У 1773 г. ён стаў намеснікам Канцлера Літвы. Ён
таксама стварыў нацыянальную камісію па адукацыі і быў яе
чальцом, адказным за дэпартамент школ і акадэміяў у Літве. Ён
адыграў важную ролю ў распрацоўцы новага кодэксу літоўскіх
законаў. Ён быў чальцом камісіі па замежных справах і ў 1891 г.⁶
стаў апошнім Вялікім Канцлерам Літоўскім.

У хуткім часе пасля гэтага Іаахім уступіў у паласу няўдач
як асабістых (смерць яго дваццацігадовага сына Ігнацыя), так
і палітычных – пасля трэцяга і апошняга падзелу Рэчы Па-

спалітай у 1795 г., калі ўсё, што заставалася ад Польшчы, было канчаткова падзелена паміж Расіяй, Аўстрыяй і Прусіяй, і гэта азначала канец Польшчы як незалежнай дзяржавы. Ён пакінуў сваю пасаду Канцлера Літоўскага і вырашыў сысці з палітычнага жыцця. Свае маёнткі ён падзяліў паміж двума сынамі: Шчорсы і Вішнеў адыходзілі да старэйшага Адама, а Бешанковічы і астатнія дасталіся Ірынею. Завяршыўшы з гэтым, Іаахім канчаткова пасяліўся ў сваім доме ў Варшаве. Выйшаўшы ў адстаўку, ён браў актыўны ўдзел у працы мясцовай акадэміі навук. Ён пісаў артыкулы і агляды, і, будучы высокаадукаваным чалавекам, камунікаваў з найвыбітнейшымі еўрапейскімі розумамі свайго часу. Ён быў здатны цытаваць на памяць найдаўжэйшыя оды Гарацыя і буйныя вытрымкі з твораў сучасных яму аўтараў.

Іаахім пераклаў працы Тургота, вядомага французскага эканаміста-фізіякрата, пра падзел зямельнай уласнасці, да якіх ён дадаў свае ўласныя навуковыя працы па сельскай гаспадарцы. У Польшчы ён вядомы як выбітны фізіякрат², які ўпершыню ажыццявіў ідэі фізіякраты на практыцы ў сваіх уласных уладаннях, заснаваўшы рэформы на тэорыі падзелу зямлі. Мірабо (вядомы французскі эканаміст, 1715–1789) называў Іаахіма адным з найлепшых практычных эканамістаў свайго часу.

У “Гісторыі польскай шляхты” пра Іаахіма сказана наступнае: “Ён быў чалавекам вялікай мудрасці, бліскучы і дасканалы ў выкананні свайго грамадзянскага абавязку. Ён быў працавіты і правёў сваё жыццё ў служэнні людзям. У сферы літоўскіх законаў ён спалучаў правасуддзе з розумам, справядлівасцю і чэснасцю. Яго парада была разумнай і мудрай. Ён быў глыбокім вернікам, яго ўчынкі паказвалі яго любоў да Бога. Ён быў літасцівы і шчодры ў дачыненні да бедных і велічным у сваёй дабрыні”.

Граф АДАМ ХРАПТОВІЧ (1768–1844). Старэйшы сын Іаахіма. Ён быў фмлантропам і апекуном мастацтваў і літаратуры. Ён шмат вандраваў па Еўропе, быў у Нямеччыне, Даніі, Англіі. Па прызначэнні Віленскага ўніверсітэта быў інспектарам школ і чальцом камісіі па заканадаўстве і адукацыі. Ён быў таксама старшынём дабрачыннага таварыства. Адам павялічыў сабра-

² Фізіякратыя – эканамічная тэорыя, па якой зямля і яе прадукцыя з’яўляюцца адзінымі мерамі багацця і адзіным лагічным прыбыткам. Для росквіту неабходныя свабода гандлю і ўласнасць.

ную яго бацькам бібліятэку ў Шчорсах, цяпер яна налічвала больш за 15 000 тамоў. Ён заснаваў дзве новыя школы ў Шчорсах і Нягневічах. Ён скасаваў сістэму цялесных пакаранняў сялян і працягнуў рэформы, распачатыя яго бацькам, накіраваныя на паляпшэнне дабрабыту сялян. Ён зменшыў плацяжы, накладзеныя на сялян, а таксама заснаваў банк, дзе сяляне маглі захоўваць свае зберажэнні. Ён першым у Літве ўвёў севазварот, а таксама палепшыў пароду сельскагаспадарчых жывёл. Яго намаганні ў сферы дабрачыннасці і адукацыі заслужылі высокую ацэнку сучаснікаў і пасля гісторыкаў. У памяці людзей ён застаўся як протасардэчны і шчадралюбны чалавек. Шлюб Адама з Марыяй Граноўскай не быў шчаслівы і хутка закончыўся разводам. Адам памёр бяздзетны ў Вішневе і быў там пахаваны ў 1844 г. Яго маёнткі, Шчорсы і Вішнеў, перайшлі да яго малодшага брата Ірынея.

Граф ІРЫНЕЙ ХРАПТОВІЧ (1775–1850). Малодшы з сыноў Іаахіма, мой прапрадзед. Ён быў бацькам Марыі, якая выйшла замуж за майго прадзеда, Апалінарыя Буценева. Ён быў найбольш здольным і бліскучым з сыноў Іаахіма. Тут дарэчы адзначыць прычыну, па якой яго назвалі Ірынеем. Адным з лепшых сяброў яго бацькі ў той час быў знакаміты французскі эканаміст П'ер Дзюпон дэ Немур, у якога быў сын па імені Ірыней, які нарадзіўся ў 1771 г. У гонар свайго французскага сябра Іаахім назваў свайго сына таксама Ірынеем. (Ірыней Дзюпон дэ Немур, 1771–1834, стаў вучоным-хімікам, працаваў у Францыі з Лавуазье. Пазней ён пераехаў у Амерыку, дзе стаў уладальнікам паравога завода).

Цяпер вернемся да нашага продка Ірынея. Яму было 20 гадоў, калі ў час апошняга падзелу Польшчы яго бацька Іаахім падзяліў свае беларускія маёнткі паміж двума сваімі сынамі. Ён аддаў Шчорсы і Вішнеў старэйшаму сыну Адаму, а Ірыней атрымаў Бешанковічы і іншыя ўладанні. Ірыней, добра адукаваны і шматбацяцальны малады чалавек, накіраваўся ў Пецяярбург для таго, каб пачаць кар'еру на рускай дзяржаўнай службе. З самога свайго з'яўлення ў Пецяярбургу ён быў надзвычай папулярны ў пецяярбургскім свеце. Ён быў запрошаны прысутнічаць на каранацыі Паўла I; ён стаў рыцарам Мальтыйскага ордэна і атрымаў тытул камергера, што прызнавалася як вышэйшае адрозненне.

Ірыней быў гатовы пачаць бліскучую кар’еру на дыпламатычнай службе, калі на дуэлі ён забіў свайго суперніка – палкоўніка Праабражэнскага палка Арсеннева. Гэта разбурыла ўсе яго шанцы на паспяховую кар’еру і перакуліла ўсё ягонае жыццё. Гэтая дуэль адбылася ў снежні 1807 г., адразу пасля яго заручынаў з Каралінай фон Рэнне. Варта згадаць, што Караліна была першапачаткова заручаная з палкоўнікам Арсенневым. Калі яна сустрэлася з Ірынеем, яны пакахалі адно аднаго з першага погляду. Адрынута палкоўнік Арсеннеў выклікаў Ірынея на дуэль і быў забіты. Пасля вяселля Ірыней і Караліна з’ехалі ў Бешанковічы, і толькі калі іх дзеці падраслі, Ірыней з сям’ёй стаў ездзіць у Пецярбург на зіму.

Некалькі слоў пра яго жонку. КАРАЛІНА фон РЭННЕ нарадзілася ў 1780 г. у Стэрнхофе, фамільнай сядзібе, якая знаходзілася на тэрыторыі сучаснай Эстоніі. Яе род меў нямецкія карані, што сыходзілі ад тэўтонскіх рыцараў, якія кіравалі ў Прыбалтыцы (Лівоніі) у Сярэднявеччы. Яе прадзед, барон Карл фон Рэнне, служыў у рускай арміі пры Пятры I у чыне генерал-лейтэнанта і ўдзельнічаў у Палтаўскай бітве. Яе бацька, рускі генерал, быў жанаты з Марыяй Ліліенфельд. У іх было двое дзяцей: Генрых і Караліна.

Пасля смерці мужа Марыя з дзецьмі жыла ў сваім радавым маёнтку. У 1795 г. яна нечакана была выклікана ў Пецярбург імператрыцай Кацярынай Вялікай, дзе стала фрэйлінай адной з вялікіх князеўнаў. Яна і яе дзеці пасяліліся пры Двары, дзе засталіся да канца 1810 г.

Караліне было 15 гадоў, калі яна разам са сваёй маці прыбыла да Двара ў Пецярбург. Наступныя дванаццаць гадоў (пакуль яна не выйшла замуж за Ірынея ў 1807 г.) яна правяла пры Двары ў атачэнні рускіх і замежных маладых дам імператарскіх фамілій. Руская імператарская сям’я тады была сабліва блізкая да нямецкіх каралеўскіх двароў. Рускія спадкаемцы прастола, а таксама вялікія князі і князеўны выбіралі сабе супругаў з членаў нямецкіх каралеўскіх фамілій. Марыя фон Рэнне вучыла маладых нямецкіх дам рускаму этыкету, звычаям і новым абавязкам. Караліна, або Рэнетта, як звалі яе сябры, хутка станавілася іх блізкай сяброўкай. Яна валодала незвычайным шармам і любіла весялоць, што, канечне, прываблівала ў яе кампанію многіх маладых людзей яе пакалення.

Мой дзед Канстанцін Апалінар'евіч апублікаваў у 1910 г. лісты розных членаў каралеўскіх сем'яў (па-французску і па-нямецку), адрасаваныя графіні Караліне Храптовіч, або Рэнеце. Па шчаслівай выпадковасці я з'яўляюся адным з уладальнікаў гэтай рэдкай кнігі "Лісты знакамітых асоб". З гэтага ліставання можна зразумець, што Караліна пачувалася ў Бешанковічах самотна. Пераход ад бляску і ажыўлення імператарскага Двара да адасобленага жыцця ў маёнтку, размешчаным у глухім кутку Беларусі, адбыўся нялёгка. Шчаслівы характар Караліны дапамагаў ёй захоўваць спакой духу ў гэтыя гады, і, можна сказаць, жыццё. Акрамя таго, яе падтрымлівалі муж Ірыней, які абажаў яе, і многія блізкія сябры.

У 1809 г. Караліна нарадзіла сына Міхаіла Іаахіма ў Рызе, дзе з-за адсутнасці каталіцкага святара ён быў ахрышчаны лютаранскім пастарам (хаця выхоўваўся, як і яго бацька, у каталіцкай веры).

У лютым 1811 г. у Бешанковічах нарадзілася дачка Марыя, якая, наадварот, у выніку адсутнасці лютаранскага пастара (дочкі звычайна ўспадчынілі рэлігію маці) была ахрышчаная каталіцкім святаром. Тым не менш яна была выхаваная лютаранкай. (Праз шмат гадоў, пасля ўзяцця шлюбу з Апалінарыем Буценевым, яна перайшла ў праваслаўе).

У 1814 г. у Караліны і Ірынея нарадзілася іх трэцяе і апошняе дзіця, другая дачка Алена.

Злашчасная дуэль адбілася на ўсім жыцці Ірынея. Цягам некалькіх гадоў Ірыней і яго жонка спрабавалі выклапатаць для яго пасаду ў Міністэрстве замежных спраў у Пецярбургу або прызначэнне на дыпламатычны чын за мяжой, аднак усе спробы былі беспаспяховымі. Такім чынам, Ірынею заставалася толькі займацца Бешанковічамі і сваімі іншымі маёнткамі. У дадатак ён браў удзел (праўда, без асаблівага энтузіязму) у мясцовым кіраванні ў найбліжэйшым губернскаму цэнтры Віцебску.

Кіраванне маёнткамі прыносіла яму некаторае задавальненне і на гэтай ніве ён дасягнуў буйных поспехаў. Асаблівую ўвагу ён звярнуў на дом у Бешанковічах, дзе жыў са сваёй сям'ёй. Будучы прыхільнікам англійскага стылю, ён перабудаваў дом. Вокны сталі адчыняцца на англійскі манер (уверх і ўніз), а ў кожным пакоі было пабудавана па каміну. У тыя часы дамы ў Расіі,

Літве і Польшчы звычайна ацяпляліся высокімі і даволі эфектыўнымі кафлянымі печкамі, убудаванымі ў сцены (калі такая печка размяшчалася ў куце, яна ацяпляла ўсе чатыры пакоі!). На шчасце, у Бешанковічах гэтыя печкі не былі разбураныя ў сувязі з пабудовай камінаў. Апошнія прызначаліся ў асноўным для стварэння ўтульнай атмасферы. Ірыней таксама ўсталяваў англійскія традыцыі ў парадку дня. Напрыклад, увечары на стол у вестыбюлі ставілі шмат падсвечнікаў са свечкамі для таго, каб кожны, хто ідзе ў спальню, мог узяць з сабой яго для асвятлення.

Шмат працы запатрабавала паляпшэнне парку вакол дома. Былі пасаджаныя новыя дрэвы і кустоўе, на лузе, які спускаўся да Дзвіны, былі пабудаваныя новы летні павільён і цяпляца. Былі разбітыя новыя прысады і пашыраны від на раку. Караліна з жывасцю ўдзельнічала ва ўсіх гэтых планах; яна мела прыроднае эстэтычнае чуццё і добры густ. Аднак яе галоўным заняткам была апека над беднымі: яна заснавала ў Бешанковічах прытулак для жабракоў і бясплатны шпіталь.

Час ад часу блізкія сябры і сваякі адведвалі Храптовічаў у маёнтку, дзе іх цёпла сустракалі. Бывала, наадварот, Ірыней і Караліна ехалі за мяжу, каб адведаць сваякоў або сяброў.

У 1837 г. Ірыней, Караліна ды іх малодшая дачка Алена ва ўзросце 23 гадоў выправіліся ў Канстанцінопаль у адведкі да да старэйшай дачкі Марыі, якая за тры гады да таго выйшла замуж за Апалінарыя Буценева, які быў рускім паслом у Атаманскай імперыі. Яны правялі некаторы час разам з Буценевымі ў прыемнай абстаноўцы іх цудоўнага дома ў Баюкдэры на Басфоры. Там Алена сустрэла аднаго з супрацоўнікаў Апалінарыя, Уладзіміра Цітова, за якога яна выйшла замуж праз два гады. З Канстанцінопаля Ірыней і Караліна выправіліся ў Лондан, дзе іх сын Міхаіл служыў аташэ пры рускім пасольстве.

Ірыней вельмі любіў музыку. Ён спяваў і граў на віяланчэлі. Яму належаў адзін з рэдкіх і найбольш каштоўных інструментаў, зробленых у XVII ст. італьянскім майстрам Амаці (настаўнікам Страдывары). Ён часта браў свой інструмент у падарожжы, і ягоную карэту часта можна было здалёк пазнаць па футарале для віяланчэлі на даху. Адноўчы, выпадкова сустрэўшыся ў Віцебску з вядомым італьянскім музыкам Нінні (які стварыў пасля некалькі опер), Ірыней прывёз яго з сабой

у Бешанковічы, і цягам многіх месяцаў дом быў напоўнены гукамі чароўнай музыкі.

У палітычным сэнсе Ірыней схіляўся да ліберальных поглядаў, што было дволі незвычайна ў тыя дні для чалавека яго сацыяльнага паходжання. Да вялікай трывогі членаў яго сям'і і сяброў, ён сімпатызаваў усім рэвалюцыйным рухам, распаўсэджаным у Еўропе напрыканцы 1840-х гг. Калі ён гасцяваў у Буцэневых у Рыме ў пачатку 1848 г., у час палітычнага хвалявання, што адбывалася ў сувязі са стварэннем руху “Маладая Італія”, узначаленага Гарыбальдзі, Ірыней не ўпускаў выпадку, каб выйсці на вуліцу ў гарыбальдзійскім капелюшы ў знак сваёй падтрымкі гэтага руху. Ён не мог утрымацца ад нейкага свавольнага задавальнення, выкліканага рэакцыяй на яго паводзіны ва ўласнай дачкі Марыі і надзвычай кансерватыўнага сына Міхаіла.

Ірыней быў сардэчным і вясёлым чалавекам, да таго ж меў пэўную асабістую прывабнасць. Ён любіў выязджаць у свет і быў схільны да лёгкага флірту з прыгожымі дамамі, аднак ніколі не скрываў свайго захаплення ўласнай жонкай.

У 1844 г., пасля смерці свайго старэйшага бяздзетнага брата Адама, Ірыней уступіў у валоданне яго двума маёнткамі – Шчорсамі і Вішневам. Такім чынам, усе фамільныя маёнткі Храптовічаў зноў апынуліся ў адных руках.

Для таго, каб уладкаваць справы ў сувязі з гэтай спадчынай, Ірыней правёў у Шчорсах даволі значны час у пачатку 1846 г. Якраз у той час яго горача каханая жонка Караліна памерла ў адзіноце ў Бешанковічах. Склалася так, што ўсе яе трое дзяцей таксама былі вельмі далёка: Марыя Буценева – у Рыме, дзе яе муж Апалінарыў быў паслом у Ватыкане, Алена Цітова – у Канстанцінопалі, дзе яе муж быў рускім пасланцам, а Міхаіл са сваёй жонкай Аленай Несельродзе знаходзіліся ў Неапалі, дзе ён служыў у якасці рускага пасла. Караліну пахавалі ў Бешанковічах, над яе магілай мой дзед, Канстанцін Апалінар'евіч, пабудаваў у 1881 г. невялікую пратэстанцкую капліцу. Яе муж Ірыней і яе дачка Марыя былі пазней пахаваныя побач з ёй. Пасля смерці Ірынея ў 1850 г. усе маёнткі Храптовічаў адышлі да яго адзінага сына Міхаіла.

Граф МІХАІЛ ІРЫНЕЕВІЧ ХРАПТОВІЧ (1809–1892). Атрымаўшы пачатковую хатнюю адукацыю і сярэднюю – у прыват-

най школе ў Дрэздэне, Міхаіл Ірынеевіч закончыў Дэрпцкі ўніверсітэт (цяперашні Тарту ў Эстоніі) і хутка пся гэтага паступіў на службу ў Міністэрства замежных спраў у Пецярбургу. У 1832 г., дваццаці трох гадоў, ён ажаніўся з графіняй Аленай Карлаўнай Несельродзе, сямнаццацігадовай дачкой канцлера графа Карла Несельродзе, міністра замежных спраў, і яго жонкі Марыі Дзмітрыеўны, ад нараджэння Гур’евай, дачкі графа Дзмітрыя Гур’ева, былога міністра фінансаў. Тут цікава будзе згадаць, што і Несельродзе, і Гур’еў былі вядомымі гастронамамі. Пудынг а-ля Несельродзе і соус Несельродзе былі ў свой час сусветна вядомыя, іх рэцэпты можна знайсці ў любой добрай кулінарнай кнізе. Гур’еўская каша – адна з самых папулярных рускіх страў, унесена ў знакамітую кнігу рускіх рэцэптаў Алены Малахавец.

Алена Карлаўна, дачка праваслаўнай маці, сама вызнавала праваслаўе да самай сваёй смерці, у той час яе муж яе, Міхаіл Храптовіч, быў каталіком. Паколькі на момант вяселля ёй было толькі сямнаццаць год, яе старая гувернантка-французжанка заставалася пры ёй увесь першы год яе шлюбу.

Ужо ў першыя два гады шлюбу Міхаіл Ірынеевіч і яго маладая жонка ўваходзілі ў салоны Пецярбурга, Лондана, Парыжа і Бадэна і паўсюль пачуваліся як дома. Алена вельмі хутка стала элеганцкай, жывой і папулярнай свецкай дамай. Яна цудоўна трымалася і была ўпэўненая ў сабе. Яна любіла бываць у кампаніі палітычных дзеячаў, з якімі спрачалася, выяўляючы пры гэтым неверагодна высокі для жанчыны яе дзён узровень валодання палітычнымі пытаннямі. (Яе бацька, міністр замежных спраў, не ўхваляў яе ўдзел у тым, што звычайна называў “мужчынскім светам міжнароднай палітыкі”). Будучы выбітнай асобай, Міхаіл Ірынеевіч быў таксама даволі папулярны і ўлюбёны ўсімі. Часам ён мог падавацца ганарлівым, але ўсе ведалі, што за гэтым хаваецца мяккае і добрае сэрца. Дзякуючы гэтаму ён атрымаў мянушку “le bourgeois bienfaisant”, што прыблізна можна перакласці як “авечка ў ваўчынай шкуры”.

Хутка, у сярэдзіне 1830-х гг., Міхаіл Ірынеевіч атрымаў сваё першае дыпламатычнае прызначэнне ў якасці сакратара пасольства ў Лондане, дзе ён заставаўся цягам некалькіх гадоў пад кіраўніцтвам рускага пасланніка Поццо дзі Борга. У 1843 годзе

ён быў прызначаны паслом у Неапаль, сталіцу тагачаснага Каралеўства Дзвюх Сіцылій; на гэтай пасадзе ён заставаўся каля дзесяці гадоў. У тым жа годзе Сенат Расійскай імперыі пацвердзіў яго графскі тытул, які ён раней успадчыніў у Польшчы.

Акварэльны партрэт Міхаіла Ірынеевіча ў клятчастых нагавіцах і з Journal de Geneve у руках, напісаны ў Рыме вядомым галандскім мастаком Янам Кельманам, датуецца 1844 годам. Здзіўляе, што партрэт дажыў да нашых дзён. Мне ўдалося вывезці яго з Польшчы ў час апошняй сусветнай вайны і прывезці яго спачатку ў Францыю, а потым у Амерыку. Нядаўна я перадаў яго свайму старэйшаму сыну Аляксею, у чым доме ён цяпер і знаходзіцца. Копія партрэта, выкананая Мікалаем Ільіным-Галіцкім, вісіць у доме майго стрыечнага брата, нашага дарагога добрага дзядзькі Сярожы (Грыгор’евіча) Трубяцкога – нашага выбітнага фамільнага гістарыёграфа.

Міхаіл Ірынеевіч знаходзіўся ў Неапалі ўвосень 1845 г., калі імператар Мікалай I прывёз сваю хворую жонку, імператарку Аляксандру Фёдараўну на зімовы сезон у невялікае курортнае мястэчка побач з Палерма ў Сіцыліі. Міхаіл цудоўна наладзіў гэтае знаходжанне, за што імператар быў вельмі ўдзячны. Дзякуючы гэтаму паміж Мікалаем I і Міхаілам узніклі ўзаемныя сяброўскія адносіны. У адрозненне ад свайго бацькі Ірынея, Міхаіл быў даволі кансерватыўны ў сваіх палітычных поглядах, што, верагодна, рабіла яго аднадумцам імператара.

У 1848 г., калі рэвалюцыйныя вятры насіліся над Еўропай, трон неапалітанскага караля Фердынанда захістаўся. Міхаіл Ірынеевіч параіў каралю прыняць больш крутыя меры ў дачыненні да бунтароў, і хутка пасля гэтага парадак быў узноўлены.

Пасля Неапаля, у 1853 г., Міхаіл Ірынеевіч быў прызначаны паслом у Бельгію. Там, цягам Крымскай вайны (1854–1856), ён адыгрываў важную ролю, дыпламатычна супрацьстаяў ворагам Расіі – Англіі і Францыі. У 1856 г., пасля таго, як была падпісаная Крымская мірная дамова ў Парыжы, ён быў прызначаны паслом у Лондан. Да таго часу ў Пецярбургу князь Аляксандр Міхайлавіч Гарчакоў змяніў яго састарэлага цесця Несельродзе на пасадзе міністра замежных спраў. Міхаіл Ірынеевіч не любіў князя і ў 1858 г. не толькі падаў у адстаўку са свай пасады ў Лондане, але і ўвогуле сышоў з міністэрства. Аднак яго адстаўка

не працягвалася доўга: праз некалькі тыдняў яго папрасілі заняць адну з найважнейшых пасадаў пры імператарскім двары ў Пецяярбургу.

У 1862–1863 г. яго заклікалі ў Варшаву служыць у якасці дарадцы Вялікага князя Канстанціна Мікалаевіча, царскага намесніка ў Польшчы. Праз некалькі гадоў ён у рэшце рэшт пайшоў на адпачынак. Разам з жонкай Аленай яны купілі ўчастак зямлі ў Ліхтэнтале недалёка ад Бадэн-Бадэна і замовілі французскаму архітэктару пабудаваць раскошную вілу, якую яны назвалі “Зе-елах”. Пасля адстаўкі Міхаіл Ірынеевіч і яго жонка працягвалі жыць актыўным свецкім жыццём у Бадэн-Бадэне і часта вандравалі. У жніўні 1875 г. Алена раптоўна памерла ў Схевенінгене ў Галандыі, дзе наведвала сяброў. Яна была пахаваная ў Бадэн-Бадэне на старых могілках Ліхтэнтала.

Міхаіл Ірынеевіч пражыў удаўцом яшчэ сямнаццаць гадоў, усё больш і больш часу праводзячы ў Шчорсах. Тут ён паляваў, шмат працаваў у найбагацейшай бібліятэцы – дзецішчы яго дзеда Іаахіма. З гадамі, не маючы ўласных дзяцей, ён зблізіўся з Буцэневымі, падтрымліваючы сардэчныя і цёплыя ўзаемаадносіны. Гэта было сяброўства не толькі з сястрой Марыяй і яе мужам Апалінарыем, але і ўсе іх дзеці багоміль яго, і ён адказваў ім узаемнасцю.

3. Фамільныя маэнткі Храптовічаў

Тут я хацеў бы расказаць усё, што я ведаю пра маэнткі Храптовічаў у перыяд да Першай сусветнай вайны (1914 г.). Гэтыя звесткі былі сабраныя з успамінаў, дакументаў, артыкулаў, маіх асабістых згадак і аповедаў майго бацькі. Акрамя малых уладанняў, раскіданых па ўсёй Беларусі, Храптовічы валодалі трыма вялікімі маэнткамі: Шчорсы (галоўны і самы старажытны), Вішнеў і Бешанковічы. Хачу пачаць з Бешанковічаў. Пасяленне з гэтай назвай на Дзвіне ўпершыню згадваецца ў хроніках у 1447 г. Тады польскі кароль Казімір I заснаваў там праваслаўны храм Прарока Ільі, бо на Ільін дзень на гэтым месцы цудам была ўратаваная каралева ад гібелі ў водах Дзвіны. Пазней, у 1634 годзе, згодна з просьбай князя Сапегі, віцэ-

канцлера Літвы і ўладальніка пасялення Бешанковічы, кароль Уладзіслаў IV падараваў гарадку права ладзіць кірмаш. З таго часу на Пятроў дзень (29 чэрвеня) штогод там праводзіўся найбагацейшы ў Беларусі кірмаш.

Ад сям'і Сапегі ўладанне перайшло да князя Казіміра Агінскага, губернатара Вільні. У рэшце рэшт уладанне, як ужо згадвалася раней, было набытае Іаахімам Літаворам Храптовічам у сярэдзіне 1700-х гг. Іаахім валодаў вялікімі каменнымі гандлёвымі радамі ў цэнтры гарадка, якія змяшчалі ў сабе шэсцьдзесят лавак. Усе вуліцы былі брукаваныя. Не так далёка ад гарадка знаходзіўся гаспадарскі дом – двухпавярховы галоўны будынак з аднапавярховымі крыламі па баках простаі, аднак прыгожай архітэктуры, акружаны вялікім паркам, які спускаўся да Дзвіны. У парку расло некалькі старых дубоў, адзін з якіх захаваўся да нашых дзён і знаходзіцца пад аховай мясцовых уладаў. Згодна з паданнем, пад гэтым дрэвам стаяў Напалеон, назіраючы за пераправай сваіх войскаў праз Дзвіну ў 1812 годзе.

Вялікая сінагога, пабудаваная Храптовічамі для гайбрэйскай часткі насельніцтва мястэчка (і пазней адноўленая маім дзедом Канстанцінам), згарэла ў 1930 г. Праз некалькі гадоў яна была адноўленая на грошы амерыканскіх габрэяў, якія паходзілі з Бешанковічаў. Савецкія ўлады адчынілі ў гэтым будынку клуб. Напісаная маім дзедом гісторыя Бешанковічаў знікла ў час рэвалюцыі, аднак з заўвагаў да яго кнігі “Lettres d'Augustes Personnages” і з успамінаў ягонай дачкі, маёй цёткі Каці Ону можна дазнацца пра наступныя гістарычныя візіты ва ўладанне.

Цар Пётр Вялікі правёў у Бешанковічах цэлы месяц з сярэдзіны лютага да сярэдзіны сакавіка 1708 г. у час вайны са шведскім каралём Карлам XII. Згодна з паданнем, менавіта там цар атрымаў вестку ад Качубея пра здраду гетмана Мазепы, які перайшоў на бок шведскага караля. (Гэты эпізод цудоўна апісаны Пушкіным у ягонай паэме “Палтава”). Пасля паразы шведаў пад Палтавай у 1709 г. Мазепа, які захапіў і забіў Качубея, збег у Турцыю, дзе і памёр.

У 1812 г. Напалеон правёў больш за суткі ў Бешанковічах разам з маршалам Мюратам і генералам прынцам Яўгеніем. Ложак, на якім спаў Напалеон, быў у захаванасці да Першай сусветнай вайны. Мой стрыечны брат Сяргей Грыгор’евіч Трубяцкой

згадвае асаблівую асалоду, якую ён адчуваў у раннім дзяцінстве, калі клаўся ў гэты ложка!

У верасні 1821 г. імператар Аляксандр I і ягоныя браты вялікія князі Мікалай і Міхаіл прыехалі ў Бешанковічы для ўдзелу ў ваенных манёўрах. Там яны правялі восем дзён, і іх прымалі Ірыней і Караліна Храптовічы.

Бешанковічы былі самым буйным з усіх маёнткаў Храптовічаў, у іхны склад уваходзіла дванаццаць фермаў, так званых фальваркаў, агульнай плошчай каля 22 тысяч дзесяцінаў (1 дзесяціна = 1, 08 га). Пачынаючы з XIX ст. цягам некаторага часу гэтае ўладанне адыгрывала вельмі важную ролю ў жыцці сям'і. У апошнія гады перад рэвалюцыяй яно стала ўлюбёным маёнткам дзякуючы блізкасці да Масквы і лёгкай дасягальнасці да Пецярбурга.

Наступным па памерах пасля Бешанковічаў быў Вішнеў, які з яго дзевяццю фальваркамі займаў 19220 дзесяцін. Гэты стары маёнтак уключаў сярэдняга памеру драўляны дом з больш новай каменнай прыбудовай. Ён не быў асабліва прыгожы, аднак меў неапісальны шарм і выпраменьваў утульнасць і цяпло. Хаця гэты маёнтак у цэлым называўся Вішнеў, па імені блізка размешчанага гарадка, цэнтр яго – галоўны дом і землі з сажалкай, якія яго акружалі, – называўся Odrowaz, у гонар фамільнага герба. Вішнеў быў размешчаны ў шасцідзсяці вёрстах на поўнач ад Шчорсаў у Ашмянскім павеце, убаку ад галоўнай дарогі. На жаль, менавіта па прычыне яго аддаленасці і цяжкадасягальнасці гаспадары наведвалі яго значна радзей.

Трэцяе з асноўных уладанняў Храптовічаў, Шчорсы, было самым старажытным маёнткам і належала сям'і з пракаветных часоў. Яно не было самым вялікім, аднак было самым цудоўным. Гэта быў асаблівы від прыгажосці, велічны і поўны годнасці. Пачуццё гэтае ўзнікае таму, што ў гэтым маёнтку цягам многіх стагоддзяў жылі члены сям'і Храптовічаў, кожны з якіх уклаў у яго свае любоў, клопат, энергію, і самі сцены якога захоўваюць часцінку душы і сэрца кожнага з іх.

Магу толькі дадаць тут, што Шчорсы маюць таксама асаблівае значэнне для мяне асабіста, бо я пражыў у гэтым маёнтку разам з нашай сям'ёй пяць знамянальных гадоў перад Другой сусветнай вайной да верасня 1939 г.

Як я ўжо згадваў, Шчорсы размяшчаюцца ў трыццаці кіламетрах на ўсход ад старажытнага горада Наваградка, у цяперашні час – раённага цэнтра. Шырокі і велічны Нёман цячэ тут, перасякаючы землі маёнтка з поўдня на поўнач. На правым (усходнім) беразе ракі знаходзіўся стары сасновы лес, што займаў 6280 дзесяцін, – частка вялікай Налібоцкай пушчы. На левым беразе ракі знаходзілася сяло Шчорсы са старой царквой. Па меншай меры чатыры разы ператваралі гэтую царкву з уніяцкай у праваслаўную і наадварот у залежнасці ад таго, куды дзьмуў вецер.

Далей па дарозе, паасаджанай стогадовымі ліпамі, стаяў велічны палац, акружаны паркам. Наўкол знаходзіліся вёскі і восем фермаў, распасцёртыя на плошчы 4500 дзесяцінаў ворыўнай зямлі і пашаў. На пад’ездзе да палаца была высокая чыгунная брама з выявай радавога герба – Odrowaz.

Знакамітая шчорсаўская бібліятэка месцілася ў цэнтры, у высокай закругленай частцы палаца. У ёй было каля 15 тысяч тамоў рэдкіх старажытных кніг, гістарычных дакументаў і даўніх рукапісаў, звязаных, у асноўным, з Літвой, Беларуссю і Польшчай, а таксама бясцэнная калекцыя даўніх літаграфій і мапаў. За доўгія гады існавання многія культурныя і пачцівыя госці наведвалі гэтую бібліятэку і працавалі ў ёй. Сярод іх былі польскі кароль Аўгуст II, вядомы навукоўца Пачобут (заснавальнік Віленскай абсерваторыі), прафесар права Даніловіч і паэты Міцкевіч, Сыракомля і Чачот.

У пачатку Першай сусветнай вайны ў 1914 г. з тым, каб захаваць яе ў бяспецы, бібліятэку са Шчорсаў вывезлі. У цяперашні час выяўлена, што гэтая бібліятэка часткова знаходзіцца ў Кіеўскім універсітэце, часткова ў Варшаве, Вільні і Кракаве.

Вялізны парк ззаду палаца быў сапраўды цудоўным, з адной вялікай сажалкай і некалькімі меншымі, з велічнымі высокімі дрэвамі. Адным з іх быў захапляльны стары дуб, пад якім, згодна з паданнем, знакаміты паэт Міцкевіч напісаў частку сваёй паэмы “Гражына”, у якой ён апісвае прыгажосць Шчорсаў.

Пачынаючы з сярэдзіны XIX ст., сямейныя ўладанні перажываюць перыяд агульнага заняпаду. Цягам многіх гадоў кіраванне маёнткамі было недастаткова эфектыўным. Хаця Міхаіл Ірынеевіч шчыра любіў Шчорсы ды іншыя маёнткі, ён быў

зусім недасведчаны ў справах фермерскай гаспадаркі і аказаўся няздольны кіраваць сваімі ўладаннямі. Акрамя таго, надаваць гэтаму больш часу было для яго папрсotu немагчымым у сувязі з яго дыпламатычнымі і дзяржаўнымі абавязкамі. Тым не менш паспяховае кіраванне маёнткамі ўяўлялася вельмі важнай справай, бо сям'я залежала ад прыбытку, які яны прыносілі.

Гэты стан справаў выклікаў яшчэ большую трывогу і боль Міхаіла Ірынеевіча таму, што ў 1830-х гг. ён цалкам усвядоміў, што ўладанні яго прыходзяць у заняпад. Выняткам былі Бешанковічы з іх добрым кіраўнічым Петражыцкім; усе астатнія ўладанні знаходзіліся ў мізэрным стане. Купіцк, Востраў, Лукомль, Багданава, Халопенічы, Вішнеў і нават Шчорсы дастаткова пацярпелі ад дрэннага кіравання і закінутасці. Некаторыя з невялікіх маёнткаў былі ў настолькі гаротным стане, што ўладальнікі вымушаны былі іх прадаць. Так, у 1857 годзе Буценевы прадалі Багданава, якое было пасагам Марыі Храптовіч, калі яна выхадзіла замуж за Апалінарыя Буценева. Хутка пасля гэтага Цітовы таксама прадалі Халопенічы, пасаг Алены пры яе шлюбе з Уладзімірам Цітовым. Міхаіл Ірынеевіч быў назвычайна занепакоены сітуацыяй у маёнтках і рабіў усялякія спробы знайсці дастойнага кіраўнічага. І нарэшце яму пашанцавала: у 1858 годзе ў Германіі ён знайшоў кіраўнічага, пра якога марыў; гэта быў Фердынанд Фішэр, якога яму рэкамендаваў міністр сельскай гаспадаркі Саксоніі. Фішэр, выпускнік знакамітага Енскага ўніверсітэта ў Германіі, цягам некалькіх гадоў пасля гэтага прапрацаваўшы ў Швецыі, быў свайго кшталту геніем. Прыступіўшы да кіравання ўладаннямі Храптовічаў, ён у хуткім часе павярнуў сітуацыю, а затым і выйшаў на дарогу пастаяннага поспеху. Яму было трыццаць гадоў, калі ён пачаў працаваць у Міхаіла Ірынеевіча, а закончыў сваю службу ён, калі быў ужо сямідзесяцігадовым кіраўнічым фермамі і лясамі фамільных уладанняў, які паставіў іх на ўзровень небывалай паспяховасці. Яго кіраванне і наватарскія ідэі былі бліскучымі. Акрамя таго, сам ён быў чароўнай асобай, яго ўсе любілі і паважалі.

Калі Фішэр упершыню прыехаў, Міхаіл Ірынеевіч асабіста паказаў яму ўсе фамільныя ўладанні. Агледзеўшы ўсё цалкам, Фішэр прыняў рашэнне асталявацца ў Шчорсах. Дом для сябе ён уладкаваў у былым доме садоўніка на беразе вялікай сажалкі

каля палаца. Да гэтага двухпавярховага каменнага дома з паўднёвага боку прымыкала цяпляца са шкляным дахам, які падтрымліваўся закругленымі калонамі, і з вялізнымі шклянымі вокнамі. Фішэр надаваў асаблівую ўвагу Шчорсам, дзе ён жыве, і ў хуткім часе гэтае месца стала ўзорнай гаспадаркай. Людзі, зацікаўленыя ў земляробстве і лясной гаспадарцы, прыязджалі туды і захапляліся выдатнай арганізацыяй, найноўшымі машынамі і тэхналогіямі, і вывучалі гэта.

На адлегласці каля мілі ад парку знаходзілася найбуйнейшая і найцудоўнейшая са шчорсаўскіх фермаў – Мураванка. Яна ўяўляла сабой вялізны комплекс пабудовы з цёмна-чырвонай цэгля, у форме прамакутніка з круглымі вежамі па кутах. Яна была пабудаваная тым жа архітэктарам Габрыэлем, які ўзвёў палац у Шчорсах у часы Іахіма ў сярэдзіне 1700-х гадоў. Менавіта тут Фішэр сканцэнтравваў свае першыя гаспадарчыя новаўвядзенні.

Ён пачаў з таго, што праклаў невялікую вузкакалейку, што ўз'яднала стайні, кароўнікі і свінарнікі з амбарамі, сіласнымі вежамі і сенаваламі. Невялікія лёгкія ваганетки наўпрост перавозілі любыя грузы. Пасля ён завёў новую гальшцінскую пароду малочных кароў і давёў іх колькасць да двухсот пяцідзясяці. Ён заснаваў сыраварню і стаў вырабляць сыр, які хутка стаў добра вядомым у наваколлі. Гэта быў круглы літоўскі сыр галандскага тыпу, што робіцца ў выглядзе шару залацістага колеру, пакрытага воскам. У яго быў асаблівы тонкі смак, і хутка на яго быў вялікі попыт. З Германіі было выпісана найноўшае абсталяванне для яго вытворчасці. Пад зямлёй пабудавалі вялікі падвал з шэрагамі паліцаў, на якіх высыпалі акуратна ўпакаваныя галоўкі сыру. Склад і спосаб вытворчасці гэтага сыру захаваліся да Другой сусветнай вайны, калі ферма ў Шчорсах была захоплена Саюзам і ператвораная ў саўгас.

Фішэр таксама значна павялічыў пагалоўе свінняў на ферме і палепшыў іх пароду. Пазней ён пабудоваў вялікую капцільню, і хутка прыгатаваныя ў Шчорсах вяндліна і польская паляндвіца разам з іншымі гатункамі – польскай каўбасой і паляўнічымі кілбаскамі – распаўсюдзіліся па наваколлі. У мяне да сённяшніх дзён парываюць слінкі пры ўспаміне пра смак і пах гэтай вяндліны!

Капцільня ўяўляла сабой вялікую круглую двухпавярховую вежу, пабудаваную з каменя, накрытую востраканцовым

канічным дахам з прадушынамі. Унутры яе цягнуліся трывалыя драўляныя бэлькі з крукамі, на якіх былі падвешаныя шынкі, вяндрліны і каўбасы. Сакрэт атрымання такіх высакаякасных вэнджаных прадуктаў быў заключаны ў спосабе капчэння. Для атрымання ўнікальнага водару выкарыстоўваліся галіны і шчэпкі адмысловых парод дрэў, у асноўным ядлоўца, якія павольна распальвалі дзеля атрымання лепшага смаку.

Фішэр таксама асушыў лагчыны. Гэта быў манументальны праект, паколькі гліняныя трубы неабходна было спачатку вырабіць, а затым пракласці пад зямлёй. Асушэнне дала магчымасць значна павялічыць ураджайнасць. Як ужо згадвалася, у парку, за шчорсаўскім палацам, знаходзілася вялікая прыгожая сажалка, праз якую працякаў невялікі ручай. Па традыцыі ў ёй пастаянна жыла пара белых лебедзяў. Нават тут Фішэр пабачыў магчымасць аб'яднаць прыёмнае з карысным. Да гэтай сажалкі ён дадаў чатыры іншых, аддзеленых адна ад адной шэрагамі іваў. Сістэма шлюзаў была пабудаваная такім чынам, каб узровень вады можна было лёгка рэгуляваць у кожным з вадаёмаў або нават проста асушыць пры жаданні. У гэтых сажалках Фішэр стаў разводзіць карпаў, і хутка ў Шчорсах стала выдатная рыбная гаспадарка. Адзін раз на год, увесну або ўвосень, да сажалкі прыязджалі пакупнікі х коннымі павозкамі, сажалку асушалі, і выдатных, вялікіх карпаў са здзіўленымі круглымі вачыма падымалі з глеістага дна ў плеченых кашах, узважвалі і выпускалі ва ўсталяваныя на вазах бочкі з вадой.

Самай вялікай крыніцай прыбытку быў лес. Пры Фішэры быў уведзены строгі парадак вырубкі і пасадак. Лес быў размеркаваны на 90 дзялянак, з якіх дазвалялася высякаць толькі адну цягам года, з правядзеннем абавязковай праграмы лесапасадак. Лесапавал адбываўся ў асноўным узімку. Гіганцкія прамыя сасновыя ствалы адцягваліся коньмі па замерзлым насце. Некаторыя з іх звальваліся на беразе Нёмана з тым, каб звязаць іх у платы і летам перагнаць уніз па цячэнні да балтыйскага порта. Іншыя адпраўлялі на нашу вялікую лесапільню, якая таксама мясцілася на рацэ, каб лягчэй было пераплаўляць гатовыя піламатэрыялы.

Вялікі вінакурны завод быў пабудаваны ў Адампалі, адной са шчорсаўскіх фермаў.

Гэта ўсяго толькі невялікі пералік новаўвядзенняў і паляпшэнняў, праведзеных Фішэрам у Шчорсах, пра які я чуў ад свайго бацькі. Насамрэч іх было нашмат болей, і Фішэр працягваў гэтую працу з энергіяй і энтузіязмам таксама і ў іншых маёнтках: у Купіцку, у маленькім Востраве, у Вішневе і, пасля адстаўкі Петражыцкага, у Бешанковічах.

Да самай свайго адстаўкі ў сямідзесяцігадовым узросце ў 1899 г. Фішэр праслужыў верай і праўдай тром уладальнікам гэтых маёнткаў – Міхаілу Ірынеевічу, яго пляменніку Міхаілу Апалінар’евічу і яго малодшаму брату, майму дзеду Канстанціну Апалінар’евічу. Усе трое ставіліся да Фішэра з адкрытымі захапленнем і павагай. Усе яны любілі яго і адчувалі бязмежную ўдзячнасць за ўсё, зробленае ім. Таму пасля сыходу Фішэра мой дзед паставіў яго бронзавы бюст у шчорсаўскім парку з надпісам, які выказваў усе пачуцці сям’і (гэты бюст знік падчас Другой сусветнай вайны).

Такім чынам, перад Першай сусветнай вайной сям’і належалі тры галоўныя маёнткі:

Шчорсы	10 780 дзесяцінаў
Вішнеў	19 220 дзесяцінаў
Бешанковічы	22 000 дзесяцінаў
Усяго	52 000 дзесяцінаў

У XVII стагоддзі два радавых маёнткі Храптовічаў былі ўключаныя Каралеўствам Польскім у спіс уладанняў, што належалі закону маярату. Згодна з гэтым законам, усе пералічаныя маёнткі маглі быць успадчыненыя толькі старэйшым мужчынам у родзе. Акрамя таго, польскі закон забараняў прадаваць, дарыць або дзяліць гэтыя ўладанні. Гэты закон пра маярат быў знішчаны ў Польшчы пасля Першай сусветнай вайны.

Глава III

РОД БУЦЕНЕВЫХ

Частка другая

Цяпер вернемся да Апалінарыя Пятровіча Буценева. Як ужо было сказана ў першай главе, яго першая жонка, Варвара Шэвіч, памерла ў 1828 годзе, пакінуўшы яго з двума дзецьмі Іванам і Аляксандрай. У ліпені 1834 года ў Бешанковічах адбылося яго выселле з графіняй Марыяй Ірынееўнай Храптовіч, пасля чаго ён адразу з'ехаў з жонкай і дзецьмі ў Канстанцінопаль, куды ён быў прызначаны паслом Расіі ў Атаманскай імперыі.

Гэтае стамляльнае падарожжа доўжылася два з паловай месяцы – спачатку ў карэце праз усю Расію па няроўных, мокрых і гразкіх дарогах, затым на ветразевым караблі праз бурлівае мора. Пасольская рэзідэнцыя Апалінарыя, утульная сядзіба ў Буюкдэры, падалася ім адразу раем на зямлі. Яна знаходзілася ў дзесяці кіламетрах на паўночны ўсход ад Канстанцінопаля. Сядзіба была акружана цудоўным паркам, поўным кветак і квітналага кустоўя, і выходзіла наўпрост на бераг Басфора. Цяністыя шаты соснаў абаранялі яе ад спякотнага паўднёвага сонца. Алея з велічных кіпарысаў агінала фантан і вяла прама да прыстані. Ле прыстані была прышвартаваная руская трохмачтавая ветразевая яхта з капітанам, двума афіцэрамі і некалькімі матросамі, заўсёды гатовая да паслугаў пасла. Тут жа, у Буюкдэры, на год пазней, у 1835 г., у іх нарадзілася дачка Марыя. Для дзіцяці яны нанялі грэцкую няню. Гэтая няня пачала называць дзяўчынку Какона, што на паўночна-грэцкім дыялекце азначае “дарагая”. Хутка гэтая мянушка стала хатнім іменем дзяўчынкі. Усе свая-

кі і сябры Марыі называлі яе Каконай да канца яе дзён. Адным з супрацоўнікаў Апалінарыя ў рускім пасольстве ў Канстанцінопалі быў малады князь Грыгорый Грыгор'евіч Гагарын. Ён быў таленавітым мастаком, і яго руцэ належаць некалькі цудоўных алоўкавых малюнкаў сям'і Буцневых, да якіх ён быў вельмі прывязаны. Два такія малюнкi шчасліва перажылі рэвалюцыю і разрабаванне буценеўскага дома ў Маскве і цяпер знахлдзяцца ў майго сына Аляксея. Ён атрымаў іх у падарунак у Маскве, калі быў там у 1982 г. маладым хірургам па праграме навуковага абмену ЗША – СССР. Відаць, гэтыя малюнкi былі знойдзеныя сярод іншых папер у нашым доме ў Маскве на Паварской вуліцы. На адным з іх выяўленая няня-грэчанка ў нацыянальным касцюме, якая трымае на руках маленькую Какону, другі выяўляе Какону на руках яе маці і няню на заднім плане. У далейшым князь Грыгорый Гагарын стаў даволі вядомы як добры мастак.

Цягам наступнага года рэзідэнцыя рускага пасла ў Буюкдэры стала цэнтрам жыцця мясцовай дыпламатычнай супольнасці, як турэцкіх афіцыйных асобаў, так і рускіх і замежных гасцей у Турцыі. Душой гэтай супольнасці былі, канечне, Апалінарыі і Марыя, якія любілі ў сябе прымаць, заўсёды вылучаліся гасцінасцю, і наведнікі пачуваліся ў іх, як дома.

Да таго часу Апалінарыі ужо быў дасведчаным дыпламатам, мудрым, з элеганцкімі манерамі, выдатнай памяццю і цудоўным пачуццём гумару. Цяпер у яго з'явіліся яшчэ і глыбокае веданне і разуменне Атаманскай імперыі як з палітычнага, так і з чалавечага пункту гледжання. Гэтыя яго вартасці рабілі размову з ім даволі прыемнай, цікавай і ўзбагачальнай. Да яго меркавання заўсёды прыслухоўваліся, і парады яго цаніліся вельмі высока.

Марыя ж успадчыніла вясёлы характар сваёй маці Караліны, жыццярадаснасць і чароўнасць, якія напаўнялі атмасферу іх дома. Мой дзед казаў пра яе (сваю маці) як пра вельмі імпульсіўнага, жарснага і вялікадушнага чалавека.

У 1836 г. знакаміты рускі партрэтYST Брулоў (Брюллов) жыў некаторы час у Канстанцінопалі з мэтай напісаць некалькі відаў гэтага старажытнага горада, а таксама ландшафты Турцыі. Хутка ён стаў добрым сябрам Буцневых, у доме якіх ён праводзіў амаль увесь час. Ён напісаў партрэт Марыі Буцневай з дачкой Каконай у ложку на верандзе іх дома ў Буюкдэры. Лёс гэтай цу-

доўнай акварэлі мне не вядомы (магчыма, яна знаходзіцца ў адным з мастацкіх музеяў Расіі). Тым не менш я пачуваюся цалкам шчаслівым, бо маю вельмі добрую літаграфію гэтага партрэта. (Падобная літаграфія ёсць і ў майго сына Пятра). Партрэт свеціцца прыгажосцю і чароўнасцю Марыі. Твар яе выпраменьвае шчасце, калі яна асцярожна прытрымлівае сваё дзіця. Калі больш уважліва разгледзець гэтую літаграфію, у канцы алеі на заднім фоне можна пабачыць постаці яшчэ двух дзяцей – Аляксандры ды Івана Буцэневых.

Брулоў настолькі стаў часткай Буценеўскай сям’і, што браў актыўны ўдзел у аматарскіх спектаклях, якія Марыя і Апалінарый часам ладзілі ў сваім доме па вечарах. У гэтых пастаноўках Брулоў адказваў за дэкарацыі. Актарамі, акрамя Марыі, Апалінарый і часам іх дзяцей, былі розныя сябры сям’і, у тым ліку супрацоўнікі пасольства, як, напрыклад, Грыгорый Гагарын і Уладзімір Цітоў. Гэтыя нефармальныя тэатральныя вечары мелі вялікі поспех сярод гасцей, у ліку якіх былі добрыя сябры з мясцовых дыпламатаў.

Апалінарый любіў музыку і даволі добра граў на скрыпцы. Заўсёды, калі яму ўдавалася знайсці музыкантаў, ён збіраў іх, каб выконваць камерную музыку ў сябе дома.

У 1837 г. Буцэневы вельмі радаваліся візіту брата Марыі, Міхаіла Храптовіча, з яго маладой жонкай Аленай Несельродэ. Марыя вельмі любіла свайго старэйшага і адзінага брата. Яна бясконца ім захаплялася і ставілася да яго з любоўю і павагай. Часам ёй было цяжка знайсці ў сваім сэрцы месца для яго жонкі. Марыя не ўхваляла цікавасцяў Алены, яе жадання мець самы модны гардэроб, а таксама яе бурлівага грамадскага жыцця і яе павярхоўнасці. Але дзеля брата Марыі заўсёды ўдавалася трымаць свае пачуцці пад кантролем і ніколі іх не паказваць, і дзякуючы гэтаму дзве пары заставаліся добрымі сябрамі.

Пасля ад’езду Міхаіла праведаць іх прыехалі бацькі Марыі, Ірыней і Караліна, са сваёй малодшай дачкой Аленай. У Буюкдэры яны заставаліся некалькі тыдняў, цягам якіх Алена сустрэла свайго будучага мужа, Уладзіміра Цітова, які быў у той час адным з супрацоўнікаў Апалінарый (яны ажаніліся праз два гады, у 1840 г., хутка пасля чаго Цітоў быў прызначаны генеральным консулам у Бухарэст).

У тыя дні адным з многіх абавязкаў рускага пасольства ў Канстанцінопалі была падтрымка і дапамога рускім гандлёвым суднам, якія праходзілі з Чорнага мора праз пралівы ў Міжземнае мора. Капітанам гэтых суднаў у пасольстве выдавалася папера, дзе партовыя ўлады прасілі аказаць ім усялякае садзеянне. Для караблёў, што кіраваліся ў парты Міжземнага мора, дакументы былі надрукаваныя па-італьянску (*lingua franca* – афіцыйная мова гэтай часткі свету ў тыя дні). У 1965 г. адзін з такіх дакументаў быў знойдзены на гарышчы дома на Стэйтэн-Айлендзе (Нью-Ёрк) адной рускай дамай. Яна, пабачыўшы на дакуменце прозвішча *Bouteneff*, перадала яго маёй сястры Елізавета Гагарынай, ведаючы, што яна ад нараджэння Буценева. Такім чынам я аказаўся ўладальнікам гэтага каштоўнага для нашага сямейнага архіву дакумента, падпісанага асабіста Апалінарыем 10 чэрвеня 1837 г. Я замовіў двухбаковую зашклёную рамку для таго, каб дакумент можна было чытаць з абодвух бакоў, бо на зваротцы знаходзяцца штэмпелі розных партоў, дзе карабель спыняўся. Цікава, як гэты дакумент мог патрапіць у Амерыку. Той факт, што ён апынуўся ў нашай сям’і, можна расцэньваць як цуд.

У 1837 г. Апалінарыў разам са сваёй сям’ёй выпраўляецца на адпачынак у Пецярбург. Там у пачатку 1838 года памірае ад запалення лёгкіх яго сын Іван. Ён пахаваны разам са сваёй маці ў Пецярбургу. Гэтая смерць узрушыла ўсю сям’ю. Пасля таго, як сям’я вярнулася ў Канстанцінопаль, у Марыі нарадзілася дачка Алена, якая пражыла толькі шэсць месяцаў і памерла ў 1839 г. Яна пахаваная ў грэцкай царкве ў Перы (еўрапейскай частцы Канстанцінопаля)³.

У 1843 годзе Апалінарыў быў прызначаны паслом у Ватыкан пры Папе Грыгоры XVI. Буценевы пасяліліся ў Рыме, дзе яны здымалі Палаццо Юстыніяні недалёка ад Пантэона (для памяшкання пасольства і ўласнага жылля). Палац быў грунтоўна адрамантаваны і ўлучаў нават праваслаўную капліцу, шэраг ікон для якой быў напісаны Бруловым.

У 1844 г. Марыя нарадзіла сына, якога яны назвалі Міхаілам у гонар дзядзькі Міхаіла Храптовіча (які ў гэты час быў рускім паслом у Каралеўстве Дзвюх Сіцылій, у Неапалі).

³ Нашмат пазней яе парэшткі былі перанесеныя на могількі ў Чыфлі (у Канстанцінопалі), аднак майму дзеду не ўдалося знайсці яе магілу.

У снежні 1845 г. імператар Мікалай I прывёз сваю хворую жонку правесці зіму ў Сіцыліі каля Палерма і спыніўся па дарозе туды ў Рыме. Ён жыў у Палаццо Юстыніяні тры дні, і на гэты час Буцены пераехалі ў блізка гатэль для таго, каб вызваліць месца для гасудара і асобаў, якія яго суправаджалі. Апалінарый паказаў гасудару слаўтасці і прыгажосць Рыма і суправаджаў яго ў час аўдыенцыі ў Папы Грыгорыя XVI. Калі яны аглядалі базіліку Святога Пятра, заўважная постаць гасудара (ён быў высокім і прыгожым чалавекам) выклікала захопленыя каментары ў рымскім натоўпе, якія пачуў сам Апалінарый. Самае моцнае здзіўленне натоўпу было выклікана ўкленчанне цара перад грабніцай Святога Пятра: “Dunque e Christiano!” (“Глядзіце, ён таксама хрысціянін!”).

Падчас свайго візіту ў Рым цар загадаў запісаць аднагодовага Міхаіла Буценева ў спіс тых, хто будзе прыняты ў Пажэскі корпус. Жонка Апалінарыя Марыя была ўтанараваная ордэнам Св. Кацярыны, а ягоная дачка Аляксандра была прызначаная фрэйлінай Двара – ёй тады было 18 гадоў.

Пасля візіту цара і яго сустрэчы з Папам у 1847 г. паміж рускім урадам і Ватыканам была падпісаная дамова. Гэта з’явілася яшчэ адным буйным поспехам Апалінарыя на яго дыпламатычнай арэне. Ён уклаў шмат высілкаў у распрацоўку ўмоваў гэтай дамовы і чарговы раз давёў усім, што ён выбітны дыпламат.

Цягам гэтых гадоў Аляксандра, або Александрына, як яе тады называлі, стала ўжо дастаткова дарослай, каб выязджаць у італьянскі свет. Яна была не столькі прыгожай, колькі зграбнай і чароўнай. Яе мачыха Марыя, якая любіла яе як уласнае дзіця, знаёміла яе з мясцовай і інтэрнацыянальнай супольнасцю і стала суправаджаць Аляксандру на розныя прыёмы і балі, якія дзяўчыне асабліва падабаліся, бо яна цудоўна танцавала. Тады Марыя намалявала алоўкам партрэт Александрыны, які пазней вісеў у Буценеўскім доме ў Маскве на Паварской, аднак, на жаль, не захаваўся да нашых дзён. 9 верасня 1848 г. у Буценевых нарадзіўся другі сын. У гэты час вялікі князь Канстанцін Мікалаевіч быў у Рыме, праходзячы падрыхтоўку ў флоце, і, натуральна, праводзіў даволі шмат часу з Буценевымі. Ён святкаваў сваё паўналецце (21 год) якраз у той дзень, калі Марыя нарадзіла другога сына (майго дзеда). Таму хлопчыка вырашылі назваць Канстанцінам.

У лістападзе таго ж 1848 года ў Рыме гримнула рэвалюцыя на чале з Гарыбальдзі, якая была накіраваная на ўсталяванне “левага” рэспубліканскага ладу. Новы Папа Пій IX вымушаны быў збегчы на поўдзень, дзе неапалітанскі кароль Фердынанд прадаставіў яму прытулак у горадзе Гаэта на беразе Міжземнага мора. Увесь дыпламатычны корпус, уключна з Апалінарыем, накіраваўся за Папам у Гаэту. Марыя з дзецьмі пераехалі ў неапаль, дзе яны правялі зіму ў Палаццо Палікастра, рэзідэнцыі яе брата пасла Міхаіла Храптовіча, а лета – у віле у Кастэламары, на беразе мора. Гэтая часова “ссылка” працягвалася тры гады. У памяць пра гэтыя гады і як узнагароду за лаяльнасць Апалінарыў атрымаў ад Папы адмыслова выбіты вялікі залаты медаль, які пазней ён перадаў у Эрмітаж у Пецярбургу, папярэдне замоўшы сабе копію.

У 1850 годзе ў Неапалі Буцэневых наведаў малады князь Віктар Барацінскі, што падарожнічаў у той час па Міжземным моры на сваёй элеганцкай двухмачтавай шхуне “Алівія”. Тады ён упершыню сустрэў пятнаццацігадовую Какону, сваю будучую жонку. Прыгожая дзяўчына была неверагодна сарамлівай у прысутнасці маладога чалавека і паспяшалася схвацца.

У 1851 годзе французскія войскі нанеслі паразу рэспубліканцам у Рыме і ўзнавілі ўладу Папы, які вярнуўся ў сваю рэзідэнцыю ў Ватыкане. За ім накіраваліся замежныя дыпламаты ўлучна з Буцэневымі.

Напрыканцы 1850 г. Апалінарыў з’ехаў на некалькі месяцаў у Пецярбург па справах, узяўшы з сабой дваццаціпяцігадовую Александрыну, каб вывезці яе ў пецярбургскі свет. Там яна мела вялікі поспех, і хутка яна была заручаная з графам Пятром Грыгор’евічам Шувалавым. Аднак паўночная зіма аказалася надта суровай для Александрыны, якая вылучалася, як і яе брат Іван, крохкім здароўем. Праз некалькі месяцаў яна захварэла на запаленне лёгкіх, і дактары асцерагаліся ўспышкі сухотаў. Апалінарыў вырашыў адвезці яе назад у Рым. Яе жаніх Шувалаў, які на той момант атрымаў прызначэнне на пасаду сакратара пасольства ў Рыме, накіраваўся за імі. Яны прыпыніліся ў Германіі, у Бад-Эмсе, для адпачынку і лячэння. Марыя з законай і двума маленькімі хлопчыкамі (Міхаілам васьмі гадоў і Канстанцінам чатырох гадоў) паспяшалі туды з Рыму. Аднак там праз два ме-

сяцы, восенню 1851 г., бедная Александрына адышла ва ўзросце дваццаці шасці гадоў. Яна была пахаваная на Некаталіцкіх могілках у Рыме, і пазней яе парэшткі былі перанесеныя ў Пецярбург і перазахаваныя разам з яе маці і братам. Аднак яе надмагільны камень з кранальным надпісам на італьянскай мове да сёе пары захоўваецца на рымскіх могілках. Мне хочацца тут дадаць, што ніхто з нашай сям’і не падазраваў пра існаванне гэтай надмагільнай пліты. (Я даведаўся пра яе пры даволі незвычайных абставінах у канцы васьмідзясятых гадоў, цягам аднаго з маіх шматлікіх візітаў у Рым, дзе, як звычайна, я спыніўся ў невялікім, але прыемным і элегантным гатэлі. Адночы перад тым, як з’ехаць назад у Амерыку, я быў запрошаны да гаспадары гатэля. Ім апынуўся вельмі прыемны і выхаваны спадар, які пачаў з таго, што ведае мяне як пастаяннага кліента. Затым ён сказаў, што хацеў бы падзяліцца некаторымі абставінамі свайго жыцця, што здарыліся з ім цягам апошніх месяцаў. Ён распавёў мне, што меў адзінага сына, дваццаці пяці гадоў, вельмі здольнага і абаяльнага маладзёна. Яго сын быў заручаны з дзяўчынай, якую багоміў. Вяселле мусіла адбыцца па заканчэнні ім універсітэта. За тры месяцы да вяселля ўзяў сваю нявесту пракаціцца на машыне за горад. НА крутым павароце машыну занесла, і яна ўрэзалася ў бетонную сцяну. Нявеста засталася жывой з некалькімі нязначнымі драпінамі, а маладзён памёр пасля некалькіх дзён у бальніцы. Я быў вельмі ўзрушаны і ўсхваляваны эмацыйным аповедам высакароднага старога, які з цяжкасцю стрымліваў слёзы, і адначасова я быў некалькі здзіўлены нагодай ягонага звароту да мяне. Затым адбылося тлумачэнне. Несуцешны бацька расказаў мне, што ён пратэстант і ягоны сын быў пахаваны на Некаталіцкіх могілках у Рыме. З дня пахавання ён амаль кожны дзень адведваў магілу сына. Адночы яго погляд спыніўся на надмагіллі, якое знаходзілася побач. Ён адразу згадаў імя, выбітае на камені – Буценеў. Калі ён прачытаў надпіс цалкам, то ўразіўся падабенствам трагедыі маладых людзей, пахаваных пад гэтымі камянямі. “Тут, – сказаў ён, – я спісаў тэкст з надмагілля. Вы ніколі не ведалі пра гэтую магілу? Я адвяду Вас туды сёння вечарам”. Канечне, я пагадзіўся, бо, прызнацца, уся гісторыя мяне надзвычайна кранула – і надмагілле, і абставіны яго адкрыцця. Да гэтага я не меў паняцця, дзе ў Рыме знаход-

зіцца гэтая магіла. Вось тэкст, выбіты на надмагіллі: “Памяці Александрыны Буценавай, фрэйліны імператарскага двара, дачкі пасла Расіі пры Свяцейшым Прастоле, народжанай у Пецярбургу 11.28.1825, памерлай у Рыме 11.8.1851. Напярэдадні вяселля, што абяцала шчасце ў жыцці, яна была ўнесена няшчаднай хваробай. Трываючы пакуты з нязменным цярпеннем, яна аддала сваю душу Богу з верай і хрысціянскай пакорай, служачы ўзорам сваім бацькам і несучешнаму жаніху”).

Улетку 1853 года Апалінарый быў прызначаны на пасаду пры Міністэрстве замежных спраў у Пецярбургу, куды пераехала ўся сям’я (Марыя, Какона васьмянаццаці гадоў, Міхаіл дзевяці гадоў, і Канстанцін васьмі гадоў). У Каконы ўжо не было гувернанткі, аднак настаўнік Міхаіла, Магнанью, паехаў разам з сям’ёй. Спачатку яны ехалі ў карэце з доўгімі прыпынкамі (на некалькі дзён або нават тыдняў) у Мілане, Андэрмаце, Жэневе, Базэлі. Адсюль яны па чыгунцы прыехалі ў Бадэн-Бадэн (па адзінай чыгуначнай ветцы, што існавала тады ў Швейцарыі). Тут яны сустрэлі Цітовых і правялі разам з імі некалькі тыдняў. Цітовы былі з дзецьмі, Марыяй (Мімі) і Вячаславам (Вечам).

Гэтай жа восенню Буцены выправіліся ў Шцецін, нямецкі порт на Балтыйскім моры, дзе селі на карабель, што кіраваўся ў Кранштадт, і, нарэшце, у Пецярбург.

Апалінарый Пятровіч быў вельмі заняты ў міністэрстве. Астатнія ж члены сям’і атрымалі запрашэнне ад іх блізкіх сяброў, графаў Арловых-Давыдавых, правесці некаторы час у іх сядзібе Уцеха (Отрада), якое знаходзілася на поўдзень ад Масквы. У сядзібным доме ім адвялі цэлае крыло, якое з той пары атрымала назву Буценеўскае.

Жыццё ва Уцесе было вясёлым, нязмушаным і ўтульным. Гаспадары, Уладзімір Пятровіч Арлоў-Давыдаў і яго жонка Вольга Іванаўна, ад нараджэння княжна Барацінская, атрымалі сапраўднае задавальненне ад гасціннасці, якую яны аказвалі сваякам і сябрам. Іх двое старэйшых сыноў у той час служылі ў Кавалергардскім палку, з імі заставаліся іх малодшы сын Сяргей, які быў аднагодак з Канстанцінам Буценывым, і тры дачкі: Наталля, Марыя і Яўгенія. Самая старэйшая, Наталля, была аднаго ўзросту з Каконай. Акрамя таго, у доме гасцявалі дзве бабулі: маці Уладзіміра і маці Вольгі, старая княгіня Марыя Фэда-

раўна Барацінская, велічная жанчына, якая праславілася сваёй дабрынёй і шчодрасцю ў дачыненні да тых, хто жыве ў нястачы.⁴

У тых часы Англію і Францыю стала сур'ёзна хваляваць узрастаючая моц Расіі на яе паўднёвых межах. Прадметам асаблівага неспакою Напалеона III і каралевы Вікторыі была вайсковая перавага Расіі над Турцыяй. Абедзве краіны бачылі ў гэтым пагрозу іх пазіцыям у доступе да арабскага Бліжняга Усходу і Персіі. У лістападзе 1853 г., пасля перамогі рускага флота пад кіраўніцтвам знакамітага адмірала Нахімава над туркамі ў Сінопскай бітве, Англія і Францыя пачалі адкрытую падрыхтоўку да вайны. У пачатку 1854 г. іх аб'яднаная армада з'явілася ў Чорным моры і разам з туркамі атакавала Крым, базу рускага флота. Пасля таго, як п'ёмонтцы далучыліся да французаў, пачалася Крымская вайна, што працягвалася каля двух гадоў. Хутка пасля пачатку вайны была ўзятая Балаклава ў баі, які абессмяроціў англійскую "атаку лёгкай брыгады" за паказаную ў гэтым баі смеласць і агромністыя страты.

Наступнай мэтай мусіў стаць Севастопаль, галоўная руская ваенна-марская база на Чорным моры. Горад быў акружаны і знаходзіўся ў аблозе адзінаццаць месяцаў і ў рэшце рэшт быў узяты ў 1855 г. У пачатку 1856 г. было падпісана замірэнне, за якім наступіла Парыжская мірная дамова.

Гераічная абарона Севастополя стала адным з адметных эпизодаў рускай гісторыі. Канечне, гэта была даволі безнадзейная спроба часткі рускага флота і арміі абараніць Севастопаль ад нападаў англічан, французаў, туркаў і п'ёмонтцаў. І хаця Расія ў рэшце рэшт прайграла бітву, абаронцы – сярод якіх быў адважны адмірал Нахімаў, які паў за некалькі тыдняў да здачы горада, – атрымалі славу герояў.

Адным са сцяг-афіцэраў Нахімава быў малады князь Віктар Іванавіч Барацінскі, нядаўні севастопальскі герой, які стаў цэнтрам супольнасці ў сядзібе Уцеха. Часам ён зладжваў паходы па рацэ на лодках, часам сям'я з гасцямі выпраўляліся ў калясках на пікнік, усю ежу для якога гатаваў Фёдар Крыкуноў, цудоўны кухар Віктара, які рабіў для свайго гаспадара, будучы ці дома, ці на вахце.

⁴ Яе пахавальная працэсія праз некалькі гадоў прыцягнула значную колькасць людзей, якім яна дапамагала пры жыцці.

У іншы час, асабліва ў прысутнасці гасцей, Віктар ладзіў верхавое паляванне на лісаў з рытуаламі да пачатку палявання і вялікай “адыходнай” пасля яе. Па вечарах моладзь ставіла ама-тарскія спектаклі, разыгрывала шарады, апранаючыся ў касцюмы, знойдзеныя на гарышчы атрадненскага дома. Напрыканцы лета было абвешчана пра заручыны Каконы і Віктара Барацінскага, якія сталі нагодай для вялікай сямейнай урачыстасці. Ва Уцеху пацягнуліся шматлікія сваякі, пачалася чарада прыёмаў і святкаванняў. Сярод гасцей найбольш блізкімі былі браты Віктара, Храптовічы – дзядзька і цётка Каконы, а таксама Цітовы.

Вянчанне было ў кастрычніку, у мясцовай царкве. Пасля вясельнага піру ва Уцесе маладыя адразу з’ехалі ў Нікалаеў, ваенна-марскую базу на Чорным моры, куды Віктар атрымаў прызначэнне. Праз месяц уся сям’я Буцэневых пакінула Уцеху ды пасля кароткага прыпынку ў Маскве з’ехала да Апалінар’я ў Пецярбург. Тут хлопчыкі пачалі больш сур’ёзна займацца. Акрамя агульнай адукацыі, яны пачалі браць урокі па рускай гісторыі і літаратуры ў добрай і здольнай настаўніцы, якую яны вельмі любілі.

З падзеннем Севастопал’я Крымская вайна завяршалася. Поўным ходам ішла падрыхтоўка да падпісання мірнай дамовы ў Парыжы. У гэты час Апалінарый быў заняты як ніколі. У рэшце рэшт, пасля падпісання мірнай дамовы ў 1856 г., ён быў зноў прызначаны паслом у Канстанцінопаль.

Гэта было надзвычай важнае і адказнае прызначэнне, бо ён прадстаўляў дзяржаву, што прайграла вайну з Турцыяй. Прызначэнне не было поўнай нечаканасцю для Апалінар’я, паколькі ў той час ён быў адным з нямногіх экспертаў па Усходзе і быў вядомы як паважаны чалавек у Турцыі.

Такім чынам, улетку 1856 года Апалінарый Пятровіч Буцэнеў накіраваўся наўпрост у Канстанцінопаль праз Адэсу. Марыя з двума хлопчыкамі (Міхаілам дванаццаці гадоў і маім дзедкам Канстанцінам, тады васьмігадовым) паехалі туды ж праз Еўропу. Дзядуля добра запомніў гэтае доўгае падарожжа, бо многае было для яго ў навінку. Ён памятаў, напрыклад, як на караблі, які кіраваўся з Кранштадта ў Шцецін, была шумная кампанія маладых людзей, і яна распявала французскую песеньку “L’amour, qu’est ce que c’est que cela, mon cher ami, l’amour, qu’est ce que c’est que ca...”, што прыблізна можна перакласці як “Каханне, што

ёсць каханне, мой сябар, што гэта, у рэшце рэшт...” Марыя была занепакоеная прысутнасцю дрэнна выхаванай моладзі і хутка адвяла сваіх дзяцей на іншую частку карабля. Даволі забаўна, але, відаць, толькі таму, што маці палічыла гэтую песеньку непрыстойнай, дзядуля, якому было толькі восем гадоў, запомніў яе словы так добра, што змог іх занатаваць у сваіх мемуарах ажно праз шэсцьдзесят гадоў!

З іх падарожжа па Германіі дзядуля запомніў прыпынкі ў Берліне і Дрэздэне, дзе яны наведвалі музеі і канцэртны, пасля Карлсбад, дзе яны сустрэлі Какону з мужам. Тут яны правялі некалькі тыдняў. Какона, якой тады быў дваццаць адзін год, была прыгожай як ніколі, з сівой пасмай, што з’явілася сярод яе цудоўных чорных валасоў. Віктар Іванавіч толькі выйшаў у адстаўку з флота ў чыне капітана першага рангу. Чарнаморскі флот, у якім ён служыў, быў цалкам знішчаны ў ходзе нядаўняй крымскай кампаніі, і ён вырашыў заняцца сваімі маёнткамі ў Расіі. З Карлсбада Буцэневы пераехалі ў Бадэн-Бадэн, дзе яны сустрэлі Цітовых. Пазней да іх далучыліся Віктар і Какона Барацінскія.

Нарэшце яны праследавалі праз Мюнхен, дзе яны наведалі знакамітую Старую Пінакатэку, і далей праз Зальцбург у Трыест, дзе селі на карабель, што накіроўваўся ў Канстанцінопаль.

Тут, уз’яднаўшыся з Апалінарыем, яны правялі зіму ў велічным адведзеным для пасольства будынку ў раёне Пера ў Канстанцінопалі. Гэты вялікі дом быў пабудаваны дваццаць гадоў таму, па рэкамендацыі Апалінарыя, італьянскім архітэктарам Фасаці, сябрам сям’і і выкладчыкам мастацтва ў Марыі да яе замужжа. У Міхаіла і Канстанціна цяпер было два настаўнікі, адзін з якіх быў немец і навучаў іх нямецкай мове, а другі, рускі, вучыў не толькі мове, а таксама гісторыі і літаратуры. Марыя выкладала хлопчыкам французскую і англійскую мовы. Апалінарыў, калі быў вольны па вечарах, чытаў ім уголас па-руску, і хлопчыкі любілі гэтыя чытанні.

Дзядуля таксама ўспамінаў пастаянную плынь людзей, што наведвалі рускае пасольства, сярод якіх вылучаліся яркія высокапастаўленыя туркі, рускія чыноўнікі і дыпламаты, хто кіраваліся на свае пасады ў Еўропу або вярталіся ў Расію, а таксама розныя замежнікі, у асноўным англічане і французы (якія так нядаўна былі ворагамі Расіі).

У тыя часы чарнаморскія пралівы Басфор і Дарданелы сталі “брамай” на Захад для Расіі, асабліва для яе паўднёвай часткі. Плынь гандлёвых суднаў істотна павялічылася, бо рускія рэкі, што ўпадаюць у Чорнае мора (Днепр, Дон ды інш.) забяспечвалі лёгкі доступ таварам з кантынентальнай Расіі. Чарнаморскі ваенны флот быў амаль цалкам знішчаны цягам Крымскай вайны, аднак верфі на поўначы краіны працягвалі спускаць на ваду ваенныя караблі. Для таго, каб патрапіць у Чорнае мора, ваенныя караблі, што праходзілі праз пралівы, павінны былі падпарадкоўвацца Парыжскай дамоў, якая абмяжоўвала памер і колькасць суднаў, якія Расія магла мець на Чорным моры. Новыя рускія караблі былі больш хуткія, больш магутныя і былі лепш узброеныя. Буцены з задавальненнем назіралі за гэтымі караблямі, якія праходзілі праз Канстанцінопаль. Бела-блакітны андрэеўскі сцяг зноў лунаў над Чорным морам!

Краявід, які адкрываўся з пасольскай рэзідэнцыі на горад, Басфор і бухту Залаты Рог, быў цудоўны. Жыццё ў горадзе давала магчымасць Марыі і хлопчыкам вывучаць багатую гістарычную і мастацкую спадчыну Канстанцінопаля. У горадзе ў той час знаходзіўся і добры сябар сям’і – архітэктар Фасаці, які кіраваў рэстаўрацыяй знакамітага сабора Святой Сафіі (праваслаўны храм, пабудаваны паўтары тысячы гадоў таму). Экскурсіі па горадзе ў суправаджэнні гэтага знаўцы старажытнага мастацтва былі надзвычай цікавыя.

Улетку ўся сям’я пераязджала ў Буюкдэр. Тут, у ценю дрэваў, што акалялі дом, летняя спёка адчувалася меней. У Буюкдэры да паслугаў сям’і была прадастаўленая шхуна з экіпажам. На гэтым судне Буцены, звычайна ў суправаджэнні Фасаці, які служыў гідам, наведалі шмат цудоўных мясцін на ўзбярэжжы, Прынцавы выспы ды інш.

Наўнасць шхуны ў Буюкдэры адыграла важную ролю ў жыцці майго дзеда Канстанціна Апалінар’евіча. Менавіта тут, будучы дзевяцігадовым хлопчыкам, ён сур’ёзна зацікавіўся марскім флотам. Ён мог гадзінамі слухаць гісторыі, якія расказвалі матросы на шхуне, пра ветразевыя караблі, ветразі, компас, секстан, вымярэнне хуткасці карабля і падобнае. Дзядуля быў літаральна зачараваны ўсім гэтым. У той жа час, каманда шхуны,

якая часта прастойвала без справы, была радая перадаць хлопчыку свае веды (у гэтым удзельнічаў нават капітан).

Цягам 1858 г. істотна павялічылася колькасць рускіх дыпламатаў, якія наведвалі Канстанцінопаль. Большасць з іх у той час накіроўваліся ў Ерусалім і Святую зямлю, дзе расійскі ўрад вырашыў набыць землі для пабудовы манастыроў, цэркваў і для размяшчэння рускіх паломнікаў. У тым жа годзе, па ўспамінах дзядулі, пасольства наведаў Фердынанд дэ Лесепс, будучы будаўнік Суэцкага канала. Гэта быў прыгожы мужчына гадоў 45-ці, вельмі жывы і цікавы суразмоўца. Ён праводзіў шмат часу з Апалінарыем, абмяркоўваючы з ім свае планы. Францыя, зацікаўленая ў распаўсюджанні свайго ўплыву на Егіпет і Сірыю, аказвала дэ Лесепсу ўсемагчымую падтрымку. Англія намервалася абмежаваць доступ у Індыю і была супраць праекта. Дэ Лесепс, канечне, хацеў займець рускую падтрымку, каб забяспечиць поспех свайму дзецішчу.

У кастрычніку 1858 г. Апалінарыў, якому тады было каля сямідзесяці двух гадоў, вырашыў пакінуць сваю пасадку ў Канстанцінопалі і выйсці ў адстаўку. Ён быў прызначаны членам Дзяржаўнага савета і ўганараваны вышэйшай ўзнагародай для грамадзянскіх асоб – ордэнам Святога Уладзіміра першай ступені.

Марыя, хлопчыкі ды іх настаўнікі з'ехалі першымі ў Адэсу наведваць Закону, якая ў той час жыла там у сваім доме. Апалінарыў застаўся ў Канстанцінопалі на некалькі месяцаў для таго, каб увесці ў курс справаў свайго пераемніка на пасадзе пасла, а затым далучыўся да сям'і ў Адэсе.

Закона і яе муж адвялі Буцэневым цэлы паверх свайго дома. У час знаходжання Буцэневых у Адэсе Закона, у якой ужо быў адзін сын (паўтарагадовы Іван, названы ў гонар дзеда Барацінскага), да радасці ўсяго вялікага сямейства нарадзіла другое дзіця, дачку Марыю, названую ў гонар яе бабулі.

Закона была шчаслівай маці. Яна літаральна выпраменьвала любоў да сваіх дзяцей. Прыгожая і чароўная, яна з ціхай мудрасцю гаспадарыла ў доме. Акрамя таго, яна была чалавекам вялікай веры, і па нядзелях і святах уся сям'я выпраўлялася ў царкву. Марыя Ірынееўна Буценева пачувалася самотна з-за таго, што, ходзячы да царквы з сям'ёй, яна як лютэранка не магла падыходзіць да прычасця разам з усімі. Цягам доўгага часу яна

думала пра пераход у праваслаўе, аднак не магла знайсці падыходзячага святара, які мог бы духоўна накіраваць і падтрымаць яе ў гэтым адказным кроку. Аднак сталася так, што святар праваслаўнай царквы, куды хадзілі Барацінскія, быў адным з тых людзей, якіх Марыя так спадзявалася сустрэць. Гэта быў высокадухоўны і адукаваны чалавек, ён размаўляў па-французску, што значна дапамагло Марыі. Пасля двух месяцаў размоваў з гэтым святаром Марыя перайшла ў праваслаўе. Увесну 1859 года Буцэневы пакінулі ўтульны дом Барацінскіх і працягнулі свой шлях у Пецярбург, вакольным шляхам, праз Венгрыю, Аўстрыю і Германію. Яны прыбылі ў Будапешт на рачным судне па Дунаі. Пасля кароткага прыпынку ў гэтым горадзе яны накіраваліся ў Вену і затым у Бадэн-Бадэн, дзе сустрэлі Ціговых. Марыя заўсёды была блізкая са сваёй сястрой Аленай Ціговай і часта шукала магчымасці правесці з ёй час.

Алена ўзнаўлялася пасля нервовай хваробы. Яе сыну Вячаславу (Вечу) споўнілася пятнаццаць гадоў, а дачцэ Марыі (Мімі) – дзевятнаццаць. Мімі таксама была вельмі блізкая да Буцэневых, асабліва да Каконы, якая была ўсяго на пяць гадоў старэйшая за яе і на якую яна глядзела з кранальным захапленнем. Какона бфла яе блізкім сябрам і падтрымлівала яе цягам цяжкіх часоў у жыцці Мімі. Муж Алены, Уладзімір Цігоў, быў высокаадукаваным у розных галінах чалавекам. Пасля дыпламатычнай службы (у Канстанцінопалі і Бухарэсце) ён быў прызначаны на службу пры Двары ў якасці дарадцы па адукацыі царскага спадкаемца Мікалая Аляксандравіча. Праз два гады ён вярнуўся на дыпламатычную службу, заняўшы пасаду пасланніка ў Штутгарце, і праводзіў шмат часу ў Бадэн-Бадэне.

У тыя дні гэты нямецкі горад стаўся адным з самых модных курортаў і ўяўляў з сябе месца пастаянных сустрэч “вяршкоў” еўрапейскага грамадства. У горадзе можна было выбіраць паміж рулеткай (для тых, у каго было, што прайграваць), скачкамі (такімі ж добрымі, як і парыжскія), тэатрам з добрымі акцёрамі, канцэртнай залай або паездкамі па маляўнічых ваколіцах. Па вечарах горад асвятляла ілюмінацыя, якая па прыгажосці супернічала з сусветнымі сталіцамі. Па вуліцах каціліся элеганцкія карэты, запрэжаныя лепшымі коньмі. У асноўным гэта былі двуколкі з адным канём, якія кіраваліся ўласна ўладальнікам. Бывалі і ка-

ляскі з двума і чатырма коньмі. Адным з самых прывабных экіпажаў была сапраўдная руская тройка генерала князя Уладзіміра Аляксандравіча Меншыкава з трыма белымі коньмі. Сярэдні конь – інаходзец, глядзеў прама наперад, а бакавыя ішлі наўзгалопа з галовамі, павернутымі направа і налева. На козлах сядзеў незабывальны барадаты кучар, апрануты ў рускае адзенне.

Улетку 1859 г. Буцены, пакінуўшы Ціговых ды іншых сваіх сяброў у Бадэн-Бадэне, рушылі ў Пецябург. Першы прыпынак яны зрабілі ў Берліне, дзе збіраліся правесці толькі два дні. Аднак планы іх рэзка змяніліся з-за раптоўнай сур'ёзнай хваробы Апалінарыя. У сваіх мемуарах дзядуля піша, што ён не ведаў прыроды захворвання бацькі, аднак што пачалося яно нечакана і прыняло характар паступовага згасання. Ён заставаўся ў дрэнным стане два тыдні, пасля чаго дактары не рэкамендавалі працягваць падарожжа ў Расію. Яны раілі застацца яшчэ на некалькі тыдняў у Берліне, а затым жыць у любой іншай краіне з умераным еўрапейскім кліматам па меншай меры да канца зімы.

Какона, якая багоміла бацькоў, пакінуўшы мужа і дзяцей у Адэсе, у момант прыехала да ложка хворага бацькі. Яны ўсе пераехалі на некалькі тыдняў у Бадэн-Бадэн, а затым у Штутгарт, дзе пасяліліся ў доме ў Ціговых. Да таго часу Апалінарыю стала лепш, і Какона, супакоіўшыся, паехала дадому. Аднак, на жаль, здароўе Апалінарыя ўжо нельга было ўзнавіць цалкам: ён пастарэў і знямогся.

Пасля лета, праведзенага ў Бадэн-Бадэне ў кампаніі Каконы і яе сям'і, вырашылі ўсталявацца ў Парыжы, дзе можна было лёгка знайсці ўрачоў для Апалінарыя.

Такім чынам, увосень 1860 г. Буцены разам з Барацінскімі (Каконай і яе сям'ёй) пераехалі ў прасторны дом № 21 па вуліцы Бальзака ў Парыжы. Тут хлопчыкі пачалі сур'ёзна займацца з настаўнікамі Буньё ды іншымі педагогамі. Асабліва ўвага цяпер удзялялася французскай гісторыі і геаграфіі. Гэтыя ўрокі суправаджаліся шпацырамі па гістарычных мясцінах Парыжа.

Францыя тады знаходзілася пад уладай Напалеона III, абранага прэзідэнтам рэспублікі ў 1848 г. Пасля выкарыстання арміі для задушэння палітычных хваляванняў і адмены рэспубліканскай сістэмы ў 1852 г. ён абвясціў сябе імператарам і атрымаў шырокую падтрымку народа на плебісцыце. Адной з першых

яго задач было ўтаймаваць Парыж – калыску ўсіх французскіх палітычных і сацыяльных хваляванняў. Дзеля дасягнення гэтай мэты ён выдаў шэраг займальных распараджэнняў: напрыклад, камяні парыжскіх брукаванак, разгледаных як матэрыял для будаўніцтва барыкад і небяспечную кідальную зброю, былі замененыя дробным жарствяком. Для таго, каб армія магла хутка авалодаць горадам, Напалеон III загадаў пракласці ў Парыжы сетку шырокіх бульвараў. І хаця для выканання гэтага плана патрабавалася знесці даволі шмат старых будынкаў, канчатковы вынік праекта аказаўся выйгрышны – горад папрыгажэў.

Барацінскія заставаліся з Буцэневымі большую частку 1861 г. Тут, у Парыжы, у Каноны нарадзілася яе трэцяе дзіця – хлопчык, названы ў гонар бацькі Віктарам.

Увосень 1861 г. Буцэневы вырашылі пакінуць Парыж і ўладкавацца ў Адэсе разам з Барацінскімі. Какона зноў адвясла ім значную частку свайго дома. Апалінарыя пачаў наведваць найлепшы адэскі ўрач.

Міхаіл Апалінар'евіч Буценеў у шаснаццаць гадоў патсупіў у ліцэй Рышэлье – найлепшую навучальную ўстанову Адэсы, а ягоны брат, трынаццацігадовы Канстанцін (мой дзядуля), працягваў браць прыватныя ўрокі.

Па заканчэнні Крымскай вайны Адэса развівалася вельмі хутка. Ажыўлены камерцыйны рух, шматлікія экспартна-імпортныя кампаніі і склады ператваралі Адэсу ў квітнеючы порт. У Буцэневых і Барацінскіх было шмат сяброў у гэтым горадзе, і іх колькасць пастаянна расла. Апалінарыя наведвалі з візітамі мясцовыя афіцыйныя асобы (генерал-губернатар, граданачальнік), старыя знаёмцы і сябры, якія імкнуліся падтрымаць і падбадзёрыць яго. Цяпер гэта было асабліва важна, бо ён пачаў паступова страчваць зрок і слых.

У лютым 1862 г. дваццацідвухгадовая Мімі Цітова выйшла замуж за князя Льва Аляксандравіча Чарнышова ў Парыжы. Какона, найбліжэйшая сяброўка Мімі, брала актыўны ўдзел у падрыхтоўцы да гэтага цудоўнага і вясёлага вяселля. Мімі і Леў былі выдатнай гарманічнай парай. На жаль, іх шчасце было кароткім. Праз два гады, пасля кароткай хваробы, муж Мімі раптоўна памёр, літаральна за некалькі тыдняў да нараджэння іх першынца, які быў названы ў яго памяць Львом. Усе гэтыя падзеі, захава-

няя ў доме Барацінскіх у ліставанні Мімі і Каконы, раскрываюць нам крыштальна чыстую душу Мімі і ўсю буру пачуццяў, звязаную са знаёмствам з князем Чарнышовым, іх каханне, яго смерць і нараджэнне іх сына. Мімі надзвычай пашанцавала, што ў яе была такая кузіна, як Какона, якая была не проста старэйшай сястрой для яе. Толькі Какона, з яе сардэчнасцю і любоўю, магла аказваць Мімі настолькі неабходную ёй падтрымку. Сумна, што як Мімі, так і Веча Цітовы памерлі даволі маладымі, да смерці іх бацькоў. Мімі не выйшла замуж у другі раз, і яе жыццё ў далейшым складалася даволі нешчасліва. Яна памерла ў 1838 г., ва ўзросце трыццаці васьмі гадоў. Яе сын Леў памёр нежанатым у дваццаць восем гадоў. Веча ніколі не ажаніўся і адышоў у трыццаць пяць гадоў. Такіім чынам, унашыя дні ўжо няма нашчадкаў гэтага цудоўнага роду, некалі так блізкага Буцэневым.

У жніўні 1862 г. у Каконы нарадзілася чацвёртае дзіця – дачка Леаніда (Лілі), названая ў гонар дачкі Віктара (замужам за князем Л. П. Вітгенштэйнам). Праз два гады, улетку 1864 г., Буцэневы вырашылі з’ехаць з Адэсы. Здароўе Ападінарыя працягвала пагаршацца: катаракта пашкодзіла абодва яго вокі і ён практычна нічога не бачыў. Ягоны ўрач у Адэсе параіў яму паехаць у Вену да вядомага хірурга-афтальмолага, які мог выдаліць катаракту. Яны пасяліліся ў найлепшым венскім гатэлі, і знакаміты хірург правёў аперацыю прама ў нумары. Аднак, да расчаравання Апалінарыя, пасля доўгага перыяду знаходжання ў поўнай цяжары і пасля аперацыйных перасцярогаў стала відавочна, што аперацыя не прынесла паляпшэння зроку. Праз некалькі месяцаў яны пераехалі ў Штутгарт, каб быць бліжэй да Цітовых, дзе паспрабавалі звярнуцца да іншага афтальмолага. Другая аперацыя аказалася таксама няўдалай. Праз некалькі месцаў трэцяя аперацыя вярнула нарэшце Апалінарыю трохі зроку. Упершыню за апошнія два гады ён змог нарэшце пабачыць на сваім пальцы заручальны пярсцёнак. Затым ягоны зрок палепшыўся настолькі, што ён змог пазнаваць людзей. Ягоная глухасць таксама была сур’ёзнай праблемай. Ён мог чуць толькі калі яму нешта казалі прама ў вуха, што, канчне, ускладняла яго ўдзел у любой размове. Цікава адзначыць, што з цягам часу, калі здароўе яго пагаршалася, ён станавіўся ўсё больш і больш цяжарным і пакорлівым свайму лёсу. Будучы ўважлівым да іншых,

ён клапаціўся толькі пра тое, каб не прыносіць турботы бліжнім. Ён казаў, што абсалютна шчаслівы, што хвароба дала яму магчымасць больш думаць пра Бога і быць бліжэй да Яго. Ён праводзіў даволі шмат часу ў малітве. Ён з любоўю і ўдзячнасцю думаў пра родных і блізкіх, пра сяброў і знаёмых, з якімі сустракаўся ў жыцці.

Ад ягонай хваробы больш за ўсіх пакутавала яго жонка Марыя. Часам падавалася, што яна фанатычна шукае для яго спакою і найлепшых урачоў. У 1864 г. яны зноў пераехалі ў Парыж, і, як і раней, Какона і яе сям'я пераехалі таксама. Менавіта ў тое знаходжанне ў Парыжы Віктар барацінскі замовіў вядомаму мастаку Вінтэргальтэру партрэт Каконы. Гэты цудоўны партрэт, які заставаўся ў сям'і Барацінскіх, захоўваўся ў дачок Каконы ў Італіі і такім чынам перажыў рэвалюцыю. Ён дастаўся маёй цётцы Каці Ону, якая, у сваю чаргу, адказала яго мне з умовай, каб я захаваў яго ў сям'і. Гэтая карціна, безумоўна, самы прывабны сямейны партрэт у маім доме.⁵

Цягам хваробы Апалінарыя часта наведвалі яго былыя калегі, прыхільнікі з ліку замежных дыпламатаў, атаксама сябры і сваякі. Кожны з такіх візітаў прыносіў яму шчасце і радасць. Ён ніколі не скардзіўся навакольным на свой стан. Наведнікі былі ўражаныя яго пакорай і ўменнем радавацца жыццю.

Ён з вялікай цікавасцю слухаў (пакуль яшчэ мог хоць трошкі чуць), калі нехта з хатніх чытаў яму навіны. Будучы лібералам, ён вітаў любыя навіны, звязаныя з лібералізацыяй кіравання ў Расіі і з любымі паляпшэннямі стану насельніцтва. Асабліва Апалінарыў захапляўся царом Аляксандрам II, які праводзіў тады ўмерана ліберальную палітыку. Адмена ім прыгоннага права ў 1861 г. (на чатыры гады раней знішчэння рабства ў Амерыцы), увядзенне выбарных пасадаў у мясцовым самакіраванні, адкрыцця судовыя працэсы і падобнае – усё гэта віталася Апалінарыем з энтузіязмам. У сваіх мемуарах мой дзядуля згадвае наступную гісторыю, што ілюструе гуманны характар кіравання Аляксандра II. У тыя гады адбыліся знакамітыя пратэсты пецябургскага

⁵ Вінтэргальтэр быў знакамітым мастаком і асабліва вядомым партрэтывам. Адна з самых вядомых яго карцін, “Імператарка Яўгенія і яе двор”, экспануецца ў Луўры. Многія іншыя яго партрэты выстаўленыя ў музеях па ўсім свеце.

студэнцтва. Уладам давялося вывесці на вуліцы паліцыю, што хутка ўзнавіла парадак. Некаторыя студэнты былі затрыманыя. Ні паліцмейсцэр, ні губернатар не былі ўпэўненыя, як варта пас-тупіць з арыштаванымі, і вырашылі спытаць цара. У адказ прый-шла кароткая рэзалюцыя, напісаная ад рукі: “Па-бацькоўску”.

Здароўе Апалінарыя пагаршалася, і хутка ён зусім аслеп і аглух, хаця казаў, што адчувае такі спакой на душы і шчасце, што не ведае, як дзякаваць Богу за гэта.

Мой прадзед Апалінарыі Пятровіч Буценеў памёр 16 кра-савіка 1866 г. у Парыжы, у кватэры, якую займалі сумесна Буце-невы і Барацінскія. За выняткам двух сыноў, усе яго найбліжэй-шыя сваякі былі побач з ім у час яго смерці. Міхаіл прыбыў з Пе-цярбурга на некалькі дзён пазней, а Канстанцін (мой дзядуля) прыехаў праз два тыдні з Егіпта, дзе ён служыў кадэтам на кара-блі. Ён даведаўся пра смерць бацькі з французскай газеты, якую купіў у Александрыі.

Труна з цела Апалінарыя стаяла ў ніжняй царкве на вулі-цы Дару (пабудаванай толькі за чатыры гады да гэтага) у чакан-ні прыбыцця яго сыноў. Пахаванне адбылося на Манмартрскіх могільках у Парыжы.

Дзядуля апісвае бацьку як сціплага і пакорлівага чалавека, вельмі шчодрара, добрага і сапраўднага хрысціяніна. Адначасо-ва ён быў свецкім, чароўным, любіў прымаць гасцей. У працы ён быў уседлівы і добрасумленны. Апалінарыі Пятровіч быў вялікім патрыётам. Ён любіў сваю краіну і аддана служыў свай-му манарху. Усё сваё жыццё ён імкнуўся “высока тырмаць рускі штандар”. За сваю кар’еру Апалінарыі Пятровіч атрымаў на-ступныя ўзнагароды:

- 1813 г., Ордэн св. Уладзіміра, 4-й ступені;
- 1818 г., Ордэн св. Ганны, 2-й ступені;
- 1821 г., Ордэн св. Ганны, 2-й ступені з брыльянтамі;
- 1826 г., Ордэн св. Уладзіміра, 3-й ступені;
- 1829 г., Ордэн св. Станіслава, 1-й ступені;
- 1830 г., Ордэн св. Ганны, 1-й ступені;
- 1833 г., Ордэн св. Уладзіміра, 2-й ступені з зоркай;
- 1838 г. Ордэн Белага Арла;
- 1843 г., Ордэн св. Аляксандра Неўскага;
- 1847 г., Ордэн св. Аляксандра Неўскага з брыльянтамі;

1858 г., Ордэн св. Уладзіміра, 1-й ступені.

Ён таксама атрымаў наступныя замежныя ордэны:

Грэцыя: ордэн Хрыста Збаўцы, 1-й ступені;

Ватыкан: ордэн Пія IX, 1-й ступені;

Таскана: ордэн св. Іосіфа, 1-й ступені;

Турцыя: ордэн Абдула Мегіда, 1-й ступені.

Акрамя таго, ён атрымаў залаты медаль Султана Махмуда, два медалі за вайну з Турцыяй у 1828 г. і за Крымскую вайну ў 1858 г., і вялікі залаты медаль Папы Пія IX.

Радавы герб Буценевых

Мы не ведаем ні гісторыі паходжання герба Буценевых, ні пра тое, хто з нашых продкаў упершыню выбраў або намаляваў яго. Найбольш верагодна, гэта адбылося ў XVIII ст., калі некаторыя з членаў роду былі звязаныя з морам, што бачна на малюнку герба.

Я таксама памятаю старыя фамільныя куфры, у якіх была вывезеная маёмасць нашай сям'і з Расіі пасля рэвалюцыі. На некаторых з іх быў гэты герб.

Буценеўскі герб не быў уключаны ў дзесяцітамовік “Агульны гербоўнік дваранскіх фамілій Расійскай Імперыі”, выдадзены пры імператары Паўле I у 1797 г., аднак шырока вядома, што вялікая колькасць рускіх дваранаў увогуле афіцыйна не рэгістравалі свае гербы. Знаны рускі складальнік генеалогій М. Ф. Іконнікаў пацвярджае, што значная колькасць гербаў рускага дваранства не пералічана ў “Гербоўніку”. Многія з гэтых гербаў збіраліся і захоўваліся ў дэпартаменце геральдыкі Сената ў Пецяярбургу.

Жак Феран, сучасны французскі генеалог, расказвае пра лёс архіваў дэпартаменту геральдыкі Сената⁶. Пасля скасавання Сената савецкімі ўладамі ў лістападзе 1917 г. дэпартамент геральдыкі быў ператвораны ў музей (Гербавы музей) у красавіку 1918 г. Два вядомыя спецыялісты па геральдыцы і былыя

⁶ Я абавязаны гэтым поспехам маёй пляменніцы Соні (Розэншыльд-Паулін) Шатэн, якая прадпрыняла гэтыя пошукі для мяне, за што я глыбака ёй удзячны.

супрацоўнікі дэпартаменту – У. К. Лукомскі і барон М. А. Цьепольд – былі пастаўленыя кіраўнікамі музея. Пад іх кіраўніцтвам архівы былі рассартаваныя і ўсе гербы каталагізаваныя. Барон Цьепольд эміграваў з Савецкага Саюза, і за некалькі гадоў да пачатку Другой сусветнай вайны ў Заходняй Еўропе з’явілася цікавая калекцыя фотакопій гэтых гербаў з Ленінградскага музея геральдыкі. Гэтую рэдкую калекцыю, пераплаценую ў выглядзе кнігі і вядомую цяпер як “Цьепольдскі Гербоўнік”, можна знайсці ў некаторых рускіх бібліятэках на Захадзе. Адна з копій знаходзіцца ў Славянскай бібліятэцы ў Парыжы. Відаць, у ёй пералічаны гербы, што былі падрыхтаваныя для афіцыйнага зацвярджэння, або варыянты ўжо зацверджаных.

Мне ўдалося знайсці Буценеўскі герб у “Цьепольдскім Гербоўніку” пад нумарам 133 1/34 і атрымаць яго фотакопію⁷. Варта адзначыць, што на цьепольдскім варыянце не ўказаны дэвіз. Па ўсёй верагоднасці гэта азначае, што дэвіз быў дадазены пазней, магчыма, у канцы мінулага стагоддзя, маім дзедам Канстанцінам Апалінар’евічам, які быў афіцэрам флота. Дэвіз – простае і значнае рускае слова “Уповаю” – цудоўна выяўляе стан душы і сэрца нашых продкаў.

Пра мовы

*Вы пражываеце столькі жыццяў, на
колькіх мовах размаўляеце.*

Генры Нувэн

Заходнееўрапейскія мовы атрымалі шырокае распаўсюджанне ў Расіі толькі ў пачатку XVIII стагоддзя. Гэты рух быў распачаты царом Пятром Вялікім (1672–1725). Ён адчыніў для Расіі “акно ў Еўропу”, заснаваўшы Санкт-Пецярбург і асабіста здзейсніўшы некалькі вандровак у Еўропу. Менавіта ў часе гэтых падарожжаў ён зразумеў, наколькі Расія ізаляваная ад астатняй Еўропы. Ён зразумеў таксама важнасць вандровак рускіх на

⁷ Я абавязаны гэтым поспехам маёй пляменніцы Соні (Розэншыльд-Паулін) Шатэн, якая прадпрыняла гэтыя пошукі для мяне, за што я глыбака ёй удзячны.

Захад для таго, каб адкрыць свае сэрцы і вочы заходняй культуры і цывілізацыі, для пашырэння кругагляду і, у рэшце рэшт, для вывучэння адной або некалькіх еўрапейскіх моў.

Часам ён гвалтам прымушаў некаторых рускіх дваранаў ехаць у Заходнюю Еўропу, а датычна асабліва набліжаных да яго асоб – ён папросту загадваў ім выпраўляцца ў падарожжа.

Гэтая тэндэнцыя распаўсюдзілася даволі хутка. Гэтая акалічнасць спарадзіла значную плынь замежных настаўнікаў у Расію – французаў, англічан, швейцарцаў і немцаў. Яны наймаліся ў прыватныя дамы выкладаць мовы юнаму пакаленню. Даволі хутка адукаваны слой рускага грамадства добра (калі не дасканала) валодаў французскай мовай, што атрымала самы шырокі распаўсюд з усіх іншых заходнееўрапейскіх моў.

Усе Храптовічы свабодна размаўлялі па-французску, некаторыя нават лепш, чым на сваёй роднай мове. Іаахім Храптовіч (1720–1812) зрабіў французскую мову сваёй хатняй. Ягоны сын Ірыней гаварыў па-французску так жа добра, як і яго дзеці – Міхаіл, Марыя і Алена.

Буцэневы, якія жылі ў той час у больш сціпрых абставінах, авалодалі мовамі пазней. Першым Буцэневым, які ў дапаўненне да рускай мовы вывучыў французскую, англійскую і нямецкую, быў моц прадзед Апалінарый Пятровіч (1787--1866). Ён пачаў размаўляць на гэтых мовах, калі выхоўваўся ў сям’і Ганчаровых. Аднак праз усё сваё жыццё Апалінарый Пятровіч захаваў сваю родную мову, хаця як дыпламат жыве ў асноўным за мяжой. Па ягоным настаянні яго дзеці вывучалі рускую мову з ранняга ўзросту. Ён траціў свой вольны час, распавядаючы ім казкі па-руску, чытаў ім рускія кнігі і гаварыў з імі па-руску. Гэта была нялёгкая задача. Яго жонка Марыя дрэнна ведала рускую і размаўляла з мужам у асноўным па-французску. Такім чынам, дзякуючы яго намаганням дзеці (і ўнукі) добра размаўлялі па-руску і ведалі яшчэ дзве-тры замежныя мовы. Што за багацце!

Напісаўшы тут пра ўкараненне замежных моў у Расіі і пра іх ужыванне ў нашым родзе, дазволю сабе сказаць некалькі слоў пра сённяшняю сітуацыю з замежнымі мовамі ў нашых сем’ях за мяжой.

Нашыя дзяды і бацькі пакінулі Расію пасля рэвалюцыі, і новае пакаленне вырасла за мяжой (у Злучаных Штатах, Францыі

або іншых заходніх краінах). Вельмі хутка пачаўся натуральны працэс урастання ў мясцовую культуру, цягам якога руская мова часта забывалася. Бацькі, якія рабілі спробы захаваць мову, сутыкаліся з праблемамі і складанасцямі, таму многія пакінулі гэтыя спробы. І, канечне, яшчэ цяжэй вучыць дзяцей размаўляць па-руску, калі на гэтай мове размаўляе толькі адзін з бацькоў.

Мне здаецца, што было б сумнай памылкай дазволіць маладому пакаленню зусім забыць мову продкаў. Бо нават малое “зерне”, кінутае ў дабрадайнаю глебу дзіцячага розуму, можа даць карысныя парасткі на больш позніх стадыях развіцця. І гэта, безумоўна, не створыць ніякай складанасці для інтэграцыі дзіцяці ў культуру любой краіны, дзе яно жыве.

Мне здаецца, што мы павінны з увагай ставіцца да пытання захавання мовы. Руская літаратура з’яўляецца адной з самых багатых у свеце, і няма лепшага спосаба, каб ацаніць гэтыя скарбы, як чытаць іх на мове арыгінала. Руская мова становіцца сёння адной з найважнейшых моў навукі і сусветнай палітыкі. Без сумнення, веданне рускай дапамагае глыбей зразумець гісторыю і культуру краіны, з якой выйшлі продкі. Гэта расплюшчыць вочы на прыгажосць і паэзію краіны, адкуль яны паходзяць і дзе іх карані. Цудоўныя нацыянальныя характарыстыкі і традыцыі сфарміравалі вашых прадзедаў і дзедаў і, у рэшце рэшт, зрабілі вас тымі, кім вы ёсць.

Я лічу, што нават абмежаванае веданне рускай мовы ўносіць пэўнае разуменне ў з’яву, якая называецца “руская душа”. Яно ж развівае чуйнасць – унутранае пачуццё, якое дазваляе глыбей зразумець творы рускай музыкі або літаратуры, нават калі вы чытаеце іх у перакладзе. І калі вам пашчасціць калі-небудзь наведаць Расію, вы можаце толькі сабе ўявіць, якую глыбіню, значэнне і задавальненне дадасць вашаму падарожжю веданне рускай мовы. Для тых рускіх людзей, якія ведаюць мову ад нараджэння, якія “ўзялі яе з малаком маці”, было б так шкада выкінуць гэты богададзены дар. Гэты скарб ляжыць тут, ля вашага ганку, і чакае, каб яго падабралі і з любоўю, удзячнасцю і цярапеннем перадалі сваім дзецям, каб ён расквітнеў у наступных пакаленнях. І канечне, гэты дар дазволіць усім вам зірнуць на вашу спадчыну з большым гонарам і любоўю.

РОД ХРАПТОВІЧАЎ-БУЦЕНЕВЫХ

1. Канстанцін Апалінар'евіч

Мой дзядуля Канстанцін Апалінар'евіч быў адметнай асобай. Як і яго бацька Апалінары, ён быў сціплы, глыбока рэлігійны і любіў людзей. У свайго бацькі ён успадчыніў феноменальную памяць, у маці – сардэчную цеплыню, любоў і шчодрасць. Калі я пішу гэтыя радкі, мне становіцца ясна, што ніякія мае словы не будуць дастатковымі, каб цалкам яго апісаць! Мне застаецца толькі спадзявацца, што асоба яго больш поўна раскрыецца перад вамі пры чытанні гісторыі яго жыцця, апісанай у гэтай главе.

Я добра памятаю яго ў апошнія гады яго жыцця. Мне было трынаццаць гадоў, калі ён памёр у 1932 г., ва ўзросце васьмідзесяці чатырох гадоў, у сваім доме ў Кларамы, у Францыі. Мы жылі зусім недалёка ад яго і, натуральна, часта з ім бачыліся. Аднак нас прасілі абмяжоўваць час наведванняў, каб не стамляць дзядулю. Бо побач жылі ўсе яго трое дзяцей з адзінаццацю ўнукамі і вялізная колькасць сваякоў і сяброў!

Яны з бабуляй былі неверагодна аддадзенай адно аднаму сталай парай. Я запомніў, як яны сядзелі ў сваёй маленькай гасцёўні, старамоднай, аднак заўсёды чыста прыбранай і ўтульнай, у атачэнні шматлікіх сямейных партрэтаў, развешаных па сценах, мноства фотаздымкаў і памятных прадметаў на паліцах і на чатырох маленькіх століках. У куце вісеў Андрэеўскі марскі сцяг, пад якім дзядуля праслужыў верай і праўдай столькі год свайго жыцця.

І хаця абое яны былі шчаслівыя, калі мы прыходзілі іх адведваць, нам, дзецям, дазвалялася заходзіць да іх толькі па адным, у скрайнім выпадку па два. І менавіта дзядуля адразу пачынаў з намі займацца пад добрым і ўсмешлівым, але часам устрывожаным поглядам бабулі, якая заўжды баялася, што ён перастоміцца. Спачатку, калі я быў яшчэ маленькі, ён усаджаў мяне на калені, гуляў са мной і расказваў казкі. Пазней ён паказваў мне здзіўляльныя картачныя фокусы або расказваў пра сваё дзяцінства і пра свае падарожжы на моры.

Для чалавека ягоных гадоў твар яго быў незвычайна чароўны. Яго знаёмая мяккая белая барада не магла схваць па-дзіцячаму круглага твару, ружовых шчок і ўсмешлівых блакітных вачэй.

Як я любіў дарагога старога дзядулю і як шкада, што я не ўспадчыніў тую выдатную памяць, якой вылучаліся прадстаўнікі трох папярэдніх пакаленняў у нашай сям'і: прадзед Апалінарыі, дзядуля і мой бацька. Дзядуля шмат пабачыў на сваім веку і ўмеў расказаць пра гэта з любоўю і натхненнем.

Аднак, успамінаючы пра апошнія гады дзядулі, я трохі адхілюся ад гісторыі дзядулевага жыцця, якую я збіраўся распавесці. Крыніцамі майго аповеду служаць яго ўласныя мемуары, а атксама шматлікія нататкі, у якіх час ад часу ён запісваў свае ідэі або думкі, што прыйшлі да галавы. Вельмі шмат карыснай інфармацыі я знайшоў таксама ва ўспамінах яго дачкі, Каці Ону. Акрамя таго, выдатнымі крыніцамі сталі старыя лісты, артыкулы ў газетах і мае ўласныя ўспаміны.

* * *

У папярэдняй главе я закончыў расказ пра дзядулю ў тым моманце, калі ўся сям'я жыла ў Адэсе, у доме Барацінскіх. Увосень 1861 г. шаснаццацігадовы Міхаіл Апалінар'евіч (дзядзя Міша) для падрыхтоўкі ва ўніверсітэт паступіў у Рышэль'еўскі ліцэй, а яго брат (дзядуля), трынаццаці гадоў, працягваў сваю адукацыю дома, займаючыся з прыватнымі выкладчыкамі.

З самага ранняга ўзросту дзядуля багоміў свайго старэйшага брата. Ён заўсёды думаў, што Міша значна разумнейшы, кемлівейшы і таленавіцейшы за яго самога. Дзядзя Міша, у сваю чаргу, заўсёды імкнуўся дапамагчы, абараніць і падтрымаць малодшага брата. Гэтыя рэдкія ўзаемаадносіны паміж двума братамі

працягваліся цягам усяго іх дзяцінства, хлапецтва і далей праз іх настолькі адрозныя лёсы.

У 1863 г., пятнаццаці гадоў, дзядуля таксама паступіў у Рышэльеўскі ліцэй. Ён вельмі перажываў за гэтую падзею: першая школа, форма, вялікая колькасць маладзёнаў, яго аднагодкаў, ды інш. Аднак вельмі хутка ён пачаў разумець, што ён атырмаў нашмат болей ад сваіх хатніх настаўнікаў, і што, будучы адным з трыццаці вучняў у класе, ён меў мала шанцаў звярнуць на сябе ўвагу настаўніка.

Напрыканцы школьнага 1864-га г. было вырашана, што на наступны год ён вернецца ў ліцэй. У гэты ж час яго бацькі вырашылі пакінуць свае спробы адгаварыць яго ад паступлення ў флот, ад мары, даўно ім узрошчанай. Было вырашана, што ўзімку ён паедзе ў Пецярбург і паступіць у Ваенна-Марскую акадэмію. А пакуль дзядулю было дазволена суправаджаць свайго настаўніка, швейцарца Буньо, які вырашыў вярнуцца на радзіму. Па прыбыццю ў Швейцарыю дзядулю было дазволена вандраваць аднаму. Бацькі забяспечылі яго дастатковай колькасцю грошай, і ён першы раз у жыцці атрымаў свой уласны рускі пашпарт.

Дзядзя Міша ў гэты час закончыў курс у ліцэі і быў прыняты ў Эдынбургскі ўніверсітэт у Шатландыі, дзе хацеў атрымаць дыпламатычную адукацыю. Надышоў час кожнаму з братоў ісці сваёй дарогай.

Расстанне было нялёгкім – браты прывыклі жыць пад адным дахам. Таксама яно было азмрочана дрэнным станам здароўя бацькі. Тым не менш абодва былі маладыя і поўныя жадання пачаць свае ўласныя жыцці і кар’еры: Міша – дыпламатычную, дзядуля – марскую. Бацькі падтрымлівалі і ўсяляк умацоўвалі іх у гэтых рашэннях.

Візіт у Швейцарыю стаў для майго дзядулі адным з самых цудоўных падарожжаў у яго жыцці. Замест таго, каб накіравацца прама дадому, яго настаўнік і добры сябар Буньо, які суправаджаў дзядулю ў пачатку падарожжа, вырашыў паказаць яму некалькі самых старых і цікавых гарадоў Швейцарыі. Дзядуля правёў там цэлых тры месяцы, назіраючы за ўсім, што толькі можна было ўбачыць. Паколькі ён глыбока цікавіўся мастацтвам, архітэктурай і гісторыяй, для яго гэта насамрэч аказаўся найцудоўнейшы час. Да таго ж яму ўдалося сустрэцца з некаль-

кімі выдатнымі людзьмі. Так, у Лазане ён нечакана сутыкнуўся са сваім дзядзькам Міхаілам Ірынеевічам Храптовічам і яго жонкай Аленай, якія былі да яго вельмі добрыя: яны запрасілі яго жыць у іх у нядаўна пабудаваным элеганцкім гатэлі Beau Rivage, а таксама засыпалі яго ўсялякімі падарункамі, у тым ліку наяўнымі грашыма.

Дзядзя і цёця Храптовічы толькі што прадалі адзін са сваіх нязначных маёнткаў у Беларусі і на гэтыя грошы купілі выдатны ўчастак зямлі ў Ліхтэнтале непадалёк ад Бадэн-Бадэна, дзе пасля пабудавалі вялікую вілу Zeelach. Цёця Алена пастаянна брала дзядулю ў паездкі па розных антыкварных крамах, дзе яна купляла мэблю і ўсемагчымыя ўпрыгажэнні для гэтай вілы. Дзядулю ўсё гэта было вельмі цікава і прыемна. Дзядзя Міхаіл, даведаўшыся пра яго планы службы ў флоце, абяцаў у выпадку неабходнасці выправіцца ў Пецярбург, каб прадставіць яго патрэбным людзям.

Хутка пасля ад'езду яго цёці і дзядзі ён сустрэўся ў Лазане з княгіняй Ізабэлай Адамаўнай Гагарынай – надзвычай прыемнай бабулькай, якую суправаджалі яе дзве незамужнія дачкі, Аляксандра Сяргееўна (Аліна) і Таццяна Сяргееўна (Тана). Пасля ветлівага і прыемнага першага знаёмства дзядця быў запрошаны на экскурсію ў старую вёску Марціны, у лагчыне Роны. Гэтая сустрэча паклала пачатак блізкаму сяброўству паміж дзядулем і Танай. (Адна з сёстраў Таны, Марыя, была замужам за графам Пятром Грыгор'евічам Шувалавым, які быў жаніхом дзядулевай сястры Александрыны). Бацька Таны князь Сяргей Сяргеевіч Гагарын быў братам Мікалая Сяргеевіча Гагарына, чый сын Віктар быў блізкім сябрам дзядулі. Гагарыны валодалі вялікім маёнткам Сяргеева, на поўдзень ад Тулы. На дзядулю аказалі вялікае ўражанне сяброўскае стаўленне і нефармальнасць Гагарыных. Яны з'язджалі на два дні раней за дзядулю, і перад іх ад'ездам дзядуля паабяцаў адведаць іх хутка ў Бадэн-Бадэне.

Затым ён накіраваўся ў Жэневу, дзе замовіў сабе новы гардэроб і пачаў аглядаць шматлікія славутасці. І тут яму зноў шанцавала ў сэнсе цікавых сустрэч. На гэты раз гэта была чароўная графіня Марыя Іванаўна Ламсдорф, якая жыла са сваімі дзецьмі на віле Grand Sacconex у ваколіцах Жэневы.

Будучы блізкай сяброўкай Каконы і Мімі Цітовай, яна, відаць, даведлася ад адной з іх пра рыбыццё дзядулі і запрасіла яго на абед. Гэтая падзея супала з яго шаснаццацігоддзем. Дзядуля быў абсалютна зачараваны той дабрынёй, з якой яго прымалі, а таксама і гаспадыняй дома, якую паэт Вяземскі параўноўваў з месяцовым святлом. Яго візіт зацягнуўся да позняга вечара. На жаль, гэта была іх апошняя сустрэча – праз два гады, у той час, калі дзядуля быў у марскім паходзе, яна памерла. (Праз шмат гадоў яе дачка Марыя выйшла замуж за дзядулевага старэйшага брата Мішу).

Увосень 1864 г. дзядуля накіраваўся ў Штутгарт разам са сваімі бацькамі, дзе яны спыніліся ў Ціговых. Яго бацьку там зрабілі дзве аперацыі на вачах. Пасля таго, як зрок яго бацькі часткова ўзнавіўся, дзядуля з'ехаў у Бадэн-Бадэн, дзе правёў некаторы час у Гагарыных.

Гагарыны жылі ў цудоўнай віле ля падножжа гор. Гэты дом быў вытанчана абстаўлены і ўпрыгожаны. Кожны прадмет абстаноўкі быў абраны з адметным мастацкім густам. Ізабэла і яе дочки прымалі дзядулю надзвычай гасцінна, асабліва Тана, якая, здавалася, ажыла і свяцілася жыццёвай энергіяй. Дзядулю падабалася Тана. Ён асабліва цаніў яе пачуццё гумару, востры розум, жыццёвую энергію і добрае сэрца. Ім было надзвычайна прыемна знаходзіцца ў кампаніі адно аднаго, і ў наступныя гады дзядуля заўсёды знаходзіў час адведаць яе. Гэтае сяброўства, якое працягвалася амаль пяцьдзясят шэсць гадоў, адыграла асаблівую ролю ў жыцці дзядулі. Той факт, што дзядуля быў на чатырнаццаць гадоў маладзейшы за яе, выключаў усякую магчымасць шлюбу. Аднак іх узаемаадносіны перараслі ў вернае сяброўства з элементам сентыментальнага рыцарства і працягваліся да смерці Таны ў 1920 г. Яна памерла, так і не выйшаўшы замуж. Штогод на свой дзень нараджэння яна атрымлівала букет кветак ад дзядулі (па аповедах, ён не прапусціў ніводнага года з гэтых пяцідзясці шасці).

Нарэшце надышоў час дзядулю перабірацца ў Пецярбург для таго, каб паступіць у флот. Увесну 1865 г. дзядзя Міхаіл Ірыневіч прывёз яго туды. Там ён пасяліў яго ў кватэры ў доме Шувалова па Махайвой вуліцы № 8 і прадставіў яго неабходным людзям з Марскога Корпуса, пасля чаго з'ехаў у свой маёнтак у Беларусь.

Да паступлення ў Марскі Корпус дзядулю стаў рыхтаваць адзін з выкладчыкаў корпуса капітан-лейтэнант Ізільмецьеў. Дзядуля набыў неабходныя падручнікі і пачаў заняткі. У ліпені, паспяхова здаўшы ўсе іспыты, ён быў прызначаны кадэтам на фрэгат “Перасвет”. Пасля гэтага дзядуля неадкладна замовіў сабе два камплекты марской формы ды іншыя аксесуары, і праз некалькі дзён, развітаўшыся з сябрамі, ён накіраваўся ў Кранштадт, дзе ўзняўся на борт “Перасвета”.

Фрэгат апынуўся 51-гарматным трохмачтавым караблём; адна батарэя лёгкіх гармат была размешчана на верхняй палубе, астатнія ўнізе. Экіпаж складаўся з пяцісот пяцідзiesiąці чалавек, улучна з маладым карабельным святаром. Камандаваў фрэгатам капітан-лейтэнант Капытаў, які закончыў сваю кар’еру камандуючым Чарнаморскім флотам.

Праз некалькі дзён гэты карабель адправіўся ў плаванне ў Міжземнае мора. Першым прыпынкам быў Капенгаген. Тут на борце “Перасвета” Вялікі князь Канстанцін Мікалаевіч, які таксама апынуўся ў Капенгагене са сваёй эскадрай, даў урачысты абед у гонар караля Хрысціяна IX. Дзядулю вельмі спадабаўся горад. Яму запомніўся цудоўны вішнёвы лікёр “Cherry Heering”, якога ён набыў дастатковы запас. Аднак прыпынак у Капенгагене быў азмочаны сур’ёзнай хваробай аднаго з кадэтаў, і дзядуля быў вельмі заклапочаны станам свайго таварыша.

Наступным прыпынкам быў Портсмут у Англіі. “Перасвет” патраціў на пераход пяць-шэсць дзён з-за дрэннага надвор’я. Дзядуля запомніў скрыгат і стогны агромністага драўлянага карабля, які падкідвалі хвалі. Хвораму кадэту, чыё захворванне першапачаткова было вызначана як прастуда, становілася ўсё горш. Карабельны ўрач абвесціў, што гэта тыф. Да часу, калі яны прыбылі ў Портсмут, атлетычна складзенага маладзёна было не пазнаць. Яго неадкладна адправілі ў шпіталь (у суправаджэнні дзядулі, які размаўляў па-англійску), аднак праз два дні малады чалавек памёр.

Гэты двухтыднёвы прыпынак у Портсмуте і візіты ў Лондан былі азмочаныя для дзядулі смерцю яго таварыша. Тым не менш дзядулю ўдалося агледзець некаторыя слаўтасці англійскай сталіцы. Было вельмі шкада, што да таго часу брат Міша ўжо закончыў свае заняткі ў Эдынбургскім універсітэце і з’ехаў

у Пецярбург для таго, каб распачаць працу ў Міністэрстве замежных спраў.

Затым “Перасвет” зрабіў прыпынак на два тыдні ў Брэсце, на атлантычным узбярэжжы Францыі, і дзядулю было дазволена адлучыцца ў Парыж. Ён тэрмінова накіраваўся праз Парыж у Бадэн-Бадэн на сустрэчу са сваёй сям’ёй, куды і прыбыў у дзень свайго сямнаццацігоддзя (9 верасня 1865 г.). У яго заставалася толькі два дні. Аднак гэта былі цудоўныя дні, поўныя радасці для ўсёй сям’і. Яго бацька пасля трэцяй аперацыі на вачах нарэшце змог яго пабачыць упершыню за тры гады. Какона таксама была там (усяго праз месяц пасля родаў свайго апошняга дзіцяці – дачкі Вольгі). Цітовы таксама былі разам з імі. Большую частку часу дзядуля правёў разам з бацькамі, аднак яму ўдалося таксама адведаць сваіх дзядзьку і цётку Храптовічаў, а таксама і Гагарыных. Як аказалася пазней, гэта быў апошні раз, калі дзядуля бачыў свайго бацьку.

Напярэдадні адплыцця “Перасвета” адзін з матросаў у нечыварозым стане ўпаў са сцяны ў горадзе і пашкодзіў сабе галаву. Яго пакінулі ў мясцовай бальніцы пад наглядам рускага консула, і карабель сышоў без яго.

Наступным прыпынкам быў Кадзіс на паўднёвым узбярэжжы Іспаніі, а затым, праз два тыдні, выспа Мальта ў Міжземным моры. Фрэгату патрабаваўся рамонт, і гэты прыпынак быў даўжэйшы за звычайны. На Мальце дзядуля пазнаёміўся з англійскім афіцэрам Горданам, чый бацька ведаў Апалінарыя і Цітовых. Гордан імкнуўся зрабіць знаходжанне дзядулі на выспе як мага больш прыемным і зладзіў для яго некалькі верхавых экскурсій. Рускі консул таксама ведаў бацьку дзядулі і таксама намагаўся пазабавіць дзядулю.

Перад сыходам з Мальты капітан Капытаў зладзіў вялікі прыём на борце “Перасвета” для таго, каб аддзячыць мальтыйцам за гасціннасць і дапамогу. На верхняй палубе былі зробленыя навесы з ветразяў. Сам карабель быў упрыгожаны сцягамі і ліхтарамі. У цэнтры палубы быў зладжаны басейн, выкладзены марскімі ракавінкамі, з фантанам пасярэдзіне. Карабельны аркест граў музыку, а карабельны хор да задавальнення гасцей выканаў некалькі рускіх песень. Былі запрошаныя таксама дваццаць пяць-трыццаць дамаў мясцовай супольнасці і з сем’яў

англійскіх афіцэраў. Былі танцы, і весялосць працягвалася да-
лёка за поўнач.

Наступным пунктам прызначэння быў порт Пірэі у Грэцыі, да якога давялося ісці адзінаццаць дзён з-за сустрэчнага ветру і агульнага дрэннага надвор'я. Гэта быў вялікі порт, у якім стаяла шмат караблёў з розных краін. Яны правялі ў Грэцыі чатыры з паловай месяца, і хаця шмат часу займалі марскія вучэнні і трэніроўкі, дзядулю ўдалося знайсці час і наведаць Афіны ды іх наваколле.

Гэта быў час, калі па ваколіцах арудаваў знакаміты рабаўнік Кіцас са сваёй бандай. Іх улюбёным метадам рабаўніцтва быў захоп у закладнікі якога-небудзь замежніка. Узяўшы закладніка, Кіцас дасылаў сябрам няшчаснага яго адрэзанае вуха з патрабаваннем выкупу. І калі адказу не было, дасылалася другое вуха. Усе спробы грэцкай паліцыі і ваенных злавіць банду пацярпелі няўдачу. У адчаі грэцкі ўрад вырашыў прапанаваць рабаўніку вялікую суму грошай у абмен на абяцанне спыніць разбой. Як успамінае дзядуля, Кіцас падзякаваў за ласкавую прапанову, аднак адмовіўся, матываваўшы гэта тым, што старое рамяство весялейшае і выгаднейшае! На шчасце, у час сваіх вандровак па Грэцыі дзядуля пазбегнуў долі многіх няшчасных.

Ён агледзеў помнікі візантыйскага сярэднявечча – цэрквы Капнікарэя і Мітраполія, а таксама класічныя помнікі Грэцыі – Акропаль пры дзённым святле, Акропаль у прыцемках, Акропаль пры месяцовым святле, Дэльфы, мыс Суніён і многія іншыя. Ведаючы ўсе гэтыя мясціны па падручніках гісторыі, дзядуля цяпер насалоджваўся імі ўвачавідкі. Аднак свой вольны час ён траціў не толькі на культурныя мерапрыемствы – яму таксама ўдавалася бавіць час са сваімі сябрамі-кадэтамі. Ён прыгадвае наведванні даволі змрочнага ігорнага дома ў Пірэі, дзе ён страціў не толькі свае грошы, але і залаты гадзіннік – падарунак цёткі Алены Храптовіч. Іншым разам са сваімі таварышамі ён спяшаўся ў горад да фатографа, каб зрабіць групавы здымак. Моцны рывок каляскі кінуў іх усіх на карэтнае вакно, якое разбілася. Толькі па прыездзе да фатографа яны высветлілі, што трохкутны кавалак шкла ўсё яшчэ тырчыць з дзядулевай ягадзіцы. Калі шкло было выдалена, рана пачала моцна крывавіць. Адзіным чалавекам, які не разгубіўся, быў фатограф. Ён хутка

схапіў мятлу, змахнуў ёй павуціну, што звісала са столі, хутка скатаў з яе шарык і тыцнуў яе ў рану, якая на здзіўленне ўсіх хутка перастала крывавіць. Пазней, канечне, дзядулю было даволі дрэнна – пачалося запаленне раны, узнялася тэмпература. Рускі пасол Новікаў (сябар бацькі дзядулі) уладкаваў яго на тры ночы ў Hotel Grande Bretagne – найлепшы гатэль у Афінах. Пасля гэтага ён правёў яшчэ тры тыдні ў ложку з хваравітай і даволі прыніжальнай інфекцыяй.

Звычайна, калі дзядуля з сябрамі вярталіся на “Перасвет” з берага позна ўвечары, ім патрэбна было дабірацца да карабля на грабным чоўне – часам ім даводзілася грэсці цэлую гадзіну. Гэта быў асабліва прыемны час для іх: ціхай ноччу пад агромністым паўднёвым зорным небам яны пачыналі спяваць рускія песні «Вниз по матушке по Волге», «На осенний мелкий дождичек», «То не ветер ветку клонит» ды іншыя.

У лютым 1866 г. пачалося вывяржэнне вулкана на грэцкай выспе Сантарын, і рускі пасол адправіў “Перасвет” для аказання дапамогі. Як успамінае дзядуля, у прасторным заліве выспы знаходзілася маленькая выспа Каймені, вядомая сваімі лячэбнымі крыніцамі. У час землятруса, які паследаваў за вывяржэннем вулкана, гэтая маленькая выспачка пачала паціху апускацца ў мора. Калі “Перасвет” праз тры дні дасягнуў Сантарына, перад вачыма рускіх маракоў адкрыўся здзіўляльны від: маленькая выспа працягвала пагружацца ў мора, у той час, як іншая, новая скалістая выспа непадалёк павольна падымалася. Мора вакол было жоўтага колеру, вельмі цёплае, стаяў характэрны серны пах. Па начах новая выспа пакрывалася невялікімі дрыжачымі вагнямі. Карабельныя шлюпкі на “Перасвеце” з белых ператварыліся ў чорныя, пазней іх давялося перафарбаваць. Карабель падабраў на борт каля двухсот чалавек з выспы Каймені разам з майном і свойскай жывёлай і даставіў іх у Пірэі.

Праз некаторы час абсалютна нечакана на борце “Перасвета” з’явіўся матрос, які адстаў у шпіталі ў Брэсце. Рускі консул у Брэсце дамовіўся са спадарожным гандлёвым суднам, і матроса “падкінулі” да Пірэя. Прайшло ўжо амаль паўгода з таго моманту, як матрос пашкодзіў галаву, упаўшы нецвярозы са сцяны. Інтэлектуальна гэты матрос пасля падзення так і не паправіўся. З тае пары мыццё палубы было самым складаным

заняткам, які яку даручалі. Даволі высокая цана за лішнюю чарку!

Напрыканцы сакавіка 1866 г. карабель накіраваўся ў Яфу, куды і прыбыў у першых чыслах красавіка. Асноўнай мэтай візіту было даць магчымасць экіпажу наведаць Ерусалім і памаліцца ля Труны Гасподняй. У асноўным з арганізацыйных падставаў (з-за недахопу месцаў для размяшчэння) экіпаж вырашана было азбіць на дзве групы (па дзвесце пяцьдзясят чалавек кожная). Дзядуля трапіў у другую групу, што мусіла выправіцца ў Ерусалім па вяртанні першай.

Дзядуля скарыстаўся вольным часам для таго, каб азнаёміцца з Яфай – старажытным горадам, згаданым як у Старым, так і ў Новым Запаветах. Менавіта да гэтых берагоў кіт вынес Іону. Апостал Пётр жыў у гэтым горадзе ў доме свайго бацькі, і гэты дом захаваўся да нашага часу, таксама як і дом, дзе ён уваскрасіў Тавіфу (Дзяянні апосталаў (9:36–43).

У час аднаго з першых падарожжаў у Яфу дзядуля згадвае здарэнне, якое амаль што не каштавала яму жыцця. “Перасвет” стаяў у некалькіх сотнях метраў ад берага, і дзядулю патрэбна было скарыстацца ялікам для таго, каб дасягнуць берага. Мора было абсалютна спакойным, і дзядуля павольна агінаў корпус карабля на яліку. У той самы момант, калі ён наблізіўся да носа, вялізны карабельны якар упаў у ваду ўсяго ў некалькіх сантыметрах ад лодкі. Чалавек, які апусціў якар, не разумеў, наколькі ён быў блізкі да таго, каб знішчыць усю будучую сям’ю Буцэневых!

Нарэшце настала чарга дзядулевай групы. Удзень становілася ўсё больш спякотна, і матросы апранулі сваю белую парадную форму. Адлегласць у сорак пяць вёрст неабходна было прайсці пехам, аднак у іх было некалькі вазоў для паклажы і каля ста верхавых коней. Кожны дзясяты нёс стрэльбу і патроны на выпадак напаўзення рабаўнікоў, якіх, па чутках, было нямала ў наваколлі.

Напрыканцы перашаг дян паходу яны спыніліся на ноч у старадытнай Амарыфеі (цяперашняя назва – Рамлі), месцы нараджэння Дабравобразнага Іосіфа (Мк. 15:42). На наступны дзень яны выйшлі вельмі рана, каб паспець у Ерусалім да вечара. Аднак дарога хутка стала гарыстай, ісці стала цяжка. Кожны раз, калі яны пераадольвалі перавал, яны спадзяваліся пабачыць Ерусалім, аднак кожны раз іх чакала расчараванне. Ужо

сутонела, калі яны а шостаі гадзіне пабачылі старажытны горад ва ўсёй яго прыгажосці і духоўнай велічы. Гэты краявід цягам стагоддзяў прымушаў хутчэй біцца сэрцы шматлікіх паломнікаў і турыстаў⁸.

Хутка ўся група наблізілася да сцяны старога горада і ўвайшла ў яго праз Яфскую браму. На ноч яны размясціліся ў Рускай Місіі. Гэта была даволі вялікая маёмасць, набытая Расіяй за некалькі гадоў да таго, каб прымаць рускіх паломнікаў. Тры вялікія двухпавярховыя будынкі акружалі цудоўную вялізную царкву, пабудаваную ў візантыйскім стылі. Знаходзіўся там і агромністы сад з рэліктавымі соснамі і кіпарысамі, і ўсё гэта было абнесенае сцяной. У адным з будынкаў жылі рускі генеральны консул і архімандрыт – Глава праваслаўнай місіі з духавенствам і адміністрацыйным персаналам.

Група матросаў правяла тры дні ў Ерусаліме, праходзячы па слядах Хрыста па Via Dolorosa, на Галгофу, наведала прэторый, дзе Ісус размаўляў з Пілатам у першую раніцу свайго арышту (Ін. 18:28–38), і Труну Гасподню. Яны таксама пабачылі Віфанію, дзе Хрыстос уваскрасіў Лазара, Віфлеем, Гефсіманскі сад, Елеонскую гару, Сілаамскую купель і месца Таемнай Вячэры.

Нечакана апынуцца ў Святой Зямлі, дзе кожны камень прасякнуты свяшчэннай гісторыяй, – надзвычай глыбокае перажыванне. Неабходная глыбокая духоўная падрыхтоўка, каб усвядоміць, што ты ступаеш па тых жа камянях, па якіх хадзілі Ісус і ягоныя вучні (гэтыя ўражанні пакідаюць у душы адбітак на ўсё жыццё, асабліва калі ты падрыхтаваны яго прыняць). Дзядуля прызнаецца, што ягонай падрыхтоўкі аказалася недастаткова. Ён піша, што яго раздражняла пастаянная прысутнасць “гандлёвага духу”: пастаяннае патрабаванне платы, навязлівыя гандляры безгустоўнымі сувенірамі. Ён таксама заўважае, што ён глядзеў на Ерусалім вачыма хутчэй турыста, чым паломніка.

У апошні дзень іх знаходжання ў Ерусаліме адзін араб утававаў дзядулю зрабіць татуіроўку на руцэ. Ён вырашыў вытатуяваць на сваёй правай руцэ герб сярэднявечнага Ерусалімскага каралеўства ў атачэнні лаўровага вянка з чатырма маленькімі

⁸ Нямногім больш чым праз сто гадоў мне давялося наведаць гэтыя ж мясціны. Я быў у Святой Зямлі некалькі разоў паміж 1956 і 1970 гг., не ведаючы тады пра візіт дзядулі.

крыжамі на канцах вялікага. Вянок вянчала зорка, а ўнізе ішоў надпіс па-руску: “Ерусалім 1866”. (Дзядуля ніколі не прыгадваў пра гэты фрывольны эпізод. Я ўпершыню даведаўся пра яго з яго ўспамінаў).

Іншыя кадэты паследавалі дзядулеваму прыкладу і таксама зрабілі татуіроўкі. Адзін з іх папрасіў зрабіць надпіс “экзатычнай” арабскай вяззю. Пазней у Александрыі аказалася, што гэты арабскі надпіс – усяго толькі імя і ерусалімска адрас выканаўцы.

У Яфе рускае гандлёвае судна даставіла свежую пошту на “Перасвет”. Дзядуля атрымаў ліст ад маці, дзе яна пісала, што яны перабраліся ў Парыж разам з Барацінскімі і што ўсе ў сям’і здаровыя. Яна таксама паведамляла іх новы парыжскі адрас. На наступны дзень “Перасвет” пакінуў Яфу і 19 красавіка 1866 г. прыбыў у порт Саід у Егіпце.

Порт Саід зусім нядаўна быў заняўдбанай вёсачкай, аднак у сувязі з будаўніцтвам Суэцкага канала гэтая вёсачка хутка забудоўвалася складамі, цэментнымі заводамі ды інш. Прыбыцця “Перасвета” тут, відаць, чакалі, бо іх сустрэў прадстаўнік галоўнага будаўніка канала інжынера дэ Лесепса, чьё валоданне замежнымі мовамі заўжды дапамагала. Варта згадаць, што дэ Лесепс і Апалінарый Буценеў сустрэліся ў Канстанцінопалі некалькі гадоў таму. Дэ Лесепс вельмі цаніў падтрымку праекта канала, атрыманую ім ад Апалінарыя.

Гэта быў вельмі цікавы візіт. Працы на канале пачаліся за некалькі гадоў раней да гэтага, і ўжо можна было бачыць усю манументальнасць прадпрыманых высілкаў. Наведнікаў з “Перасвета” прывезлі ў штаб-кватэру дэ Лесепса ў Ізмаіліі, па дарозе ім паказалі будаўніцтва і далі падрабязныя тлумачэнні⁹.

Увечары дэ Лесепс зладзіў прыём у сваім доме і даў абед у гонар гасцей з “Перасвета”. Гаспадар уразіў усіх сваёй дабрынёй і гасціннасцю. Ён агучыў некалькі тостаў за гасцей, іх краіну і іх манарха. Ён таксама падарыў дзядулю свой фотаздымак з надпісам пра сустрэчу з дзядулевым бацькам у Канстанцінопалі.

23 красавіка 1866 г. “Перасвет” кінуў якар у порце Александрыі, і капітан адпусціў усіх афіцэраў і кадэтаў на два дні ў Каір. Дзядуля зноў апынуўся ў другой змене. Падарожжа заняла каля чатырох гадзінаў на цягніку. Цягам гэтай паездкі маракі мелі

⁹ Праз тры гады, у 1869 г., канал быў адкрыты для судаходства.

магчымасць назіраць жыццё дэльты Ніла, дзе глеба была надзвычай урадлівай дзякуючы ірыгацыі. Іх вельмі ўразлілі цяжкасць працы егіпецкіх сялян і прымітыўнасць сістэмы ірыгацыі. Дзядуля таксама адзначыў сістэму ахалоджвання вагонаў цягніка: кожны з іх меў падвойны дах і цыркуляцыя паветра ў прамежку аслабляла непэраносную спёку сонца.

Егіпет у тыя дні намінальна лічыўся турэцкай тэрыторыяй, аднак на справе быў фактычна незалежнай дзяржавай. Пасля ночы ў Hotel des Princes дзядуля і яго калегі накіраваліся аглядаць піраміды Гізы. Яны нанялі праваднікоў і некалькі вослікаў. Дзядуля быў уражаны веліччу пірамідаў і гіганцкай фігурай сфінкса, тады яшчэ напаўзанесенага пяском, які мірна і загадкава глядзеў на ўзыходзячае сонца.

Пасля абеду ў Каіры яны агледзелі гэты перапоўнены людзьмі горад, азатым на начным цягніку выправіліся назад у Александрыю з тым, каб прыбыць на карабель 28 красавіка 1866 г. да сняданку.

Зранку дзядуля толькі сеў за стол у кают-кампаніі, як нехта з кадэтаў спытаў яго: “Гэта праўда, Буценеў, што ваш бацька памёр у Парыжы?” (Ці не праўда, тактоўна...) Заўважыўшы, як дзядуля скамянеў, пачуўшы навіну, ён патлумачыў, што нехта прачытаў пра гэта напярэдадні ў французскай газеце.

Дзядуля выскачыў з кают-кампаніі і, атрымаўшы дазвол пакінуць карабель, пабег у Place de Consuls, дзе можна было прачытаць французскія газеты. Ён схапіў Figaro за 19 красавіка і там прачытаў сумную навіну.

Капітан Капытаў неадкладна даў дзядулю адпачынак на дваццаць восем дзён і сказаў яму, што французскае судна адплывае заўтра з Александрыі ў Марсэль. Пазычыўшы некаторую суму грошай у сяброў, каб дабрацца да Парыжа, дзядуля накіраваўся ў Францыю, захапіўшы толькі невялікі скрутак з неабходнымі рэчамі. Ён спадзяваўся хутка вярнуцца ў “Перасвет”. Лёс, аднак, распарадзіўся іначай.

Пераход з Александрыі ў Марсэль з прыпынкам у Месіне (Сіцылія) працягваўся шэсць дзён. З-за некаторых непрадбачных тратаў дзядуля прыбыў у Парыж не здольным заплаціць возчыку. Ён быў вытлумачальна ўсхваляваны, калі кансьержка па адрасе, які быў у яго, сказала, што пасля смерці “старога спадара” ўся

сям'я пераехала па невядомым адрасе. Аднак пасля некаторых настойлівых просьбаў яна сышла і з'явілася зноў з адрасам: Hotel du Palais на Cours la Reine. Па гэтым адрасе ён знайшоў маці, Барацінскіх і свайго брата Мішу, які прыехаў з Пецярбурга пасля атрымання весткі пра смерць бацькі. Для дзядулі было вялікім суцяшэннем зноў апынуцца сярод родных і блізкіх і падзяліць з імі агульнае сямейнае гора. Труна з целам Апалінарыя Пятровіча знаходзілася ў ніжнім памяшканні тады яшчэ толькі адбудаванай рускай царквы на rue Daug, у чаканні прыезду дзядулі. Барацінскія купілі ўчастак на Манмартрскіх могілках. Пахаванне адбылося на наступны дзень пасля прыбыцця дзядулі ў Парыж.

Гэты збор усіх членаў сям'і аказаўся вельмі важны для ўсіх. Праз тыдні два прыйшла нечаканая тэлеграма ад дзядулевага дзядзькі Уладзіміра Цітова, у якой ён паведамляў, што дзядулю пераводзяць з “Перасвета” на фрэгат “Аслябя”, на якім шаснаццацігадовы Вялікі князь Аляксей Аляксандравіч павінен быў пачаць сваю марскую практыку. Дзядуля павінен быў явіцца на борт карабля ў Капенгагене праз дзесьць дзён.

Дзядулю не вельмі падабаўся гэты перавод. Ён любіў “Перасвет”. У яго склаліся добрыя ўзаемаадносіны з капітанам і яго калегамі-кадэтамі. Акрамя таго, ён пакінуў там свае асабістыя рэчы. Аднак выбару не было, і дзядуля напісаў лісты ўсім сваім сябрам, вярнуў пазычаныя ім грошы. Асобным лістом ён падзякаваў капітану Капытаву за дабрыню і паведаміў, як шкада яму пакідаць карабель. Затым, у першых чыслах чэрвеня 1866 г., ён выправіўся ў Капенгаген, дзе яму патрэбна было замовіць новую форму для службы на новым караблі.

Усё склалася даволі добра, і хутка дзядуля пабачыў фрэгат “Аслябя”, які ўваходзіў у порт у суправаджэнні карвета “Віцязь”. Абодва караблі ішлі пад вымпелам контр-адмірала Пасьета – выхавацеля Вялікага князя. Першыя ўражанні дзядулі ад яго новага месца службы былі далёкія ад пазітыўных. Кадэты былі не такія рахманья, як на “Перасвеце”, што можна было сказаць і пра большасць афіцэраў. Яго служба на “Аслябе” аказалася даволі кароткай і нічым асаблівым не вылучылася. Пасля паходу ў англійскія порты, Партугалію і заходу на выспы Мадэра і Сан-Мігель яны вярнуліся назад у Капенгаген. У адну з апошніх начэй падарожжа, у даволі бурную навальніцу, дзядулю ўразіла

барацьба маракоў з неўтаймоўнай стыхіяй: у поўнай цямрэчы, асветленыя толькі ўспышкамі маланак, яны прыбіралі ветразі высока над палубай. Пасля навальніцы на канцах мачтаў доўга гарэлі агні святога Эльма¹⁰.

9 верасня, у дзень свайго васьмнаццацігоддзя, дзядуля прыбыў у Пецярбург, дзе сустрэўся са сваёй маці і братам Мішам на кватэры, якую прадаставіў ім іх дзядзька Міхаіл Храптовіч. Ягонай маці імператар падавараў пажыццёвую пенсію ў пяць тысяч рублёў у год. Гэта лічылася шчодрой міласцю.

Хаця дзядуля быў прыпісаны да марской часці для далейшага навучання, яму дазволілі жыць на кватэры з сям’ёй. Цітовы, а таксама некаторыя іншыя сябры сям’і жылі непасрэдна. Дзядуля быў вельмі рады зноў часта бачыць свайго брата Мішу, аднак часу для сустрэч і ў таго, і ў іншага заставалася няшмат. Міша працаваў дапазна ў канцылярыі міністра замежных спраў Гарчакова, а дзядуля ўзмоцнена займаўся марскімі навукамі для таго, каб увесну здаць экзамен у Марскім Корпусе. Гэта азначала, што ён павінен быў засвоіць трохгадовы курс за шэсць месяцаў. У красавіку 1867 г. ён здаў усе экзамены з адзнакай і хутка быў адпраўлены на манітор “Стралец” для далейшага праходжання службы. Гэты карабель уваходзіў у склад эскадры пад камандаваннем віцэ-адмірала Бутакова – блізкага сябра Віктара Баранцаўскага, дзядулевага сваяка. Карабель павінен быў выйсці на вучэнні ў Фінскі заліў. У Расіі тады было дзесяць манітораў, названых па імені амерыканскага браніраванага карабля.

Дзядуля праслужыў на “Стральцы” два гады, пасля чаго ён быў пераведзены ў марскую часць, закатавалася ў Пецярбург, дзе зноў пераехаў у тую ж кватэру, дзе жыў ягоны брат Міша. У 1868 годзе ён узяў удзел у паходзе ў Бразілію на фрэгаце “Данской”. На зваротным шляху, у час прыпынку ў Францыі, ён адведаў у Парыжы аўдавелую Мімі Чарнышову, якая жыла там са свякроўю, сястрой нябожчыка-мужа і сваім чатырохгадовым сынам Львом.

Шлях у Бразілію пралягаў праз Лісабон і Мадэру. У паходзе ўздоўж бразільскага ўзбярэжжа яны заходзілі ў Баю і Рыа, а затым выправіліся назад у Еўропу. Для працяглага зваротна-

10 Гэтая з’ява выклікана павольнай разрадкай намоўленай электрычнасці.

га шляху на борт карабля ў Рыа былі пагружаныя пятнаццаць жывых быкоў у якасці запасу правізіі. (Сістэма пагрузкі была, напэўна, вельмі нязручнай для бедных жывёлаў, бо на борце некаторых з іх давялося вяртаць да жыцця).

Па флорычных законах, капітан карабля меў абсалютную ўладу над кожным членам экіпажа. Дзядуля прыгадвае, як быў пакараны матрос, які скраў грошы ў таварыша: ён быў прысуджаны капітанам да пяцідзесяці ўдараў розгамі. У прысутнасці ўсёй каманды прысуджанага паклалі на лаўку тварам уніз, і двое матросаў нанеслі па дваццаць пяць удараў розгамі па ніжняй частцы яго спіны – даволі крывавае відовішча.

Цягам усяго паходу на караблі праходзілі розныя вучэнні, уключаючы вучэбную стральбу. Па прыбыцці ў англійскі порт Плімут усе кадэты, улучна з дзядулем, здалі экзамены і былі гатовыя да ўзвядзення ў афіцэры. Пасля кароткага візіту ў Бадэн, дзе ён бачыўся з Танай, дзядуля вярнуўся ў Кранштадт. На афіцыйную цырымонію ўзвядзення ў афіцэры на борт “Данскога” прыбыў асабіста імператар Аляксандр II. Кожны з кадэтаў быў асабіста прадстаўлены гасудару. Аляксандр, спыніўшыся перад дзядулем, спытаў: “Сын Апалінарыя Пятровіча?” Дзядуля стаяў па стойцы смірна і па ўставе не павінен быў вымавіць ні слова, і, акрамя таго, пытанне было адрасаванае не яму, а капітану. Ён з жахам заўважыў, што капітан сумеўся і не ведае, як адказаць, а імператар ужо прайшоў далей. Праз два тыдні, падчас візіту да Цітовых, яго дзядзька Уладзімір паведаміў яму, што імператар гаварыў яму, што ўзвёў яго пляменніка ў афіцэры.

Пасля двухмесяцовага адпачынку, які ён правёў у Давілі ў Францыі з Каконай, сваёй маці, Мімі Чарнышовай і яе сынам Львом, дзядуля вярнуўся назад у Кранштадт.

Дзядуля ўспамінае, з якім задавальненнем ён катаўся на сваім ровары, адным з першых у Кранштадце. У 1868 г. толькі што вынайзеныя ровары былі навінкай. З цяжкімі драўлянымі коламі, сталёвымі “шынамі” і педалямі, умацаванымі наўпрост на пярэднім коле, гэтыя няўключныя машыны былі празваныя “косткатрэсамі” (“костотрыясамі”). Тым не менш дзядуля любіў свой ровар, тады адзіны ў Кранштадце.

З Кранштадта яму было даволі зручна і хутка дабірацца да Пецярбурга і бачыцца са сваім братам Мішам, дзядзькам Мі-

хаілам і цёткай Аленай Храптовічамі, з Цітовымі, са старой княгіняй Гагарынай і яе дочкамі Алінай і Танай. Я ўжо згадваў, што дзядуля з асаблівай любоўю і захапленнем ставіўся да Мішы. Ён асабліва цаніў у браце сціпласць і непрэтэнцызнасць, яго пазбяганне незаслужаных выгодаў. Ён успамінае, як яны аднойчы пайшлі разам з ім на дабрачынны вечар, дзе была арганізаваная латарэя на карысць бедных. Сплаціўшы тры рублі, кожны меў права выцягнуць згорнутую паперку – пустую або з указаннем прыза. Пустыя паперкі зноў кідаліся назад у барабан. Мішу пашанцавала – ён выцягнуў паперку з галоўным прызам: цалкам укамплектаванай тройкай з коньмі, каляскай і вупражжу. Міша ціха скруціў квіточак і кінуў назад у барабан...

Дзядуля таксама адзначае ў сваіх успамінах, што Міша асабліва клапаціўся пра маці, увесь час удзяляючы ёй увагу. Ён праводзіў разам з ёю ўвесь вольны час, уключаючы адпачынкі.

Позняй вясной 1870 г. з дзядулем здарыўся прыступ малярыі. Ён узяў сабе трохмесячны адпачынак для лячэння за мяжой. Ён накіраваўся прама ў Швейцарыю да сваёй маці, якая жыла ў Дывоне на французскім баку мяжы. Міша быў з ёю. Два браты пачалі лячэнне на мясцовым курорце.

Пасля таго, як аўдавала, Марыя Буценева жыла ціхім жыццём і бачылася ў асноўным са сваімі дзецьмі, сваёй сястрой Аленай Цітовай, сваім братам Міхаілам Храптовічам і найбліжэйшымі сябрамі. Дзядуля згадвае, што яна была летуценніца ад прыроды і жыла ў сваім уяўным свеце. Яна мела добры слых і любіла спяваць, акампануючы сабе на піяніна. У яе быў таксама тонкі мастацкі густ, і яна добра малявала і пісала маслам.

Цягам некалькіх гадоў яна знаходзіла задавальненне, працуючы над сваім *missal* (малітоўнікам) – рукапісам, які фактычна быў ілюстраваным дзённікам. У сярэднявеччы такія малітоўнікі звычайна пісаліся манахамі. Некаторыя з такіх кніг былі сапраўднымі творами мастацтва. Кожная вялікая літара ўяўляла з сябе складаны арнамент. Старонкі былі аформленыя ў мудрагелістыя віньеткі і суправаджаліся маляўнічымі мініяцюрамі з пераплеценымі сюжэтамі.

Какана аднойчы ўбачыла такі арыгінальны малітоўнік у доме адной са сваіх знаёмых і вырашыла зацікавіць сваю маці падобным мастацкім праектам. Спершага яна сама пачала працаваць

над кнігай Новага Запавету, ілюструючы яе мініяцюрамі сваіх дзяцей і сцэнамі з жыцця яе сям'і. Марыя хутка ўзяла прыклад са сваёй дачкі, некалькі змяніўшы яго. Яна запісвала гісторыю сваёй сям'і, перамяжоўваючы нататкамі пра бягучыя падзеі. Найбольш важныя запісы рабіліся на асабліва багата ўпрыгожаных старонках. Гэты дзённік прынёс у яе жыццё радасць на многія гады.

Марыя, падобна, успадчыніла талент да малявання ад сваёй маці Караліны (Рэнеты) Храптовіч. Даволі цікава, што яе дачка Какона перадала гэты талент сваёй дачцэ Вользе Барацінскай – таленавітай партрэтыстцы ў чацвёртым пакаленні.

На жаль, абодва дзённікі (Каконы і яе маці) зніклі ў Шчорсах у час Першай сусветнай вайны.

У той час, калі Марыя з двума сынамі заставалася ў Дывоне і дзядуля папраўляўся там ад малярыі, Какона з сям'ёй жылі ў некалькіх мілях ад іх, на Жэнеўскім возеры. Натуральна, бачыліся яны вельмі часта. Дзядулю асабліва падабалася кампанія сваяка і калегі па флэцкай службе Віктара Барацінскага, а таксама яго старэйшага брата генерал-фельдмаршала Аляксандра Іванавіча Барацінскага, які служыў у рускай арміі на Каўказе. (Ён быў адным з тых, каму ўдалося ўзяць у палон вядомага правадыра горцаў Шаміля ў 1858 г.). На адпачынку ў Жэневе разам з ім былі яго жонка Елізавета, яе бацька грузінскі князь Дзмітрый Арбеліяні, двое іх прыёмных дзяцей з французскай гувернанткай і няняй, сябар сям'і, сляпы стары па прозвішчы Сяргееў, і некалькі слуг.

Адной з гэтых прыёмных дзяцей была грузінская дзяўчынка-сірата, бацькоў якой забілі горцы. Дзяўчынка падабралі салдаты Кабардзінскага палка, камандзірам якога быў князь Аляксандр Барацінскі, і ён узяў дзіця на выхаванне. Цяпер дзяўчыне было шаснаццаць гадоў, і яна адрознівалася выключнай прыгажосцю. (Праз некалькі гадоў яна выйшла замуж за Васілія Львовіча Нарышкіна). Другім прыёмным дзіцем быў сямігадовы хлопчык Пеця, сын селяніна з-пад Курска, які быў узяты на выхаванне княгіняй. Яна проста багоміла яго і наняла яму вельмі добрую няню. (На жаль, па звестках дзядулі, калі ён пасталеў, то стаў неверагодным нягоднікам).

У пачатку жніўня 1870 г. падышоў час фельдмаршалу вяртацца ў Расію. Дзядуля, чый адпачынак таксама падыходзіў да канца, атрымаў запрашэнне далучыцца да сям'і Барацінскіх,

на што ён адказаў згодай. Вакол Барацінскіх, людзей шчодрых і сардэчных, было заўсёды шмат сяброў і знаёмых, якім яны дапамагалі тым ці іншым чынам. У гэтым падарожжы іх суправаджалі сляпы Сяргееў, маладзён па імені Смірноў і сяброўка Каконны Марыя Зубава. Акрамя іх быў яшчэ польскі лакей (“набыты” ў Храптовічаў у Шчорсах) і некалькі рускіх слуг.

Дзядуля цудоўна прабавіў час, вандруючы з гэтай вясёлай кампаніяй, для якой часам прычаплялі да цягніка адмысловы вагон. Па просьбе фельдмаршала дзядуля узяў на сябе клопаты пра багаж усёй кампаніі. Асабліва запомніўся яму самы доўгі чамадан з усіх якіх-кольвек ім бачаных, які належаў Марыі Зубавай, якая не магла нават думкі дапусціць пра тое, каб скласці свае шматлікія доўгія сукенкі. Фельдмаршал запрасіў дзядулю вандраваць у адным купэ разам з ім. Гэта было асабліва прыемна, бо фельдмаршал быў цудоўным апавядальнікам, а ягонае жыццё было напоўненае дзівоснымі прыгодамі і сустрэчамі. Больш за тое, ён быў чалавекам ліберальным, з шырокімі поглядамі і празорчым палітычным мысленнем.

Са Швейцарыі яны праехалі праз Турын у Венецыю, дзе спыніліся на некалькі дзён у Hotel d'Europe. Паміж трапезамі, за якімі яны ўсе сустракаліся, кожны быў вольны распараджацца сваім часам па-свойму. Дзядцля скарыстаўся гэтай шчаслівай магчымасцю для таго, каб падрабязна агледзець горад і наведаць усе мясціны, пра якія ён чытаў раней у кнігах. Ён прыгадвае, як аднойчы ўвечары фельдмаршал наняў некалькі гандолаў (на адной з якіх былі спевакі) і запрасіў усю кампанію на плаванне па каналах. Яны вярталіся ўжо пры месяцовым святле.

З Венецыі яны накіраваліся ў Трыест на караблі, а затым на цягніку праз Грац у Вену. Там фельдмаршал планаваў спыніцца на некалькі дзён у гатэлі Zum Elephant, які быў вядомы яму сваёй добрай кухняй. Тут дзядуля, які спяшаўся вярнуцца ў Пецярбург, быў вымушаны развітацца з фельдмаршалам і яго сям'ёй і паехаў у Пецярбург праз Варшаву.

Цягам наступных двух гадоў, у 1871–1872 гг., дзядуля вучыўся ў Марской акадэміі ў Пецярбургу. Там ён жыў у вялікай кватэры, найманай Барацінскімі, у тым жа самым доме Шувалава на Махавой № 8, дзе жылі і Храптовічы. У Акадэміі ён наведваў лекцыі і практычныя заняткі па матэматыцы, гідралогіі, астра-

номіі, геадэзіі і пад. Праз два гады, у верасні 1872 г., ён закончыў першым у сваім выпуску і быў узведзены ў лейтэнанты. Ён падаў прашэнне пра доўгатэрміновае плаванне і ў той жа час пра чатырохмесячны адпачынак, на які ён меў права.

У той жа час яго брат Міша толькі што атрымаў сваё першае прызначэнне за мяжой сакратаром рускага пасольства ў Парыжы. Маці іх у той час жыла ў Рыме ў добрай кватэры, якую для яе знайшла і ўладкавала Какона. Таму дзядуля спачатку накіраваўся ў Парыж правесці там тры тыдні з братам (канечне, па дарозе туды ён спыніўся на тры дні ў Бадэн-Бадэне, каб сустрэцца са сваім сябрам Танай і яе маці). Міша, у сваю чаргу, зрабіў усё магчымае, каб ягоны брат атрымаў задавальненне ад знаходжання ў Парыжы. Ён пазнаёміў яго са сваімі сябрамі, правёз па наваколлі, запрашаў яго ў тэатры і частаваў выдатнымі стравамі ў найлепшых французскіх рэстаранах.

Дзядзя Міша жыве ў невялікай кватэры ў крыле пасольскага будынка на rue de Crenelle (там цяпер усё яшчэ знаходзіцца пасольства СССР), дзе і спыніўся дзядуля. Пасол, князь Мікалай Аляксеевіч Арлоў (жанаты з княжной Трубяцкой), быў вельмі прыемны і гасцінны чалавек. Ён і яго жонка былі вельмі добрыя да дзядзі Мішы і дзядулі. У той час у Парыжы знаходзілася шмат рускіх сяброў і прыяцеляў, у тым ліку страшых саслужыўцаў і сяброў дзядулевага бацькі Апалінарыя. Усё гэта прыносіла шмат задавальнення і сяброўскага камунікавання ў жыццё братоў Буцэневых.

У канцы 1872 г. дзядуля пакінуў Парыж і з'ехаў у Рым, каб правесці тры месяцы, якія ў яго засталіся, са сваёй маці. У Марыі ў гэты ж час гасцяваў яе ўлюбёны ўнук Віктар Барацінскі, даччыны ёй Каконай. Марыі падабалася жыць у Рыме ў сваёй кватэры на via San Nikkolo di Tolentino № 24 побач з Piazza Barberini. Недалёка адтуль на via Sistina жыве брат Міхаіл Храптовіч са сваёй жонкай. Трохі далей, на Piazza de Spagna, жыла Мімі Чарнышова з сынам Львом. Менавіта тады ў яе пачаў развівацца паркінсанізм, ад чаго яна ў выніку стала інвалідам.

Толькі два гады прайшло з той пары, як Рым стаў сталіцай аб'яднанага каралеўства Італія. У палацы Квірынале, былой рэзідэнцыі Пап, цяпер жыве кароль Віктар Эмануіл II. У Рыме мала што змянілася – ён заставаўся правінцыйным горадам з насель-

ніцтвам у 220 000 чалавек, малой колькасцю новых пабудоў і, насупраць, вялікай колькасцю паркаў, садоў і проста пустыроў. Жыццё падавалася павольным і лянівым, і заўсёды адчувалася атмосфера італьянскай *joie de vivre*, са спевамі, што раздаваліся на вуліцы ціхімі вечарамі.

Дзядуля назапасіўся кнігамі і пачаў свае пешаходныя шпацыры па Рыме. Ён ужо бываў тут у часы свайго дзяцінства і таму быў як дома. Ён меркаваў, што ў гэтым горадзе ён пачынае адчуваць мастацтва іначай, нашмат бліжэй да сэрца.

Так жа, як і ў Парыжы, у Рыме была свая руская калонія. Адно прыязджалі сюды толькі на зіму, другія – на больш доўгі тэрмін, і многія былі сябрамі або знаёмымі Буценевых. Там працавалі скульптар Антокальскі, мастакі Рэйман, Папоў, Броннікаў і пад. Дзядуля наведаў іх усіх, а таксама і мясцовых спецыялістаў у мастацтве, такіх як П’этра Эркола Вісконці, былы дырэктар Ватыканскага музея і стары сябар яго маці. Рускае пасольства ўжо не размяшчалася ў Palazzo Guistiniani, дзе яно месцілася пры яго бацьку. Яно цяпер было ў Palazzo Rondanini, і, натуральна, руская праваслаўная царква пераехала туды ж. Дзядулю было вельмі прыемна бачыць іконы, замоўленыя яго бацькам у Брулова, і вялікі дыван са Смірны, таксама ахвяраваны Апалінарыем.

Парэшткі старажытнага Рыма аказалі на дзядулю меншае ўражанне, чым рымскае мастацтва Сярэднявечча, Рэнэсансу, барока XVII ст. і ракако XVIII. Яго надзвычай закрунула прыгажосць фрэсак Рафаэля ў Ватыкане, Мікеланджэла – у Сіксцінскай капэле і Пінтурычыя – у царкве Санта Марыя дэль Папола.

Дзядуля любіў такія невялікія загарадныя шпацыры разам з маці, калі яны часта выходзілі з карэты і ішлі пехам. Па вечарах яны часам чыталі адно аднаму ўголас або дзядуля ішоў у госці да сваякоў або сяброў.

Хутка яму прыйшла да галавы думка наведаць іншыя італьянскія гарады, але для таго, каб не пакідаць сваю маці надоўга, ён вырашыў здзейсніць некалькі кароткіх паездак, напрыканцы якіх ён кожны раз вяртаўся ў Рым.

Першым такім яго падарожжам была паездка ў Фларэнцыю. Там ён сустрэў вельмі прыемнага італьянца, які патраціў на дзядулю цэлы дзень, паказваючы яму славутасці горада. Яны прайшлі праз Mercato Nuovo, павольна абышлі Piazza della

Signoria, унікальную ў сваёй велічнай прыгажосці, затым агледзелі Or San Michele і Duomo – кафедральны сабор, дзе ўважлива вывучылі бронзавыя дзверы, вырабленыя ў 1403 г. майстрам Гіберці. Пасля таго, як яго італьянскі сябар з'ехаў, дзядуля правёў у Фларэнцыі яшчэ два дні, большую частку часу – у галерэі Уфіцы. На шляху ў Рым ён спыніўся на суткі ў Сіене і на некалькі гадзін у Арвіета, дзе агледзеў сабор.

Пасля двух тыдняў у Рыме ён выправіўся ў другое падарожжа, на гэты раз у Асізі, Перуджу, Пізу, і вярнуўся ў Рым па беразе мора праз Чывіттавекіа. Да таго часу дзядуля ўжо быў перагружаны ўражаннямі і звесткамі ў галіне італьянскага мастацтва з яго рознымі стылямі, перыядамі, школамі і накірункамі. Прыйшоў час размеркаваць усё гэта ў памяці, зноў і зноў звяртаючыся да прыемных успамінаў.

Яго трэцяе і апошняе падарожжа мела асаблівы характар – прыгажосць прыроды пераважала тут над творамі мастацтва. На гэты раз ён выправіўся на поўдзень – у Неапаль, Кастэламарэ і Сарэнта. Да таго часу яго дзядзя Міхаіл Храптовіч з жонкай Аленай пераехалі з Рыма ў Неапаль. Дзядуля быў цёпла сустрэты і прадстаўлены іх сябрам. Ён наведаў Пампеі і накіраваўся ў Кастэламарэ, пра які захаваў успаміны ранняга дзяцінства. Адсюль ён паехаў найпрыгажэйшай узбярэжнай дарогай у Сарэнта, чароўны маленькі гарадок на беразе Неапалітанскага заліва. Тут ён сустрэў двух сваіх рускіх сяброў, Аляксандра Барацінскага і Мікалая Звэгінцава з іх маладымі жонкамі. Большасць маладых рускіх лічылі Сарэнта самым цудоўным і рамантычным месцам у Італіі, таму там звычайна было так шмат рускіх турыстаў, што італьянскія вулічныя хлопчыкі ў спадзеве атрымаць манетку беглі за імі след у след, пяючы рускія песні, напрыклад, “Вот мчится тройка почтовая...”

Вярнуўшыся затым на некалькі тыдняў у Неапаль, ён наведаў оперу і з цікавасцю назіраў паўднёвую публіку. Калі ім падвалася, што голас спевака гучаў незадавальняюча, гучны вокліч “Шуш!”, які раздаваўся сярод публікі, мог прывесці няўдачлівага спевага ў паўнейшае замяшанне. Іншым разам, калі адна са скрыпак аркестра сфальшавала, некалькі галасоў закрывалі: «La terza viola!» (трэцяя скрыпка), што прымусіла беднага музыку абсалютна засмуціцца.

Вярнуўшыся ў Рым, дзядуля правёў там некалькі тыдняў, а затым, у пачатку 1873 г., вярнуўся ў Пецяярбург.

“Вершнік”. 1873 г.

Калі дзядуля вярнуўся ў Пецяярбург, яго ўжо чакала прызначэнне ў доўгатэрміновае плаванне, прашэнне пра якое ён падаў некалькі месяцаў таму. Ён быў прызначаны на велічны 1070-тонны драўляны кліпер “Вершнік”, аснашчаны да таго часу дадатковай паравой машынай. Камандаваў караблём капітан Навасільскі, а ўсяго на караблі было сто пяцьдзясят афіцэраў і членаў каманды, амаль адна моладзь, самым старым з якіх быў трыццацішасцігадовы капітан. На жаль, капітан Навасільскі аказаўся не надта сімпатычным чалавекам. З самага пачатку было заўважана, што ён быў грубы, з вялікай ганарыстасцю і яму падабалася прыніжаць іншых людзей.

У ім не было нічога асабліва брыдкага, аднак наўрад ці англічанін назваў бы яго джэнтэльменам. Яму не ўдалося заваяваць дастатковага аўтарытэту з самага пачатку, і ён не заслугаваў павагі афіцэраў і каманды. Самым горшым аказалася тое, што яму не ставала адвагі, і з гэтым давялося змірыцца цягам усяго двухгадовага плавання.

На “Вершніку” не было святара, як гэта звычайна бывала на іншых вялікіх караблях, але ў абавязак аднаго з самых паважных і ўлюбёных афіцэраў уваходзіла ладзіць агульныя малітвы перад карбельнай іконай. Карбельны ўрач Лігорыус, эстонец з Дэрпта, быў адным з самых папулярных афіцэраў, які шмат зрабіў для стварэння на борце карабля атмасферы блізкасці і сяброўства. Ён быў шырока адукаваным чалавекам, з цудоўным пачуццём гумару і ладаваў з усімі. Да таго ж, у яго быў добры слых, і ён часта граў на фартэпіяна да ўсеагульнага задавальнення. Яго тонкія і адчувальныя пальцы імгненна падбіралі на слых любыя мелодыі.

У канцы 1873 г., пасля адплыцця з Кранштадта, карбель праследаваў ужо знаёмым для дзядулі маршрутам праз Данію, Англію, Францыю і Атлантычны акіян – у Бразілію (Рэсіфі і Пернамбука), куды яны прыбылі ў лютым 1874 г. Затым,

узяўшы на борт некалькіх малпаў і папугаяў, яны павярнулі назад і накіраваліся на паўднёвы захад праз Атлантыку, на гэты раз у Кейптаун. Адтуль яны адплылі праз некалькі тыдняў, і, перажыўшы некалькі моцных штармоў у Індыйскім акіяне і прайшоўшы паміж выспамі Суматра і Ява, спыніліся ў Батавіі (сучасная Джакарта, Інданезія). Затым яны выправіліся ў Сінгапур, што ўразіў іх стракатасцю нацыянальнасцей: індыйцы, малайцы, в'етнамцы, еўрапейцы, кітайцы. У чэрвені 1874 г. яны прыбылі ў Ганконг, а затым, праз тыдзень, у японскі порт Нагасакі.

Там дзядуля быў уражаны горадам абсалютна японскім, без драбнюткага прызнаку еўрапейскай культуры. Адтуль яны адплылі на Уладзіваосток у жніўні 1874 г. і ў рэшце рэшт вярнуліся ў японскі порт Іакагама, буйны горад, на адлегласці ў дваццаць міль ад якога знаходзіўся Токія.

Іакагама быў міжнародным портам, і ў ім моцна адчуваўся ўплыў заходняй цывілізацыі. Там былі добрыя гатэлі ў англійскім стылі, каменныя дамы і крамы. У порце кіпела напружанае жыццё і заключаліся многія гандлёвыя здзелкі. Мясцовыя японскія грошы не выкарыстоўваліся ў міжнародным гандлі, таму аплата здзяйснялася або ў мексіканскіх далярах, або ў паперах IOU. Гэтыя паперы, адпаведным чынам запоўненыя і падпісаныя замежным пакупніком з указаннем яго імені і назвы карабля, японскія гандляры прымалі з гатоўнасцю. Існавалі кітайскія мянны, якія прымалі IOU і найлепшым чынам разлічвалі плацяжы да задавальнення абодвух бакоў, з'яўляючыся для гэтага на борце карабля і збіраючы грошы.

Прыпынак у Іакагаме аказаўся даволі працяглы, і дзядуля скарыстаўся ім, як звычайна, каб аглядзець як мага болей і сустрэцца з рознымі людзьмі ў час ваіх візітаў у Токія.

Сярод многіх іншых дзядуля ўспамінае пра маладога і прыемнага рускага яўрэя Г. Гінзбурга, які ўмацаваў ў Японіі ў якасці пастаўшчыка вугалю для рускага флота. Гэты чалавек працягваў сваю выгадную справу амаль цягам трыццаці трох гадоў, да пачатку Першай сусветнай вайны, пасля чаго ён перасяліўся ў Парыж. Пасля паўторнай сустрэчы з дзядулем ужо ў Францыі Гінзбург пачаў аказаваць матэрыяльную дапамогу семінарыі Св. Георгія ў Парыжы. Дзядуля з захапленнем адгукаўся пра Гінз-

бурга, які быў культурным, інтэлігентным, рознабакова адукаваным і здольным чалавекам з залатым сэрцам і да таго ж цудоўна шчодрым.

Гінзбург ніколі не перайшоў у праваслаўе, тым не менш у яго было глыбокае веданне і разуменне праваслаўя, якое ён набыў за шмат гадоў жыцця ў Японіі. За гэты час ён наблізіўся да праваслаўя, часта сустракаючыся са знакамітым місіянерам – айцом Мікалаем Японскім (пазней кананізаваным), якога ён горача любіў, паважаў і якім захапляўся.

Паміж рознымі заданнямі, якія кліпер “Вершнік” выконваў у час працяглага знаходжання на Далёкім Усходзе, і паміж многімі наведваннямі ў маленькія порты карабель заўсёды вяртаўся і станавіўся на якар у Іакагамскім заліве. Гэта давала дзядулю цудоўную магчымасць працягваць сваё вывучэнне Японіі і наведваць праваслаўную місію ў Токіа.

Акрамя ўсяго іншага, вялікае задавальненне прынёс яму працяглы візіт у Шанхай, а таксама некалькі наведванняў Ганконга. У снежні 1874 г. ён быў у ліку групы афіцэраў, пасланных ва Уладзівасток са спецыяльным заданнем назіраць за праходжаннем планеты Венеры за сонечны дыск. Гэта было надзвычай важна для таго, каб найбольш дакладна вызначыць адлегласць паміж Зямлёй і Сонцам. Усе навукоўцы былі моцна ўсхваляваныя гэтай падзеяй. Дзядуля, які асабліва цікавіўся астраноміяй і матэматыкай, быў усхваляваны і рады такой магчымасці быць сярод тых, хто рабіў неабходныя назіранні і вымярэнні, а таксама магчымасцю ў сапраўднасці назіраць праз закопчанае шкло за праходжаннем Венеры над Сонцам.

Пазней адбыўся цікавы візіт у порт Кобе і сумежныя гарады Асака і Кіота. Затым зноў быў працяглы прыпынак у Іакагаме і магчымасць прабавіць час у Токіа.

Дзядуля адзначаў, што цягам усяго доўгатэрміновага плавання на Далёкім Усходзе толькі дзве рэчы былі для яго па-сапраўднаму складанымі: незадавальненне ліставаннем з братам і маці (лісты ішлі шэсць тыдняў у адзін канец) і тое, што ён з цяжкасцю пераносіў асобу свайго капітана Навасільскага. Апошні, як было сказана раней, быў надакучлівай персонай, цалкам пазбаўленай такта і дабрыні. Дзядуля, які звычайна не скардзіўся, усё ж згадваў пра гэтую праблему ў лістах да маці.

Праваслаўная місія ў Японіі

1874 г. быў адзначаны найбольш доўгай стаянкай “Вершніка” ў Іакагаме, і, бо Токія быў паблізу, дзядуля менавіта там і парводзіў большую частку часу. Галоўным прадметам яго цікавасці хутка стала праваслаўная місія ў Японіі, што месцілася побач з рускім консульствам.

Місія была заснаваная літаральна на пустым месцы за некалькі гадоў да гэтага інакам Мікалаем – адной з найбольш выбітных праваслаўных духоўных асоб. Тут я хачу адступіцца ад расповеду і даць кароткі агляд гісторыі гэтай місіі і яе заснавальніка¹¹.

У свецкасці ён быў вядомы як Мікалай Касаткін, нарадзіўся ён уневялічкай вёсачцы непадалёк ад Смаленска. Калі ён закончыў мясцовую семінарыю, яго адправілі ў Пецярбург вучыцца ў Акадэміі. Калі ён закончыў яе і быў пастрыжаны ў манахі, пецярбургскі Сінод атрымаў прашэнне ад генеральнага рускага консула ў Іакагаме пра адпраўку туды святара. У гэтым прашэнні ўказвалася, што ўлічваючы складаную сітуацыю з мясцовымі рэлігіямі гэты чалавек пажадана павінен быць манахам вельмі тактоўным, высокадухоўным і здатным на тое, каб сваім жыццём падаваць прыклад іншым.

Гэтае месца прапанавалі маладому Мікалаю Касаткіну, які з гатоўнасцю яго прыняў. Адразу па заканчэнні Акадэміі і пострыгу ў манахі, ва ўзросце дваццаці трох гадоў, ён пачаў свой шлях. Гэта было ў 1839 г.

Перад ім пралягаў шлях праз Сібір, каля чатырох з паловай тысяч вёрст на конях, затым на параходзе ў Іакагаму, куды ён і прыбыў праз два гады пасля ад’езду з Пецярбурга. На шляху ў Японію яму цудоўна пашанцавала, бо ён пражыў цэлую зіму ў Мікалаеўску, на ўсходняй ускраіне Сібіры, дзе ўвесь час ён праводзіў з епіскапам Камчацкім, непараўнальным і дасведчаным праваслаўным місіянерам, які пазней стаў вядомы пад іменем святога Інакенція, асветніка алеутаў. Гэта быў Дар Божы

¹¹ Тут я привожу ў скарачэнні артыкул, прысвечаны святому Мікалаю, які напісаў мой стрыечны брат Сяргей Трубяцкой, наш сямейны гісторык, які ласкава дазволіў выкарыстаць яго.

і блаславенне для юнага іераманаха Мікалая – атрымаць такое духоўнае кіраўніцтва разам з каштоўнымі для яго практычнымі парадамі.

Дасягнуўшы Іакагамы ў 1861 г., першыя сем гадоў ён прысвяціў узмацненаму вывучэнню японскай мовы, на якой ён навучыўся не толькі бегла размаўляць, а таксама чытаць і пісаць. Гэта дала яму магчымасць пачаць пераклад на японскую мову часткі праваслаўных царкоўных службаў, што і паклала пачатак мясцовай царкве, якая цяпер распаўсюдзілася і вырасла і вядомая як Японская Праваслаўная Царква.

У выніку рускаму генеральнаму консулу і місіі было дазволена пераехаць у Токіа, у той час, калі суворыя японскія законы пра замежныя рэлігіі былі аслабленыя. Айцец Мікалай з дапамогай сваёй японскай паствы, якая пастаянна павялічвалася, а таксама святароў і дьяканаў пачаў будаўніцтва ў Токіа комплекса пабудоў для місіі. Туды ўваходзілі добрага памеру царква і жылля памяшканні для главы місіі і яго памочнікаў (у той час амаль усе яны былі японцы), а таксама аўдыторыя для ста пяцідзесяці чалавек, японская лазня, кухня і вялікая купель для хросту.

У 1873 г. у айца Мікалая было толькі пяцьдзесят новаабярнутых. Аднак да 1878–1879 гг. колькасць праваслаўных у Японіі дасягнула чатырох тысяч ста пятнаццаці чалавек, якіх акармлялі шэсць праваслаўных святароў. У 1880 г. айцец Мікалай быў узведзены ў сан епіскапа.

У час руска-японскай вайны ў 1905 г. епіскап Мікалай блаславіў сваю японскую паству маліцца за перамогу над ворагам, кім у гэтым выпадку была Расія. Ён сам, аднак, не ўдзельнічаў у гэтых маленнях, каб не быць нелаяльным да сваёй роднай краіны, і адасобіўся ў сваёй манаскай келлі.

Да 1911 года ў Японіі было ўжо дзвесце шэсцьдзесят шэсць прыходаў, сто сорок тры святара, трыццаць тры тысячы сямнаццаць прыхаджан і адна праваслаўная семінарыя з дзевяноста чатырма студэнтамі. Архіепіскап Мікалай памёр у 1912 г. ва ўзросце сямідзесяці шасці гадоў, праслужыўшы ў Японіі пяцьдзесят гадоў. Ён быў кананізаваны ў красавіку 1970 г. Маскоўскім Патрыярхатам пры падтрымцы Праваслаўнай Царквы ў Амерыцы, якая заўсёды была блізкая Японскай Царкве. Цяпер ён вядомы праваслаўным як роўнаапостальны св. Мікалай, асветнік Японіі.

Такім чынам, у 1874 г. і першай палове 1875 г., калі дзядуля праводзіў шмат часу ў Токіа, ён быў сведкам зараджэння там праваслаўнай місіі і часта дапамагаў на будаўнічых працах. Ён часта камунікаваў з айцом Мікалаем, галавой місіі і, несумненна, найвыбітнейшым духоўным лідарам, які толькі сустракаўся дзядулю ў яго жыцці. У сваіх мемуарах ён згадвае, што тады ён сур'ёзна думаў пакінуць службу ў флоце і застацца ў місіі манахам. Дазнаўшыся пра гэта нядаўна, дзядзя Сярожа Трубяцкой выгукнуў: “Добрыя бы мы былі!”. Канечне, пры адсутнасці дзяцей у дзядулевага брата, алі б дзядуля стаў манахам, род Буцэневых адразу перарваўся б... Тым не менш, як кажуць, “чалавек мяркуе, а Бог талкуе”.

У адзін цудоўны дзень у красавіку 1875 г., калі іх карабель стаяў на якары ў Шанхаі, дзядулю тэрмінова выклікаў капітан Навасільскі. Ён паказаў дзядулю тэлеграму з адміралцейства, якая прадпісвала Навасільскаму адкамандзіраваць лейтэнанта Буценева ў Пецярбург. У тэлеграме не было дадзена ніякіх тлумачэнняў, і Навасільскі быў вельмі незадаволены, падазраючы, што дзядуля цішком ад яго хадайнічаў пра перавод. Гэта была вельмі цяжкая размова, і, верагодна, дзядулю не ўдалося пераканаць капітана, што гэта ўсё не падстроена і перавод – такая ж нечаканасць для яго, як і дял капітана.

Праз два дні гэтая таямніца трохі праяснілася: дзядуля атрымаў апавяшчэнне ад аднаго банка ў Шанхаі, што там атрыманы перавод ад графа Храптовіча для яго на пяцьсот фунтаў сцерлінгаў. Атрымалася, што гэты план быў задуманы дзядзькам Міхаілам, які і да гэтага рабіў спробы зацікавіць дзядулю кіраваннем яго сядзібамі ў Беларусі. Ён, падобна, даведаўся ад сваёй сястры, што ў дзядулі не склаліся адносіны з капітанам, і падумаў, што момант вельмі спрыяльны для таго, каб канчаткова ўгаварыць яго. Дзядзя Міхаіл быў блізкі да генерал-адмірала Вялікага князя Канстанціна Мікалаевіча ды імператара Аляксандра II, што, верагодна, дапамагло пераводу. Пасылка вялікай сумы на кішэнныя расходы таксама была ў стылі дзядзі Міхаіла, таму падарожжа дадому абяцала быць лёгкім і прыемным. Дзядуля вырашыў сумясціць прыемнае з карысным і накіравацца ў Пецярбург праз Японію і Амерыку.

Пасля некалькіх развіталных вечарынак, зладжаных у ягоны гонар саслужыўцамі і сябрамі ў Шанхай, 1 мая 1875 года ён адбыў у Іакагаму. Тут ён набыў даволі шмат рэчаў як для сябе, так і для сям’і, запакаваў іх у дзве вялікія скрыні і адправіў у Францыю на імя свайго брата Міхаіла. Затым праз чатыры тыдні на борце карабля Oceanic ён адплыў у Сан-Францыска.

* * *

Дзядуля прыбыў у Сан-Францыска праз васьмнаццаць дзён камфартальнага плавання. Горад, насельніцтва якога да таго часу ўжо дасягала стапяцідзесяці тысяч жыхароў, моцна адрозніваўся ад усяго, што дзядуля бачыў да гэтага. Вуліцы, перасякальныя пад прамым вуглом, вагоны конак, паліцэйскія без мундзіраў, якія вылучаліся толькі па блясе ў форме зоркі, і пад. На наступны дзень пасля прыбыцця ён прачытаў нататку ў мясцовай газеце: “Лейтэнант Рускага Імператарскага флота Буценеў прыбыў у Сан-Францыска з Іакагамы. Ён спыніўся ў гатэлі N., размаўляе па-англійску” і пад. Пазней ён заўважыў, што такія нататкі з’яўляліся ва ўсіх гарадах Амерыкі, праз якія ён праезджаў. Вялікае ўражанне аказала на дзядулю наведванне секвойнага лесу. Ён пісаў, што цяжка паверыць памеру і велічы гэтых дрэваў.

Затым ён накіраваўся цягніком у Нью-Ёрк. Вагоны ў цягніку былі вельмі прасторныя і зручныя з фатэлямі па адным баку і канапамі, якія раскладаліся ў ложка, па іншым. Увесь багаж змяшчаўся ў адмысловым вагоне ў канцы цягніка, куды пасажыр мог прайсці ў любы час. Праз два дні дзядуля прыбыў у Солт-Лейк-Сіці, дзе спыніўся на ноч. Ён спадзяваўся пабачыць там Брыгама Янга, заснавальніка мармонскай царквы. Дзядуля вельмі цікавіўся гэтай царквой, якая была заснаваная ўсяго за сорок пяць гадоў да таго. Гэтая рэлігія, якая падавалася дзядулю няправільнай, прываблівала вялікую колькасць паслядоўнікаў у гэтай мясцовасці. Аднак Брыгам Янг аказаўся няздатны прыняць дзядулю (ён, відаць, не чытаў ранішнія газеты). Дзядуля наведаў вялізны храм. Побач будавалася Свяцілішча з граніту яшчэ больш каласальных памераў. Ён знайшоў горад вельмі акуратным, што складаўся ў асноўным з двухпавярховых дамоў. За горадам па адзін бок знаходзілася вялікае Салёнае возера, па другі – квітнеючыя фермы, што належалі мармонам.

У Солт-Лейк-Сіці дзядуля перасеў на цягнік Юніон Пасіфік і накіраваўся ў Чыкага і далей. Для Ніягарскага вадаспаду ён зрабіў прыпынак. Цягам гэтага доўгага падарожжа ён уразіўся неабдымнымі незаселенымі прасторами. Часам чыгуначны пуць перасякаў пустынную дарогу, дзе не было ні будачніка, ні агароджы – толькі адзін знак “Беражыся цягніка”. Калі цягнік праязджаў праз вёску або гарадок, машыніст пачынаў званіць у звон. Як заўважыў дзядуля, гэта было характэрна толькі для амерыканскай чыгункі.

Ніягарскі вадаспад уразіў дзядулю ўсім: памерамі, гукам, магутнасцю, гіганцкімі прапорцыямі і тонкім туманом, на якім пераліваліся промні чэрвеньскага сонца.

У рэшце рэшт, праехаўшы праз Буфала і Олбані, 8 ліпеня 1875 г. ён прыбыў у Нью-Ёрк, патраціўшы на ўсю вандроўку сем дзён і начэй. Ён правёў у Нью-Ёрку чатыры дні, спыніўшыся ў гатэлі “Fifth Avenue”.

У тых дні адзінымі транспартнымі сродкамі ў Нью-Ёрку былі конкі і экіпажы. Будынкі былі ў асноўным чатырох- або пяціпавярховыя, даволі непрыкметнай архітэктуры, за выняткам некалькіх багатых асабнякоў на 5-й Авеню. Зноў дзядуля прысвяціў агляду горада даволі шмат часу, нават правёў адзін весар у оперы. Ён быў уражаны актыўнасцю гарадскога жыцця, у асноўным гандлёвай. Ён таксама адзначаў звычку гараджан чытаць газеты, задраўшы ногі на стол і жуочы жуйку. Жанчыны, па яго назіраннях, былі добра апранутыя, незалежныя і самаўпэўненыя. Ён таксама заўважыў джэнтэльменскае стаўленне да жанчын з боку мужчын: яны саступалі ім месцы ў вагонах конкі і дапамагалі перайсці вуліцу.

У рэшце рэшт у яго засталася даволі станоўчае ўражанне ад Амерыкі. Хаця ён і адзначаў, што ў краіны адсутнічае мінулае і культура, ён быў уражаны, наколькі хутка эмігранты з Еўропы пабудавалі моцную нацыю свабодных людзей. Яго ўражвала колькасць энергіі, якую накіроўвалі амерыканцы на дасягненне сваіх практычных мэтай, амерыканская эфектыўнасць, іх моцнае пачуццё патрыятызму, іх гонар за свае дасягненні. Ён адзначаў, што англійская мова амерыканцаз адрозніваецца ад той, на якой размаўляюць у Англіі.

У сярэдзіне ліпеня 1875 г. дзядуля сеў на карабель і праз дваццаць дзён быў у Парыжы.

У Парыжы дзядуля правёў тры шчаслівыя тыдні са сваім братам Мішам, які састаяў там пры рускім пасольстве, і са сваёй маці. Калі ён збіраўся накіравацца ў Кранштадт, прыйшла тэлеграма, у якой паведамлялася пра раптоўную смерць цёці Алены Храптовіч. Браты хутка паехалі ў Ліхтэнталь каля Бадэн-Бадэна, дзе павінна было адбыцца пахаванне.

Пасля сарака пяці гадоў шчаслівага сямейнага жыцця дзядзя Міхаіл быў узрушаны стратай, і дзядуля вырашыў застацца з ім яшчэ на некалькі дзён у Ліхтэнтале для таго, каб падтрымаць яго. Дзядзя скардзіўся на адзіноту і цяжкасці ў кіраванні маёнткамі ў Беларусі. Ён казаў дзядулю, што не можа разлічвацца на дапамогу Мішы, які рабіў кар’еру ў Міністэрстве замежных спраў, і папрасіў дзядулю сур’ёзна разгледзець магчымасць перамены жыцця. Дзядзя Міхаіл меркаваў, што марская кар’ера не павінна ў будучыні задаволіць дзядулю і што дзядуля будзе больш шчаслівы ў сямейным жыцці, у вёсцы і ў рэшце рэшт возьмецца за кіраванне яго беларускімі ўладаннямі.

Гэта было нялёгкае рашэнне для дзядулі, які да таго часу праслужыў у флоце ўжо восем гадоў. Аднак ён адчуваў, што не можа проста адмовіць свайму ўлюбёнаму дзядзьку, і абяцаў яму неадкладна па прыбыцці ў Кранштадт падаць прашэнне пра адстаўку з флота.

У верасні 1875 г., атрымаўшы адстаўку (яму не хапіла толькі двух гадоў службы, каб атрымаць права на пажыццёвае нашэнне мундзіра), перад тым, як паехаць да сваёй маці ў Рым, дзядуля гасцяваў два месяцы ў маёнтку Барацінскіх Груноўцы.

Груноўка знаходзілася ў Судожскім павеце Курскай губерні на рацэ Псёл. Уладанні Барацінскіх складалі каля дваццаці тысяч дзесяцінаў з вёскай. Маёнтак быў адпісаны Віктару ягонай маці, якая ведала, што яму асабліва падабаецца быць у гэтым маёнтку, і Какона і дзеці праводзілі тут кожнае лета. Да таго часу Віктар і Какона прадалі свой вялікі дом у Адэсе і яшчэ адзін маёнтак і цяпер жылі ў Груноўцы практычна ўвесь час.

Дзядуля добра адпачыў разам з Барацінскімі. Яны ездзілі разам з Віктарам вярхом. Часам уся сям’я выпраўлялася на пікнік. Какона паказала яму нпіталь, дом для састарэлых і школу, якую яна пабудавала і арганізавала. Дзядулю падабалася прысутнічаць пры тым, як Какона чытала Пісанне сваім дзецям

з тлумачэннямі і каментарамі. Пазней дзядуля і Какона чыталі ўголас сучасныя раманы. У дом наязджала шмат гасцей, у асноўным суседзяў, бо Какона і Віктар былі надзвычайна гасціннымі людзьмі. Усе насалоджваліся смачнай ежай, прыгатаванай старым кухарам Віктарам Крыкуновым.

Увесну 1876 г., пасля некалькіх месяцаў, праведзеных дзядулем са сваёй маці ў Рыме, дзядзя Міхаіл запрасіў яго ў Пецярбург, адкуль яны павінны былі выправіцца ў Беларусь. Гэта было першае знаёмства з уладаннямі Храптовічаў. Найперш яны наведалі Шчорсы. Ехалі яны цягніком праз Вільню і Мінск (усё падарожжа заняла больш за дваццаць чатыры гадзіны) да маленькай станцыі Гарадзея. Тут іх чакала змястоўная чатырохконная каляска, на якой яны праехалі апошнія пяцьдзесят вёрст. Дзядуля быў вельмі ўзрушаны. Ён знаходзіўся ў самым цэнтры Беларусі, зямлі, пра якую ён так шмат чуў ад сваёй маці і якую пачынаў ужо любіць. Іх шлях праходзіў праз вельмі старажытнае беларускае мястэчка Мір з руінамі старажытнага замка на вяршыні пагорка – уладанне князёў Святаполк-Мірскіх. Дзядуля, канечне, не ведаў, што праз шэсцьдзесят чатыры гады адна з яго ўнучак, мая сястра Марыя Апалінар’еўна, выйдзе замуж за князя Міхаіла Дзмітрыевіча Святаполк-Мірскага – малодшага брата апошняга ўладальніка Міра. Нарэшце яны прыбылі ў Шчорсы. Дзядуля быў, безумоўна, уражаны пад’язной прысадай са стогадовымі ліпамі, галоўнай брамай сядзібы і, канечне, палацам. Тут, перад лесвіцай, што вяла ў дом, іх сустрэў знакаміты Фердынанд Фішэр, кіраўнічы ўсімі ўладаннямі Храптовічаў.

Цягам першага месяца дзядуля пад іх кіраўніцтвам атрымаў своеасаблівы паскораны курс сельскай гаспадаркі. Фішэр і яго намеснік Бурый ўсё падрабязна тлумачылі. Затым дзядзя Міхаіл адбыў на вілу Зеелах у Германіі, а дзядуля праследаваў у Бешанковічы, дзе зноў заглыбіўся ў вывучэнне сельскай гаспадаркі.

Улетку 1876 г. у Сербіі ўзнялася паўстанне супраць турак. Яно вылілася ў бязлітасную схватку між дрэнна ўзброенымі сербамі і больш моцнымі туркамі. Урэшце барацьба прыняла нацыянальны і рэлігійны характар: вайна паміж славянамі-праваслаўнымі і туркамі-мусульманамі. Дзядулю гэтыя падзеі закраnulі за жывое, ён нават паехаў на некалькі дзён у Пецярбург, каб бліжэй пазнаёміцца з тым, што адбываецца. У Пецярбургу ён

застаў хвалю ўсеагульнага патрыятычнага пад'ёму салідарнасці з сербамі. Вялікая колькасць людзей уступала дабравольцамі ў рускі корпус генерала Чарняева і чакала адпраўкі ў Сербію.

Вярнуўшыся назад у Бешанковічы, дзядуля адчуў, што ён павінен далучыцца да гэтага руху славянскай салідарнасці. Ён напісаў ліст дзядзьку Міхаілу, дзе паведаміў яму пра сваё жаданне ўступіць у корпус дабравольцаў. Праз некалькі дзён прынеслі тэлеграму ад дзядзі Міхаіла, у якой ён рэкамендаваў дзядулю “навучыцца пазбягаць неразумных захапленняў”. Гэтая тэлеграма некалькі астудзіла дзядулеў парыў, і ён вырашыў, што дзядзя Міхаіл мае рацыю і яму варта застацца ў Бешанковічах. Праз некалькі месяцаў рускі корпус генерала Чарняева быў ушчэнт разбіты туркамі. Вайна між тым узгаралася, прымала ўсё большыя памеры і закончылася б сакрушальнай паразай сербаў, калі б не тэлеграма Аляксандра II султану, які неадкладна пасля гэтага спыніў ваенныя дзеянні.

З дзядзем Міхаілам было дамоўлена, што дзядуля будзе праводзіць зімовыя месяцы ў Рыме ў сваёй маці. Зіма 1876–77 адкрыла новую старонку ў ягоным жыцці. Калі ён наведваў свайго прыяцеля князя Аляксандра Валконскага на яго знакамітай віле ў Рыме, ён сустрэў там дваццацічатырохгадовую пляменніцу гаспадара – Веру Васільеўну Ільіну. Гэта была чароўная маладая дзяўчына, і дзядуля адразу страціў галаву. Яны пачалі сустрэцца ўсё часцей і зразумелі, што кахаюць адно аднаго.

Дзядуля распавядае, як аднойчы зраніцы, у пачатку красавіка, пасля атрымання блаславення сваёй маці ён памчаўся да Валконскага прасіць яго дазволу зрабіць прапанову Веры. Затым ён памчаўся ў сад, засаджаны ружамі, расшукваць сваю будучую нявесту... Яны заручыліся.

Наступныя некалькі тыдняў у Рыме былі, верагодна, самымі шчаслівымі ў ягоным жыцці. Гэта была рымская вясна ва ўсёй яе прыгажосці. Вяселле сыгралі ў ліпені ў Маскве ў цудоўнай царкве шарамецеўскага Страннапрыімнага дома, дзе бацька Веры быў адміністратарам. Пасля вяселля маладыя паехалі ў Бешанковічы, каб пачаць там сваё сямейнае жыццё. Яму было дваццаць восем гадоў, ёй – дваццаць чатыры.

Род Ільіных

Цяпер я хацеў бы распавесці некалькі слоў пра сям'ю першай жонкі дзядулі, маёй бабулі, Веры Васільеўны Ільіной.

Старажытны род Ільіных паходзіць ад Рурыка, заснавальніка Наўгародскага княства ў IX ст. Дзякуючы свайму паходжанню іх родавы герб вянчаецца княскай каронай. Фамілія Ільіных занесена таксама ў “Аксамітную кнігу”.

Дзядулем і бабуляй Веры былі Васіль Аляксеевіч Ільін і Елізавета Фёдараўна, ад нараджэння Еропкіна (ёй было пятнаццаць гадоў, калі яна выйшла замуж, і яна працягвала гуляць у лялькі ўжо пасля вяселля). У іх было трое сыноў: Васіль, Дзмітрый і Фёдар. У адпаведнасці з сямейнай традыцыяй усе трое паступілі ў армію. Двое малодшых, Дзмітрый і Фёдар, не ажаніліся і памерлі, не пакінуўшы нашчадкаў.

Старэйшы сын Васіль Васільевіч (1800–1880) паступіў у лейб-гвардыі Гусарскі полк. Здарылася так, што ён стаў добрым сябрам іншага афіцэра таго ж палка, Аляксея Салтыкова – добрага мастака, які намалюваў выдатны акварэльны партрэт Васіля Васільевіча вярхом на кані ў гусарскай форме. Гэты партрэт цяпер вісіць у нас у гасцёўні. Копіі яго, зробленыя Мікалаем Дзмітрыевічам Ільіным, Профам, ёсць таксама ў майго стрыечнага брата Сяргея Трубяцкага і маёй сястры Каці Львовай. Цікава адзначыць, што Васіль Васільевіч Ільін быў добра знаёмы і Буцэным, і Храптовічам задоўга да вяселля яго дачкі з маім дзядулем. Ільін добра граў на віяланчэлі і часта граў з маім прадзядулем Апалінарыем, які, як мы ведаем, граў на скрыпцы. Да ўсяго, у 1821 г., калі імператар Аляксандр спыняўся ў Бешанковічах, Ільін удзельнічаў у манёўрах, на якіх прысутнічаў гасудар, і быў запрошаны на банкет, зладжаны графам Ірынеем Храптовічам у гонар цара.

Пасля выхаду ў адстаўку Васіль Васільевіч Ільін пераехаў у Маскву, дзе ён быў бліжэй да свайго невялікага маёнтка Аблезева, непадалёк ад Кашыры. Тут у 1835 г. ён ажаніўся з Кацярынай Мікалаеўнай Кахоўскай. У іх было чатырнаццаць дзяцей, дванаццатай па ліку была Вера, мая бабуля.

1. Елізавета Васільеўна (1837–1887). Выйшла замуж за М. Бартрама. Пасля таго, як ён памёр праз два гады, не пакінуўшы

нашчадкаў, выйшла замуж у другі раз за Аляксандра Болатава, ад якога нарадзіла двух сыноў і адну дачку.

2. Кацярына Васільеўна (н. 1838). Выйшла замуж за артылерыйскага афіцэра Іларыёна М. Левашова. Чацвёрта сыноў, Міхаіл, Васіль, Дзмітрый і Аляксандр (памёр у маладосці).

3. Аляксандра Васільеўна (1839–1888). Выйшла замуж за адваката Мікалая І. Ласкоўскага. У іх было дзве дачкі – Каця і Саша і адзін сын – Міхаіл, у якога, у сваю чаргу, быў сын Мікалай.

4. Мікалай Васільевіч (н. 1841), армейскі афіцэр, быў жанаты з Аленай Норман. У іх было дзве дачкі і адзін сын, Сяргей Мікалаевіч, які зрабіў бліскучую вайсковую кар’еру і ў час грамадзянскай вайны ў Расіі быў адным з блізкім паплечнікаў генерала Врангеля. Ён быў жанаты двойчы. Дзеці ад яго першага шлюбу зніклі ў СССР. Яго другая жонка, баранеса Наталля Корф (цёця Ната), нарадзіла яму дваіх дзяцей: Андрэя Сяргеевіча, апошняга ў родзе Ільіных, які памёр нядаўна ў Нью-Ёрку, не пакінуўшы нашчадкаў, і Наташу, якая выйшла замуж за Мікалая Глебава і мае трох дзяцей, што жывуць цяпер у Амерыцы – Сяргея, Кацю Макдавід і Ганну Бронсан.

5. Ганна Васільеўна (1842–1924) была аддадзеная ў раннім узросце на выхаванне ў сям’ю Агонь-Даганоўскіх, сяброў Ільіных, з-за недахопу сродкаў. Пазней выйшла замуж за Міхаіла Шчыглова. Яны мелі чацвёрта дзяцей: Уладзімір, Канстанцін (названы ў гонар майго дзядулі), Каця і Надзя.

6. Марыя Васільеўна (1843–1873) выхоўвалася ў сям’і Сукоўкіных, сваякоў яе маці. Выйшла замуж за Велазёрава (двое сыноў, Уладзімір і Аляксандр).

7. Васіль Васільевіч (1845–1895) быў армейскім афіцэрам, не жанаты.

8. Зінаіда Васільеўна (1849–1882). Не замужам.

9. Соф’я Васільеўна (1840–1913). Не замужам.

10. Варвара Васільеўна (1850–1924). Не замужам. Яна была надзвычай сардэчным чалавекам, перадусім намагалася быць карыснай іншым людзям. Менавіта яна ўзяла на сябе клопат пра дзядулевых дзяцей пасля смерці яго першай жонкі, яе сястры Веры. Асаблівы клопат яна праяўляла да дзядулевай дачкі Марыі (цёці Машы).

11. Дзмітрый Васільевіч. Мужны афіцэр, ён адзначыўся ў час Руска-турэцкай вайны 1877 г., Руска-японскай вайны, а таксама Першай сусветнай, у час якой ён быў самым старым палкоўнікам актыўнай службы ў Расіі. Быў жанаты з Ганнай Канстанцінаўнай Хамяковай, яны мелі шэсць дзяцей: 1. Васіль Дзмітрыевіч (1880–?), не жанаты. 2. Ганна Дзмітрыеўна (н. 1885), выйшла замуж за Аляксандра Кампанары, які памёр у 1928 г. У іх быў сын Аляксандр, які нарадзіўся ў 1910 г. 3. Мікалай Дзмітрыевіч (больш вядомы як Проф) (1887–1983), не жанаты. Многія з нас добра ведалі яго ў Францыі, дзе ён правёў шэраг гадоў з Трубяцкімі і Буцэневымі, і пазней у Нью-Ёрку. Ён быў добра адукаваны, быў мастаком і паэтам (увогуле, не бліскучым, аднак гэта не замінала яму выдаць невялічкі зборнік вершаў пад псеўданімам Андрэй Галіцкі). Ён быў даследчыкам-аматарам Старажытнага Егіпта і пакланяўся сонцу, звыш усякай меры прымаючы сонечныя ванны. Акрамя таго, ён быў вялікім эксцэнтрыкам, што выклікала ў ягоны адрас плынь жартаў і насмешак. Ніхто не прымаў яго ўсур’ёз, аднак гэта яго не турбавала. У маладыя гады ён заслужыў сабе мянушку Прафесар, або проста Проф, пасля чаго ўсе сталі яго так называць. Абіраючы адзіноту і ведучы даволі замкнёны лад жыцця, ён усё-такі адчуваў моцную прывязанасць да сваякоў, якія таксама любілі яго і падтрымлівалі яго існаванне ў апошнія гады жыцця. Ён памёр у доме для састарэлых пры праваслаўнай царкве ў Маямі, Фларыда. 4. Дзмітрый Дзмітрыевіч (1889–1927), быў жанаты і меў двух сыноў. 5. Інна Дзмітрыеўна (н. 1897), выйшла замуж за Уладзіміра Кампанары. У іх былі дачка Ірына (н. 1916) і сын Раман (н. 1922). Я сустрэкаў рамана шмат разоў у час маіх шматлікіх дзелавых паездак у Рым. Ён быў жанаты з княжной Таццянай Васільеўнай Сумбатавай. Ад гэтага шлюбу ў іх нарадзіўся сын Уладзімір (Валодзя або Уладзя), мой хроснік. Таня Кампанары з сынам у цяперашні час жывуць у Брусэлі, Бельгія, дзе Раман займаў пасаду ў арганізацыі Еўрапейскай Супольнасці. На жаль, ён трагічна загінуў у 1972 г. ад удару электрычнасцю падчас рамонту лямпы. 6. Сяргей Дзмітрыевіч (1892–1918), без нашчадкаў.

12. Вера Васільеўна (1853–1887), мая бабуля.

13. Надзея Васільеўна (1855–1933). Ёй было толькі два месяцы ад нараджэння, калі яе аддалі на выхаванне князю Аляксан-

дру Мікіцічу Валконскаму і яго жонцы немцы Луізе, прыроджанай Ліліен. За некалькі гадоў да гэтага ў пары нарадзілася дачка, якая пражыла ўсяго некалькі месяцаў. Луіза, відаць, больш не магла мець дзяцей і страсна іх хацела. Валконскія ўгаварылі Ільіных аддаць ім трынаццатую па ліку дачку Надзею. Адмысловым указам ёй было дазволена насіць тытул і прозвішча Валконскіх. Яе прыёмны бацька быў дыпламатам і цягам многіх гадоў жыў у Італіі. Упершыню Надзя пабачыла сваіх сапраўдных бацькоў, калі ёй споўнілася трынаццаць гадоў. Пазней яна сустрэлася і пасябрала з некаторымі сваімі братамі і сёстрамі. Асабліва зблізілася яна са сваёй сястрой Верай, якую ў 1876 г. Валконскія запрасілі да сябе ў Рым, дзе Вера і сустрэла дзядулю. Яны былі заручоныя і пазней у тым жа годзе ажаніліся.

Ад свайго прыёмнага бацькі Надзя ўспадчыніла вілу Валконскіх у Рыме і некалькі маэнткаў у Расіі. Яна выйшла замуж за маркіза Уладзіміра Кампанары ў Рыме. У іх было дзве дачкі: Кацярына (не замужам) і Зінаіда, якая выйшла замуж за далёкага сваяка Кампанары і мела двух сыноў – Аляксандра і Уладзіміра, абодва ажаніліся са сваімі далёкімі сваякамі Ільінымі.

14. Сяргей Васільевіч (1885–1888). Памёр ва ўзросце трох гадоў.

Нікому з Ільіных, прынамсі, з гэтай галіны сям’і, не ўдалося дажыць да сённяшніх дзён. Тым не менш мне падавалася карысным згадаць некаторыя сем’і, з якімі Ільіны парадніліся цягам мінулага стагоддзя. Бо іх нашчадкі таксама нашыя далёкія сваякі, і вы можаце сутыкнуцца з імі на сваім жыццёвым шляху. Вось некалькі імёнаў: Болатавы, Левашовы, Кампанары, Ляскоўскія, Шчыгловы.

Цяпер давайце вернемся да дзядулі і яго маладой жонкі Веры, якія пасля вяселля ў Маскве ў ліпені 1887 г. паехалі ў Бешанковічы. Дзядзя Міхаіл Храптовіч прапанаваў дзядулю лічыць Бешанковічы яго ўласным домам, бо ён хацеў адпісаць гэты маэнтак яму. Тым не менш было вырашана, што дзядуля будзе працягваць цесна супрацоўнічаць з Фердынандам Фішэрам у пытаннях кіравання ўсімі маэнткамі Храптовічаў. Дзядуля і Вера вырашылі ўладкаваць доі у Бешанковічах на свой уласны густ. Галоўным чынам, яны збіраліся зрабіць унутраны інтэр’ер дома менш фармальным і больш утульным. Калі праз год пры-

шоў час бабулі Веры нарадзіць першае дзіця, яны з дзядулем з'ехалі ў Маскву да бацькоў Веры. Немаўля нарадзілася ў маі 1878 г. Гэта была дзяўчынка, яе назвалі Кацярынай (цёця Каця Ону). Яе хроснымі з боку бацькі былі Марыя Ірынееўна Буценева і граф Міхаіл Ірынеевіч Храптовіч. З боку маці хроснымі былі бацька Веры Васіль Васільевіч Ільін і яе малодшая сястра Надзеч Васільеўна (прыёмная княжна Валконская, пазней маркіза Кампанары).

Прыблізна праз год, у красавіку 1879 г., у пары нарадзілася другое дзіця, хлопчык, якога назвалі Апалінарыем (мой бацька). Яго хросным бацькам быў старэйшы брат дзядулі дзядзя Міша, а хроснай маці – старэйшая сястра Веры Елізавета Васільеўна. У лютым 1881 г. у Бешанковічах у іх нарадзілася яшчэ адно дзіця – дзяўчынка Марыя (Маша, пазней цёця Маша Трубяцкая, маці Сяргея Грыгор'евіча Трубяцкога). Яе хроснымі бацькамі былі барт Веры Дзмітрый і сястра дзядулі Марыя Апалінар'еўна Барацінская, Какона.

Праз тры гады, у красавіку 1884 г., у іх нарадзілася чацвёртае і апошняе дзіця – дзяўчынка Таццяна. Яе хроснай маці была Тана Гагарына – стары сябар дзядулі.

Бабуля Вера была па прыродзе сваёй добрай, мяккай і сардэчнай жанчынай. Яна не толькі была цудоўнай маці сваім дзецям, аднак і любячай і клапацівай жонкай.

Хутка пасля таго, як маладая сям'я пасялілася ў Бешанковічах, бабуля Вера стала душой і сэрцам усяго наваколля: усе імкнуліся да яе падзяліць свае радасці і гора, спытаць парады і падтрымкі. Яна ахвотна наведвала бедных і хворых. Яна ўмела ўсіх суцешыць і падтрымаць.

Затым, у верасні 1887 года, пасля дзесяці бязвоблачных і шчаслівых гадоў сямейнага жыцця, бабуля Вера раптоўна памірае ва ўзросце 34 гадоў ад невядомай хваробы, якая хутка, літаральна за некалькі месяцаў падарвала яе сілы. Парада доктара была: шмат свежага паветра і казінага малака. Аднак нічога не дапамагло. Гэтая смерць была цяжкім ударам для дзядулі, дзяцей і ўсіх членаў сям'і Буценевых ды Ільіных, для ўсіх, хто ведаў і любіў яе.

Бабулю Веру пахавалі ў Данскім манастыры ў Маскве непадалёк ад магілы яе бацькоў. Стары сябар дзядулі Грыгорый Грыгор'евіч Гагарын намаляваў магільную пліту і напісаў для яе

образ Божай Маці, якую дзядуля пасля выявіў у цудоўнай мазаіцы, выкананай для яго майстрам Мурана (каля Венецыі). Дзядулеў брат дзядзя Міша напісаў кранальныя радкі пра бабулю Веру, якія былі выгравіраваныя на магільнай пліце.

Трое старэйшых дзяцей, дзевяцігадовая Каця, васьмігадовы Апалінарыі і шасцігадовая Маша былі абсалютна разбітыя смерцю сваёй маці. Акрамя таго, будучы глыбока прывязанымі да бацькі, яны перажывалі гэтую трагедыю разам з ім і чэдалі, праз якія выпрабаванні ён праходзіць. Каця ведала з Новага Запавету, што калі б у яе была “вера памерам з гарчычнае зернейка” (Лк. 17:6), то яна магла бы здзейсніць цуд уваскрашэння маці. Яна піша ў сваім дзённіку, што кожную нядзелю ў царкве ў Бешанковічах яна спрабавала па-сапраўднаму ў гэта паверыць. І паколькі нічога не адбылося, яна вырашыла, што яна можа заслугаваць перад Богам выкананне сваіх жаданняў, калі здзейсніць нейкі гераічны ўчынак у імя Бога і для царквы. Таму ў час літургіі, стоячы ў пярэдніх шэрагах, у глыбіні душы яна жадала, каб, калі святар выйдзе да алтара са Святымі Дарамі, ён паслізнуўся і стаў падаць, а яна ў гэты самы момант паспела б падхапіць чашу ў яго з рук і не даць ёй праліцца на зямлю... Яна думала, што калі гэта калі-небудзь здарыцца, то Бог узнагародзіць яе выкананнем жадання...

Чатырохгадовая Таня (названая ў гонар сваёй хроснай Таны Гагарынай) была яшчэ занадта малая, каб цалкам усвядоміць, што азначае смерць маці для ўсёй сям’і, але моцны ўплыў на яе аказалі змены, што адбыліся з яе братам і сёстрамі і бацькам. Яна не магла трываць выразы глыбокай распачы на іх тварах. І яна старалася з усіх сілаў сваёй дзіцячай непасрэднасці і радасці дапамагчы ім перажыць гэтую распач. Ніколі раней яна не праяўляла такой кранальнай увагі да бацькі, такой любові і прывязанасці. Яна садзілася да яго на калені і пачынала гладзіць яго па шчаках, цалаваць яго рукі, расказваць нешта, спадзеючыся змяніць распачны выраз на ягоным твары.

Затым, менш чым праз паўгода пасля смерці маці, маленькая Таня захварэла на запаленне лёгкіх. Яе тэрмінова перавезлі з Бешанковічаў у Маскву ў спадзеве на лепшую медыцынскую дапамогу. Але паколькі антыбіётыкаў у тыя дні яшчэ не было, нават самыя лепшыя дактары не маглі ўратаваць яе жыццё. Яна

памерла ў сакавіку 1888 г., праз два тыдні пасля пачатку хваробы. Маленькую дзяўчынку пахавалі ў Данскім манастыры ў адной магіле з яе маці.

Я не буду далей спрабаваць апісваць тут, як гэтая другая смерць, якая наступіла так хутка пасля першай, паўплывала на сям'ю. У лісце да сваёй сястры Каконы, напісаным праз два тыдні пасля Танінай смерці, дзядуля піша, што яго адзіным жаданнем для яго самога і трох яго дзяцей было б “памерці ўсім разам з тым, каб уся сям'я пакінула гэты свет!”

Буцэневы правялі зіму 1888 г. у Ялце, дзе з імі была і маці дзядулі Марыя. Незамужнія сёстры бабулі Веры Вара і Соня Ільіны і трэцяя – цёця Каця Левашова з сям'ёй жылі непадалёк, таксама як і некаторыя сябры (Марыя Аляксееўна Качубей, Марыя Аляксандраўна Муханавы (ад нараджэння Баранавы), графіня Кацярына Паўлаўна Баранавы ды іншыя). Адноўчы ў канцы студзеня дзядуля паклікаў траіх сваіх дзяцей да сябе ў пакой на размову. Ён сказаў, што яму як удаўцу вельмі цяжка быць адначасова і бацькам, і маці для дзяцей і што, бо мацярынскі клопат вельмі важны і незаменны для іх у гэтым узросце, ён вырашыў ажаніцца з Кацярынай Паўлаўнай Баранавой, якая будзе любіць яго і ўсіх дзяцей. Пры гэтым ён дадаў, што зробіць ён гэта толькі пры згодзе кожнага з трох дзяцей. Нягледзячы на шок, выкліканы гэтай нечаканай заявай, дзеці адчулі, што калі іх бацька гэтага хоча, то гэта несумненна пойдзе на карысць сям'і. Усе трое ўсталі, абнялі і пацалавалі свайго бацьку і сказалі, што яны згодныя.

Гісторыя распавядае, што дзядуля зрабіў прапанову сваёй нявесце ў рэальна флорычным стылі: “Ратуйце тонучы карабель!” Яна пагадзілася і сапраўды ўратавала!

Вяселле адбылося ў тым жа годзе на наступную нядзелю пасля Вялікадня ў алупкінскай царкве каля Ялты. Жаніху быў 41 год, яго нявесце – 31. Яго дзеці сталі называць яе мамай (хаця сваю маці яны называлі “мамаша”).

Калі наблізілася лета, уся сям'я пакінула Ялту. Бабуля Марыя з'ехала да Каконы ў Груноўку. Дзядуля, бабуля¹² і дзеці пераехалі ў Васільеўскае, маёнтка бабулі, які яна нядаўна атрымала ў спадчыну ад сваёй цёткі княгіні Чаркаскай.

¹² Так мы называлі другую жонку дзядулі.

Васільеўскае размяшчалася на поўдзень ад Масквы на Маскоўска-Курскай чыгунцы, у трыццаці трох вярстах ад станцыі Лапцева, побач з Тулай. Адносная блізкасць ад Масквы (каля ста вёрстаў) і легкадаступнасць зрабілі яго ўлюбёным прытулкам для дзядулі і яго сям'і. У самім доме не было велічы і элітаннасці Бешанковічаў. Дом складаўся з дзвюх пабудоў, уз'яднаных паміж сабой пераходам. Усе пабудовы былі драўлянымі з прыгожымі тэрасамі. Дзеці спачатку былі расчараваныя бедным выглядам, беспарадкам і занядбаласцю маёнтка, якія праяўляліся на кожным кроку. Аднак, калі ўсё ўлеглася, аказалася, што з-за паўнейшай неформальнасці жыццё ў гэтай сядзібе можа быць вельмі прыемнай. Да іх прыезду дом стаяў неабжыты. Аднак пазней пад пільнай увагай дзядулі і бабулі маёнтка і навакольны парк сталі набываць шарм і цеплыню.

Перарослыя кусты чаромхі напаўнялі парк і сам стары дом сваім незвычайным водарам. Акрамя таго ў парку расло шмат бэзу і старых цяністых ліпаў. За домам быў лужок, які спускаўся да вялікай сажалкі, акружаны елкамі ды іншымі дрэвамі.

У парку была незлічоная колькасць пеўчых птушак. Зарасці чаромхі асабліва нагледзелі салаўі, і ўсе ночы можна было чуць іх характэрныя песні з пашчоўкваннем і непаўторнымі рамантычнымі трэлямі, у якіх яны стараліся як быццам пераўзыхі адзін аднога.

Васільеўскае асабліва палюбіла Маша, і пасля таго, як яна выйшла замуж за князя Грыгорыя Мікалаевіча Трубяцкога, уся іх сям'я (уключаючы іх пецярых сыноў) праводзіла ўвесь свой вольны час там. Часам да іх далучаліся бабуля і дзядуля. Для хлопчыкаў Трубяцкіх, улучна з Сяргеем Грыгор'евічам Трубяцкім, гэта была IX уласнасць, і калі не руская рэвалюцыя, яны ўспадчынілі б яе.

За доўгі час, праведзены ў занятках сельскай гаспадаркай у Бешанковічах, Шчорсах ды іншых храптовічаўскіх маёнтках, дзядуля накіпіў дастатковы досвед і заняўся гаспадаркай у Васільеўскім, якое пасля ўсіх яго змяненняў стала квітнець.

У лютым 1890 г. у Рыме нечакана памерла дзядулева маці Марыя. Ёй было семдзесят дзевяць гадоў, і яна была зусім здаровай. Смерць застала яе, калі яна спявала, граючы на піяніна. Цела яе прывезлі ў яе ўлюбёныя Бешанковічы, дзе яна нарадзілася, вы-

расла і выйшла замуж. Яна была пахаваная побач са сваёй маці Каралінай і сваім бацькам Ірынеем (чый прах дзядуля перанёс з нямецкага Карлсбада, дзе ён супакаеўся цягам сарака гадоў). Усе тры магілы знаходзіліся ў гатычнай капліцы, пабудаванай дзядулем для яго прабабкі Караліны.

Як звычайна, смерць і пахаванне члена сям’і, асабліва такога, як улюбёная ўсімі мама дзядулі, былі падставай, каб сабраць усіх. На пахаванне прыехалі дзядулеў старэйшы брат Міша, сястра Какона з мужам і ўсімі дзецьмі (прычым яе сын Іван быў са сваёй маладой жонкай Марыяй), дзядзя Міхаіл Храптовіч і цёця Алена Цітова з усёй яе сям’ёй.

* * *

Заўсёды было нешта асаблівае ў гэтай сямейнай традыцыі, калі паміраў хтосьці з членаў сям’і. У гэтым адчуваецца адметнае выказанне любові, шанавання і саборнасці. У гэтай блізкасці ўсіх членаў сям’і ёсць асаблівая цеплыня і набліжанасць да таго, хто пакінуў гэты свет. Прыязджалі ўсе, хто мог, незалежна ад таго, дзе яны жылі – у тым жа горадзе або за шмат вёрстаў. Для таго, каб быць побач з памерлым, прыносіліся любыя ахвяры.

У гэтай саборнасці “ўсіх як адзін” выказваецца ўся любоў, павага, памяць, агульная малітва. Каненче, смерць прыносіць з сабой фізічнае аддзяленне чалавека ад блізкіх. Аднак, нягледзячы на боль і сум, ад усіх, хто сабраўся, сыходзіць вялікая падтрымка. Падчас службы не абавязкова гавораць пра тугу, плач і слёзы. Калі ўважліва прыслухацца да словаў праваслаўнай памінальнай службы і песнапенняў хора (які ў нашай сям’і складаецца ў асноўным з яе членаў), то разумееш, што асноўны акцэнт пераносіцца на “вечнае жыццё”. Нябожчык пакінуў гэты свет для іншага жыцця ў Царстве Божым. Мы молім Госпада дараваць яму Царства Нябеснае і вечную памяць.

Магчымасць сабрацца ўсім разам азначала таксама і прыемную трапезу, часта больш, чым адну, у нечым доме або проста адпачынак. Можна было пачуць і шчаслівы смех пры сустрэчы з некім асабліва дарагім і блізкім, з кім асабліва доўга не бачыліся. Гэта быў час, калі, насалоджваючыся кампаніяй адно аднога, усе пастаянна з удзячнасцю адчувалі нябачную прысутнасць таго або той, чый сыход сабраў усіх разам.

Кожны ў такіх сустрэчах пастаянна ўсведамляў, што менавіта такім чынам нябожчык жадаў бы жыць у памяці жывых. У кожнага пасля такіх сустрэч заставалася вельмі цёплае пачуццё.

Апошняя такая падзея ў нашай памяці – маёй жонкі Веры і маёй – адбылася нядаўна на Вялікдзень у Парыжы, у красавіку 1987 г., калі ва ўзросце дзевяноста чатырох гадоў памерла другая жонка майго бацькі Вольга (або Оля, як мы яе называлі). Наўрад ці яшчэ хто-небудзь з такім самазабыццём, захапленнем і адданасцю любіў усю нашу вялікую буценеўскую сям'ю, як гэта рабіла яна. Мне хочацца думаць, што збор усёй нашай сям'і, якая прыехала з Італіі, Францыі, Англіі і Амерыкі, уключаючы Сацані і Мальцавых, вакол яе быў найбольш поўным выражэннем нашай вялікай да яе любові, нашай удзячнасці за яе пастаянную цікавасць, разуменне і падтрымку кожнага з нас. Гэта быў наш сумесны ўнёсак любові да яе, якая прысвяціла майму бацьку і ўсім нам амаль дзве траціны свайго жыцця і ўсё сваё сэрца і душу.

Гэтая сустрэча, як і ўсе падобныя, была магчымай толькі дзякуючы вялікай моцы любові, якая асвяціла ўсіх нябачным цёплым і радасным святлом.

* * *

Дзядуля і бабуля дзялілі свой час паміж Бешанковічамі, Васільеўскім і вельмі вялікім і зручным домам, які некалькі гадоў таму дзядуля купіў у Туле. Гэты дом быў акружаны садам і быў такі велізарны, што дзядзю Сашурку (Аляксандра) Баранава, які нядаўна ажаніўся з цёцяй Настачкай (Настассяй) Баражанскай, запрасілі заняць частку яго. У іх там нарадзіўся іх першынец. У гэтым доме падоўгу жылі розныя сваякі бабулі і дзядулі, часта з дзецьмі і прыслугай.

Малодшым Буценевым, Каці, Полі і Машы, у той час было адпаведна 14, 13 і 11 гадоў. З другім шлюбам дзядулі ў іх з'явілася незлічоная колькасць новых сваякоў (у бабулі было тры браты і чатыры сястры). І гэта ўсё ў дадатак да радні Ільіных (трынаццаць братаў і сяспёр першай жонкі дзядулі). І хаця ў бабулі (другой жонкі дзядулі) не было ўласных малых, яна любіла дзяцей, якімі быў заўсёды поўны буценеўскі дом.

Адукацыя дзяцей праходзіла дома. У іх былі французскія і англійскія гувернанткі і няні, а таксама хатнія настаўнікі, да

ўрокаў якіх далучаліся кузэны-аднагодкі, якія жылі ў доме. Усе школьныя прадметы выкладаліся па-руску. У дадатак да гэтага былі ўрокі на англійскай і французскай мовах, на якіх дзеці добра гаварылі і пісалі. Поля асобна вывучаў лаціну. Ім выкладалі музыку (фартэпіяна і спевы), а таксама мастацтва, гімнастыку і танцы. Адмысловы час быў адведзены для чытання ўголас, і моладзь гэта вельмі любіла. Асабліва папулярнымі ў тоц час былі прыгодніцкія раманы Фенімара Купера і Томаса Майн-Рыда, а таксама боьш сетыментальныя французскія сачыненні. Бацькі чыталі таксама і рускую класіку – Талстога, Пушкіна, Лермантава. (Цёця Каця піша, што калі бацькі з'езджалі, яна чытала ўголас сваёй няні).

Недалёка ад тулы знаходзілася сядзіба Льва Мікалаевіча Талстога Ясная Паляна, і дзядуля вельмі любіў бываць там і гаварыць з гэтым цудоўным чалавекам. Малодшая дачка дзядулі Маша была аднаго ўзросту з дачкой Талстога Аляксандрай (Сашай), і дзве дзяўчынкі вельмі хутка пасябравалі.

Праз некалькі гадоў дзядулю пашчасціла наведаць некалькі разоў студыю знакамітага скульптара Паоло Трубяцкога ў Маскве якраз у той час, калі ён працаваў над бюстам Льва Талстога. Дзядулю цікавілі размовы гэтых двух выбітных людзей. Фактычна дзядуля проста чакаў сваёй чаргі, бо дзядзя Паоло збіраўся ваяць дзядулю, які сядзеў у фатэлі. На жаль, скульптура гэтая выйшла дрэнна. Скульптар быў незадаволены. Лёс яе невядомы, найбольш верагодна, што дзядзя Паоло знішчыў яе.

У 1892 г. ва ўзросце 83 гадоў памёр дзядзя Міхаіл Храптовіч. Яго пахавалі ў Бадэн-Бадэне побач з магілай яго жонкі на старых ліхтэнтальскіх могілках паблізу яго вілы Зеелах. Цягам свайго доўгага жыцця ён набыў вялікую колькасць блізкіх і добрых сяброў, многія з якіх прыехалі ўшанаваць яго памяць. Як звычайна. Уся сям'я сабралася, і Буцэневы, з якімі ён быў асабліва блізкі, канечне, усе прыехалі.

Яго смерць адгортвае важную старонку ў гісторыі роду Храптовічаў і Буцэневых. Бо ён быў апошнім прадстаўніком графаў Храптовічаў і памёр бяздзетным.

У сваім тэстаменце ён выказвае сваю волю захаваць старажытнае імя Храптовічаў: у першай частцы тэстамента, у адпаведнасці са згодай імператара, ён хоча. Каб імя і графскі тытул

Храптовічаў былі б дададзены да прозвішча яго буценеўскіх спадкаемцаў, якія павінны будуць называцца графы Храптовічы-Буценевы. У сваім тэстаменце ён пакінуў ліст Аляксандру II, у якім прасіў ягонага дазволу на гэта.

У другой частцы тэстамента ён пакідаў Бешанковічы ва ўладанне дзядулі Канстануіна Апалінар'евіча Буценева, а Шчорсы, Вішнеў ды іншыя храптовічаўскія ўладанні ён завяшчаў дзядзю Мішу Буценеву. Вілу Зеелах у Бадэн-Бадэне ўспадчыніла яго пляменніца княгіня Марыя Апалінар'еўна Барацінская, ад нараджэння Буценева (Какона).

Праз некалькі месяцаў была атрыманая вестка, што цар пагадзіўся задаволіць просьбу дзядзі Міхаіла, аднак толькі напалову. У сваім загадзе ад 9 чэрвеня 1893 г. ён абмежаваў права нашэння двайнога прозвішча толькі старэйшым сынам у родзе Буценевых. Такім чынам, дзядзя Міша, старэйшы брат дзядулі, аказаўся адзіным графам Храптовічам-Буценевым, і пасля яго смерці гэтакія права магло быць перададзена толькі яго старэйшаму сыну.

Атрымаўшы гэтую вестку, дзядзя Міша страшна расстроіўся. Ён сказаў, што адмаўляецца насіць прозвішча, якое будзе ад рознівацца ад прозвішча яго брата і ўсёй сям'і. Па меры таго, як ён стаў атрымліваць віншаванні ад сваякоў, ён станавіўся ўсё больш і больш сумным і расстроеным. Дзядуля патраціў шмат часу і цярпення на ўгаворы свайго брата. Будучы чалавекам сціплым і нерашучым, ён так ніколі цалкам і не ўжываў свой новы тытул і імя. Вялізная спадчына, зямельныя ўладанні і багацце, якое ён атрымаў, таксама спачатку прымушалі яго адчуваць пэўную няёмкасць. Ён быў гарадскім чалавекам і нічога не разумее у кіраванні маёнткамі. Ён прыйшоў да высновы, што лепей за ўсё будзе, калі яго брат, дзядуля, будзе працягваць гэтакія кіраванне. Будучы бабылём, ён цалкам добра жыве на свой заробак у Міністэрстве замежных спраў і не адчуваў патрэбы ў вялікіх прыбытках. Цягам апошніх васьмі гадоў ён быў консулам рускага пасольства ў Лондане, гэтая праца яго вельмі цікавіла, і ён быўшчаслівы магчымасці працягваць сваю кар'еру.

Дом дзядулі ў Туле, з яго вялізнымі пакоямі для прыёмаў, часта выкарыстоўваўся Буценевымі для ўсеагчымых святкаванняў, на якія язапрашаліся шматлікія сваякі і сябры. Цёця

Каця Ону ўспамінае ў сваіх мемуарах гіганцкія Калядныя святы ў 1893 г., якія, у дадатак да стрыечных і іх бацькоў, наведваў таксама любімы ўсімі Буценевымі дзядзя Міша Храптовіч-Буценеў. Ён прыехаў на два тыдні з Лондана і прывёз масу цудоўных падарункаў для кожнага (для яго гэтабыла дан са шчаслівых магчымасцей патраціць невялікую частку храптовічаўскай спадчыны).

У Шчадрэц была арганізаваная варажба. Такія вечары традыцыйна ладзіліся ў гэтую пару года, і існавала маса вясёлых спосабаў, праз якія можна было даведацца лёс. Напрыклад, на палосках паперы пісаліся сур’ёзныя або жартаўлівыя пажаданні. Палоскі прымацоўваліся да краю плошкі з вадой з дапамогай свячнага воску. Маленькая свечка размяшчалася ў арэхаваю скарлупіну, у пакоі гасілі святло, усе па чарзе хвалявалі вадку ў плошчы, пускалі ў яе свечку ў скарлупіне і, затаіўшы дыханне, чакалі, калі палаючая свечка падплыве да адной з папяровых палосак і падпаліць яе. У гэты момант чалавек, які пусціў свечку, павінен быў хутка выхапіць палоску, загасіць полымя і гучна прачытаць, што чакае яго ў будучым годзе. Паколькі прадказанні пісаліся загадзя і не вядома было, каму што патрапіць, эфект часта бываў вельмі смешным.

Цёця Каця, аднак, апісвае “пеўнікавую варажбу”. Адмыслова для гэтага ўсю мэблю ў пакоі перасоўвалі ў адзін кут, а ўсе ўдзельнікі, як старыя, так і маладыя, выстройваліся даволі шчыльна спінай да сцяны. Перад кожным насыпалі невялічку горку зерня і ў пакой запускалі някомленага пеўня. Чалавек, чыё зерне певень пачынаў дзяўбці першым, лічыўся носьбітам асаблівай удачы або яму сулдана был ажаніцца або выйсці замуж у наступаючым годзе (у залежнасці ад таго, што больш падыходзіла да канкрэтнага выпадку). Перад тым, як дзеянне пачыналася, усе ўжо ведалі, што цёця Настачка Баранавя зняла свой заручальны пярсцёнак і цішком паклала ў горку зерня перад нагамі дзядзі Мішы. Трэба сказаць, што брат дзядулі быў даволі сціплым бабылём, які пачуваўся няўтульна і даволі нервова пад поглядамі, накіраванымі на яго. Затым у пакой упіхнулі велічнага пеўня. Як я магу сабе ўявіць, гэта сапраўды была “прызавая” птушка – грудзі колам, з велічным хвостом і яркім вялікім грабенчыкам. Яго, напэўна, трымалі доўга ў цёмнай скрынцы або цесным кошыку, і асветлены пакой на яго падзейнічаў, як арэна

на быка. Ён спыніўся на імгненне пасярод пакоя перад тым, як прайсці ўздоўж кучак зерня. Пазіраючы на іх даволі недаверліва. Усе затаілі дыханне. Затым нечакана і хутка певень накіраваўся да дзядзі Мішы і з такой моцай дзеўбнуў яго горку зерня, што пярсцёнак вылецеў з яе, да смерці перапалохаўшы пеўня і выклікаўшы ажыўленне ўсіх прысутных у пакоі. Смяяліся ўсе за выняткам дзядзі Мішы, які стаяў, пачырванеўшы да вушэй. (Праз два гады дзядзя Міша са смехам успамінаў той эпізод).

1895 год быў вельмі важным годам для Буценевых. Пачаўся гэты год з прызначэння дзядзі Мішы рускім паслом у Мюнхене. У сувязі з гэтым, пакінуўшы пасаду дарадцы пры пасольстве ў Лондане, ён на некалькі месяцаў накіраваўся ў Пецяярбург, дзе да яго далучыўся і дзядуля. Хутка пасля гэтага бабуля атрымала ад яго тэлеграму з вельмі шчаслівай навіной, што ягоны брат Міша заручаны і яго нявеста – графіня Марыя Аляксандраўна Ламсдорф (яму быў пяцьдзесят адзін год, ёй – трыццаць сем). Ужо даўно многія з Буценевых спадзяваліся, што гэты шлюб адбудзецца, бо графіня многім падабалася і лічылася, што яны проста створаны адно для аднаго. Верагодна, што дзядзю Мішу, які ўвесь гэты час мякка заляцаўся да графіні Ламсдорф, проста не хапала мужнасці зрабіць ёй прапанову. Але ён нарэшце пераадолеў сябе, і цудоўна было бачыць радасць усіх членаў сям’і, улучна, натуральна, з заручонымі.

Тут дарэчы згадаць, што дзядуля ўпершыню сустрэў Марыю Ламсдорф маленькай дзяўчынкай у доме яе маці недалёка ад Жэневы трыццаць гадоў назад. Цяпер яна была прыгожай жанчынай, высокай і ладнай, з тонкімі рысамі твару. Яна была разумнай, добра начытанай і адукаванай. З добрымі манерамі. Хутка было вырашана, што вяселле адбудзецца ўлетку таго ж года ў Бадэн-Бадэне. Аднак яшчэ да гэтага ў Пецяярбургу быў зладжаны сябрамі і сваякамі прыём у гонар заручоных.

З набліжэннем лета ўсе Буценевы перабраліся на вілу Зеелах, у якой цяпер жылі яе новыя ўладальнікі Барацінскія. Гэты вялікі і гасцінны дом хутка напоўніўся вясёлым і шчаслівым натоўпам у асноўным маладых людзей.

Тут дарэчы будзе адзначыць, што якраз у гэты час, усяго толькі на пару месяцаў раней, адбыліся яшчэ адны заручыны – маладога студэнта князя Мікалая Віктаравіча Гагарына, сына

добрыз маскоўскіх сяброў дзядулі, і маладой княжны Трубяцкой (яны стануць дзедам і бабкай маёй жонкі Веры).

Для маладых Буценевых у Мюнхене была знятая прасторная і велічная кватэра, якую яны павінны былі заняць пасля вяселля. Дзядзя Міша ўпрыгожваў кватэру пад кіраўніцтвам сваёй будучай жонкі, не спыняючыся ні перад якімі выдаткамі. Цяпер, насалоджваючыся сваім нядаўна набытым багаццем, ён, запрашаючы да сябе сваякоў, заўсёды купляў і пасылаў ім чыгуначныя квітки. Таксама, падвозячы каго-небудзь да станцыі, ён заўсёды спяшаўся да касы паперадзе гасця, каб паспець заплаціць за квіток.

Пачатак лета 1897 года застаў дзядулю і яго сям'ю ў Венецыі. Тут ён раптоўна атрымаў тэлеграму ад свайго брата дзядзі Мішы, які прасіў яго тэрмінова прыехаць у Мюнхен у сувязі з сур'ёзнай хваробай яго жонкі. Усе Буценевы былі вельмі ўсхваляваныя, і натуральна, дзядуля выправіўся туды на першым жа цягніку. Па яго прыбыцці ў Мюнхен ён даведаўся, што цёця Марыя ўжо была адпраўлена ў псіхіятрычную лякарню.

Дзядзя Міша заўважыў, што ў апошнія два месяцы яго жонка была незвычайна сумнай і слязлівай. Затым наступіў перыяд кароткай дэпрэсіі, а ў ноч перад прыездам дзядулі з ёй здарыўся прыпадак буйнага памяшальніцтва, і дзядзя Міша вымушаны быў выклікаць доктара. Доктар распарадзіўся памясціць яе ў лячэбніцу ў Вісбадэне (у тую самую, дзе знаходзіўся цягам шэрагу гадоў яе малодшы брат).

Дзядзя Міша пачуваўся абсалютна падаўленым, і прыезд яго ўлюбёнага брата, самага блізкага яму члена сям'і, быў для яго вялікай падтрымкай. Хутка дзядуля вырашыў пераехаць з усёй сям'ёй у Бадэн-Бадэн, каб быць бліжэй да дзядзі Мішы і правесці рэшту лета разам з Барацінскімі на віле Зеелах. Дзядзя Міша часта іх наведваў, звычайна пасля сумнага спаткання з жонкай у лякарні ў Вісбадэне. Можца сабе ўявіць, як шмат для яго значыла камунікаванне з улюбёным братам і іншымі членамі сям'і, якія яго любілі.

Напрыканцы жніўня, усяго толькі праз два дні пасля ад'езду дзядзі Мішы ў Мюнхен, дзядуля атрымаў тэлеграму. Сям'я абсалютна абмерла, пачуўшы яго гучны крык: "Не! Гэта няпраўда! Гэтага не можа быць!" У тэлеграме паведамлялася пра смерць

дзядзі Мішы ў Вісбадэне. І яна была падпісаная доктарам. Здарылася так, што, пакінуўшы вілу Зеелах, на шляху ў Мюнхен дзядзя Міша спыніўся на ноч у гатэлі ў Вісбадэне. Увайшоўшы ў ягоны пакой на наступную раніцу, пакаёўка знайшла яго лежачым у ложку без прызнакаў жыцця. Ён быў пахаваны ў Вісбадэне.

Дзядуля не адразу прыйшоў у сябе ад узрушэння, выкліканага смерцю брата. Ён павінен быў займацца працяглымі і бясконцымі справамі, звязанымі з гэтай сумнай падзеяй. Дзядзя Міша пакінуў тэстамент, у якім ён пакідаў усю нерухомую маёмасць свайму малодшаму брату – дзядулю, а ўсё астатняе прызначалася ягонай удаве. Гэта выклікала вельмі доўгія і хваравітыя перамовы паміж адвакатамі абодвух бакоў (з яе боку справай займаўся яе бацька, з якім было вельмі няпроста). Перамовы ў рэшце рэшт завяршыліся, калі дзядуля пагадзіўся пакласці ў банк на імя ўдавы вельмі значную суму, адпаведную кошту ўсёй рухомай маёмасці. Месячны прыбытак, які яна павінна была атрымаваць з гэтай сумы, павінен быў забяспечыць ёй камфартабельнае жыццё ў лякарні і ўсё неабходнае працэдур. Марыя, удава дзядзі Мішы, пражыла яшчэ шмат гадоў у невялікай клініцы недалёка ад Масквы, дзе і памерла ў 1920 годзе.

Пасля дзядулю давялося заняцца перавозкай маёмасці з вялікай кватэры, якую яго брат займаў у Мюнхене, уключаючы старажытнае срэбра Храптовічаў, карціны, мэблю і іншыя каштоўнасці.

У рэшце рэшт, па тэстаменце дзядзі Мішы, паколькі ён быў бяздзетным, у Пецярбургу было пададзена прашэнне на дазвол перавесці тытул і дваіное прозвішча дзядулю. Гэтае прашэнне было задаволенае, і ў Загадзе ад 20 студзеня 1899 года дзядулю былі дадзеныя тыя ж правы, што іраней яго старэйшаму брату, і зтымі ж абмежаваннямі па пераемнасці: прозвішча і тытул маглі быць перададзены толькі старэйшаму мужчыну ў родзе.

Такім чынам, дзядуля, стаўшы графам Канстанцінам Апалінар’евічам Храптовічам-Буцэневым, зноў аб’яднаў у сваіх руках усе храптовічаўскія ўладанні, да якіх дадаліся яшчэ Васільеўскае і вялікі дом у Туле.

Затым, у 1900 годзе, пасля стараных пошукаў, дзядуля набыў яшчэ адзін дом у Маскве. Побач з домам быў яшчэ даволі вялікі ўчастак Паварской вуліцы (сучасная вуліца Вараўскога).

Гэты дом пад нумарам 18 хутка стаў вядомы як дом Буцэневых. Гэта быў вельмі прасторны двухпавярховы драўляны дом, тынкаваны, пабудаваны адразу пасля пажару 1812 г. (у час нашэсця Напалеона). Пазней да дома былі далучаныя цагляная прыбудова і вялікі двор з кустоўем. Пасля там размяшчаўся таксама драўляны сарай са стайнямі, карэтнай і кладавымі. Адна частка сядзібы межавала з Хлебным завулкам. Там была ўсталяваная жалезная рашэцістая брама паміж каменнымі калонамі, што дазваляла карэтам пад'язджаць да бакавога ўваходу і аб'язджаць вакол усяго дома.

На пустым участку па суседстве дзядуля пабудоваў пяціпавярховы даходны дом (пад нумарам 17а, бо ён знаходзіўся паміж нумарамі 17 і 18). Па дзяганалі праз вуліцу знаходзілася царква Увядзення ў Храм¹³.

Звонку буценеўскі дом не вылучаўся асаблівай прывабнасцю, аднак унутры, з яго велічнымі параднымі пакоямі, высокімі столямі, калонамі і цудоўным паркетам, адрозніваўся асаблівым шармам. Мэбля для гэтага дома была прывезена з Бешанковічаў і Шчорсаў. Шэраг фатэляў і сталоў быў замоўлены ў Чавіяры, Італія, дзе мясцовыя майстры спецыялізаваліся ў наборнай мэблі. Вельмі хутка дом набыў тыпова сямейную атмасферу ўтульнасці і цяпла.

Хутка буценеўскі дом стаў папулярным месцам для ўсіх сваякоў і сяброў, што жылі ў Маскве, а таксама для тых, хто праязджаў і спыняўся на некаторы час. Хутка яго засмакавала маладое пакаленне, знайшоўшы, што яго парадныя пакоі ідэальна падыходзяць да вечарынак, балоў, маскарадаў і аматарскіх пастановак і шарадаў.

Гэта быў час, калі князь Грыгорый Мікалаевіч Трубяцкой (дзядзя Грыша) заляцаўся да цёці Машы Буцэневай, сястры майго бацькі. Дзядзя Грыша быў тады сакратаром рускага пасольства ў Канстанцінопалі, і, адпаведна, львіная доля гэтага рамана была ў лістах ад яго да цёці Машы. Калі ён быў у Маскве пасля смерці яго маці, ён праводзіў шмат часу з Буцэневымі, і ўрэшце ў 1901 г. ён і цёця Маша былі заручаныя (яму было 28 гадоў, ёй – 20).

¹³ Пасля рэвалюцыі стары буценеўскі дом быў знесены. Даходны дом захаваўся і змяніў свой нумар на 18, і да яго быў прыбудаваны 6-ты паверх.

Паколькі абавязкі дзядзі Грышы ў Канстанцінопалі не чакалі, было вырашана, што вяселле будзе праз месяц. А пакуль заручоныя мусілі здзейсніць шэраг візітаў да блізкіх сваякоў і сяброў. Уся сям'я дзядзі Грышы знаходзілася ў Маскве: яго браты Сяргей і Яўгеній, яго зводны брат Пётр і шматлікія сёстры. Вялізныя кошыкі кветак часта дастаўляліся ў буценеўскі дом для цёці Машы. Яны дастаўляліся з цяпліц маёнтка Вузкае, што належала зводнаму брату дзядзі Грышы Пятру Мікалаевічу Трубяцкому. Усе вялікія сем'і, блізкія да Буценевых, – Барацінскія, Лапухіны, Асаргіны, Гагарыны, Бабрынскія, Галіцыны – ладзілі прыёмы ў гонар новазаручоных.

Вяселле было зроблена ў маленькай, але цудоўнай крамлёўскай царкве Спаса на Бары¹⁴. Маладыя правялі мядовы месяц у Бешанковічах, а затым з'ехалі ў Канстанцінопаль, дзе дзядзя Грыша мусіў вярнуцца да сваіх абавязкаў пры рускім пасольстве.

Восенню таго ж года дзядуля, бабуля, цёця Каця і Апалінарыў – Поля (мой бацька) – паехалі ў Канстанцінопаль адведаць дзядзю Грышу і цёцю Машу. Гэта была цудоўная магчымасць для дзядулі прыгадаць мясціны яго ўласнага дзяцінства, калі яго бацька, Апалінарыў Пятровіч, быў рускім паслом у Канстанцінопалі. Трубяцкія жылі ў доме ў Буюкдэры, непадалёк ад рэзідэнцыі пасла, на тыпова турэцкай вуліцы пад назвай Бюль-Бюль (што па-турэцку азначала “салавей”). У доме былі тры прасторныя паверхі, так што ўся буценеўская сям'я змагла свабодна размясціцца разам са сваёй старой няняй Феняй (Фядосьяй Герасімаўнай), якая заўсёды суправаджала іх ва ўсіх вандроўках.

БуцENEвы правялі каля шасці тыдняў у Канстанцінопалі як госці Трубяцкіх. Час у асноўным праходзіў у аглядзе славутасцяў, уключаючы некалькі экскурсій з паслом І. А. Зіноўевым на яго двухмачтавай яхце на выспы і ўздоўж турэцкага ўзбярэжжа.

Цікава адзначыць, што і на гэты раз у Канстанцінопалі гісторыя для БуцENEвых паўтарылася: цёця Каця, ва ўзросце 23 гадоў, сустрэла там аднаго з саслужыўцаў дзядзі Грышы – Канстанціна Міхайлавіча Ону, свайго будучага мужа. Вы, верагодна, памятаеце, што ў 1837 годзе Ірыней і Караліна Храптовічы прыехалі ў Канстанцінопаль адведаць сваю старэйшую дачку Марыю, чый муж Апалінарыў Пятровіч Буценеў быў тады рускім паслом

¹⁴ Гэтая царква была знесеная пасля рэвалюцыі.

у Атаманскай імперыі. З імі была іх малодшая дачка Алена, якая сустрэла там аднаго з памочнікаў Апалінарыя, за якога пазней выйшла замуж.

У наступныя трынаццаць гадоў цалкам да пачатку Першай сусветнай вайны дзядуля паступова памяншаў тэмп сваіх падарожжаў. Яго заўважна сталі непакоіць прыступы сянной ліхаманкі, і кожны год ён пакутаваў цягам сезонаў гэтай хваробы ўвесну, улетку і ўвосень. Бабуля намагалася пераканаць яго паехаць куды-небудзь, дзе было бы паменей пыльцы, што выклікала хваробу, аднак гэта мала дапамагала.

Яго беларускія маэнткі былі ў добрым стане дзякуючы ўмеламу кіраванню Юргенсана – вучня і паслядоўніка знакамітага Фішэра. Таму, калі дзядуля і бабуля не вандравалі дзе-небудзь у Еўропе, яны праводзілі час або ў доме на Паварскай у Маскве, або ў Васільеўскім, або на найманай імі віле ў Крыму. Ім вельмі падабаўся паўднёвы клімат і прыгожы прыбярэжны ландшафт. Дзядуля нават амаль што не купіў там участак зямлі з тым, каб пабудаваць там дом. Яго даўні прыяцель Грыгорый Гагарын нават накрэсліў планы гэтага прасторнага і прывабнага дома. Аднак гэтым планам не суджана было ажыццявіцца.

Большую частку свайго часу дзядуля пісаў, прычым на самыя разнастайныя тэмы. Ён працаваў над сваімі мемуарамі, але час ад часу гэтая работа перарывалася іншымі тэмамі, якія выклікалі яго цікавасць – гэта гісторыя, генеалогія, марская справа і астраномія. Старонкі яго работ звычайна былі напоўненыя вылічэннямі, чарцяжамі і дыяграмамі. Ён напісаў некалькі падрабязных гістарычных аглядаў, якія, на жаль, прапалі ў час рэвалюцыі. (Сярод тых папер былі таксама гісторыя роду Храптовічаў і маэнтка Бешанковічы). Ён апублікаваў некаторыя кнігі і брашуры:

1. Мемуары яго бацькі Апалінарыя Буценева “*Souvenirs de mon temps*” па-французску. СПб., 1895.

2. Пераклад на рускую мову часткі гэтых мемуараў, датычнай уварвання Напалеона ў 1812 г. М., 1911.

3. “*Lettres d’Auquestes Personnages*”, збор ліставання Караліны фон Рэнне-Храптовіч з членамі каралеўскіх фамілій (па-французску, абмежаваны тыраж).

4. «Флоренция и Рим в связи с двумя событиями в русской истории XV века», кароткае эсэ на рускай мове. М., 1909.

5. «Заметки по передвижению войск в Новогрудском и Ошмянском уездах», па-руску. СПб., 1911.

6. «3 маскоўскай кампаніі Яна Казіміра з 1663–1664» А. Грамона, перакладзена на рускую і надрукавана дзядулем у 1929 г.

7. «Памяти князя Григория Николаевича Трубецкого», зборнік артыкулаў пра Г. М. Трубяцкаго і яго ўласных артыкулаў і прамоваў, па-руску. Парыж, 1930.

8. «Латинская надпись на Спасских воротах (Московского Кремля) и ее автор и строитель Пьетро Антонио Солари¹⁵», зборнік артыкулаў, напісаных у гонар графіні П. С. Уваравай, па-руску. М., 1916.

Існавала таксама шмат іншых публікацый, здзейненых дзядулем, пра якія мы не ведаем.

Першая сусветная вайна прынесла вялізныя разбурэнні ў Беларусь, так як і ва ўсю Еўропу. Асабліва пацярпелі Шчорсы. Здарылася так, што ў 1915 г. немцы занялі дзве траціны⁷ Беларусі. Штаб іх паўночна-ўсходняй арміі знаходзіўся прама ў падвале шчорсаўскага замка. У рускіх была, падобна, добрая выведка, таму. Калі была падведзеная іх артылерыя, яны адкрылі агонь прама па замку з такой дакладнасцю, што засталіся адны руіны. Фактычна сцены палаца засталіся некранутымі, бо снарады траплялі ў нямецкі штаб праз дах. Нямецкі назіральны пункт, уладкаваны на званарні Шчорсаўскай царквы, быў знесены рускімі снарадамі, якія астатні будынак пакінулі ў недатыкальнасці. У кастрычніку 1915 г. Шчорсы ненадоўга былі адбітыя рускімі, азатым былі зноў захоплены немцамі.

Адразу пасля рэвалюцыі дзядуля і бабуля разам з сям'ёй майго бацькі пераехалі ў Крым, у Ялту, ратуючыся ад беспарадку і хаосу ў Маскве. У 1917 г., незадоўга перад ад'ездам, у выказванні пазней не апраўданай упэўненасці ў будучыні, дзядуля

¹⁵ Я зусім нядаўна даведаўся пра гэты зборнік з кнігі, якую я атрымаў у падарунак ад майго стрыечнага брата Уладзіміра Уладзіміравіча Трубяцкага: «Камни говорят» Д. А. Дабраглава (выдадзена па-руску выдавецтвам Маскоўскага ўніверсітэта ў 1988 г.). У гэтай кнізе, што апісвае розныя надпісы на замежных мовах на камянях і магілах Расіі, часта спасылаюцца на зборнік дзядулевых работ як на аўтарытэтную крыніцу. Цікава таксама, што ў гэтай кнізе згадваецца, што першыя спробы перакладу лацінскіх надпісаў былі зробленыя Мікалаем Спафары ці Спафар'евым, як вы памятаеце, адным з нашых продкаў!

купіў у сямейства Зярновых яшчэ адзін дом у Маскве. Гэта быў чатырохпавярховы цагляны кватэрны дом, сад яго прымыкаў да саду буценеўскага дома. Гэта было адно з самых кароткачасовых памяшчэнняў дзядулевага капіталу ў Расіі: праз некалькі гадоў яго насціг лёс усіх буценеўскіх уладанняў у Расіі – экспрапрыяцыя савецкімі ўладамі.

У Ялце, дзе дзве сям’і Буцневых правялі свае апошнія гады на рускай глебе, паступова ўсё мацней пачала адчувацца грамадзянская вайна. Па меры руху чырвонай арміі на поўдзень і ўмацавання ёй сваіх пазіцый, ад’езд белых з чарнаморскіх портаў, праз Канстанцінопаль на Захад, набыў маштабы масавага сыходу. Урэшце, у сакавіку 1920 г., умяго праз паўгода пасля майго нараджэння, Буцневы пакінулі Ялту на адным з апошніх параходаў з бежанцамі⁸.

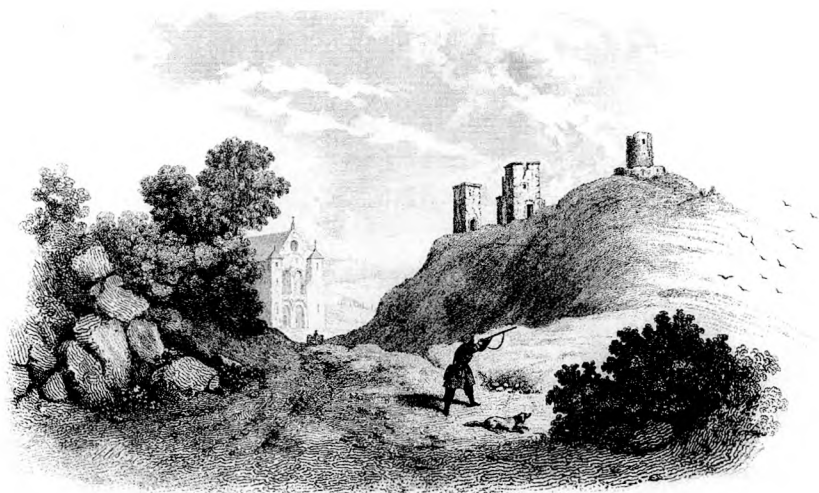
Пасял кароткага прыпынку ў Канстанцінопалі сям’я пераехала ў Сербію (Югаславія), дзе каля года яны правялі ў Брдо пры Крані. Затым яны рушылі ў Аўстрыю, дзе яны жылі каля двух гадоў у Бадэне пад Венай.

Гісторыя адной карціны

Тут я хачу распавесці пра адзін эпізод з дзядулевага жыцця, які выдатна яго характарызуе. Гэтая падзея адбылася ў Аўстрыі, калі ён жыў там як эмігрант, страціўшы ўсё ў Расіі і пражываючы тое, што ён і яго сям’я захапілі з сабой.

У дзядулі ў Расіі быў адзін вельмі добры сябар, Павел Васільевіч Жукоўскі (адзіны сын знакамітага рускага паэта Васілія Жукоўскага). Ён быў вялікім аматарам і цаніцелем мастацтва і меў кватэру ў Веймары (Германія), напоўненую ўсякімі прадметамі мастацтва, якія ён збіраў цягам свайго жыцця. За некалькі гадоў да таго, у Маскве, Жукоўскі пазычыў у дзядулі тысячу рублёў, вярнуць якія пазней яму не прадставілася магчымым. Прышлі вайна, рэвалюцыя і ўрэшце смерць Жукоўскага.

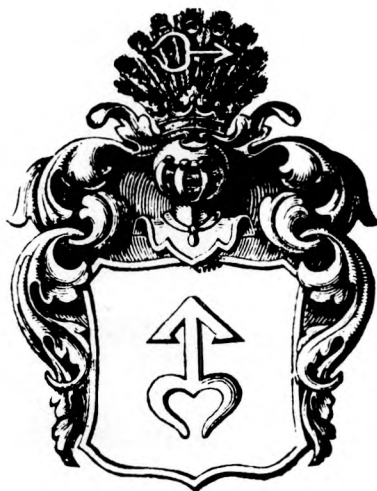
У 1921 г., знаходзячыся ў Аўстрыі, дзядуля атрымаў павестку з Веймара, у якой паведамлялася, што гаспадзін Жукоўскі завяшчаў яму вялікае палатно “Святы Себасцьян” італьянскага майстра Джаванні Кантарыні (1549–1603), вучня Тынгарэта.

Le Château de Navagrodsk en Lithuanie

Руіны Навагрудскага замка. Гравюра 1835 г. Удалечыні бачная праваслаўная царква Барыса і Глеба, дзе пахаваныя некалькі Храптовічаў

ODROWAŻ

HERB.

Герб Храптовічаў, які мае назву “Одровонж”

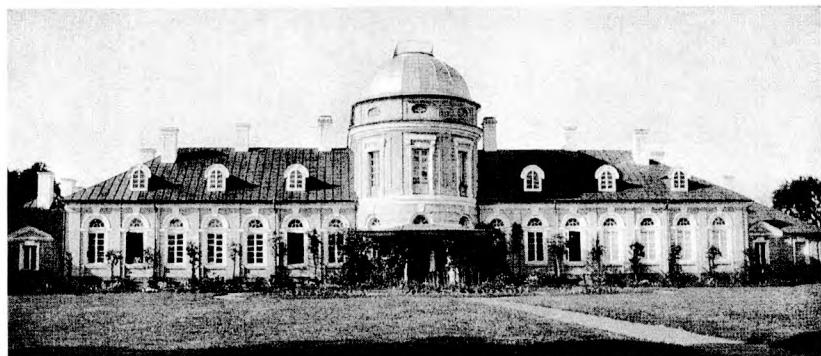

Каталіцкі касцёл свв. Якава і Філіпа, пабудаваны Ежы Літаворам Храптовічам у 1624 г. на Лукішскім пляцы ў Вільні

*Cette est la maison de Béschankowitchi
d'après une aquarelle de la Comtesse Caroline Chentowitch.*

Дом у Бешанковічах. Акварэль Караліны Храптовіч

Палац у Шчорсах (ззаду). Фотаздымак зроблены да вайны 1914 г.

Герб “Одровонж” над уваходам у палац у Шчорсах

Par D'Ansel 1809

*Графъ Іоакимъ Ігнатіи
Хрептовичъ. 1729 1812*

Peint par Damel. 1809

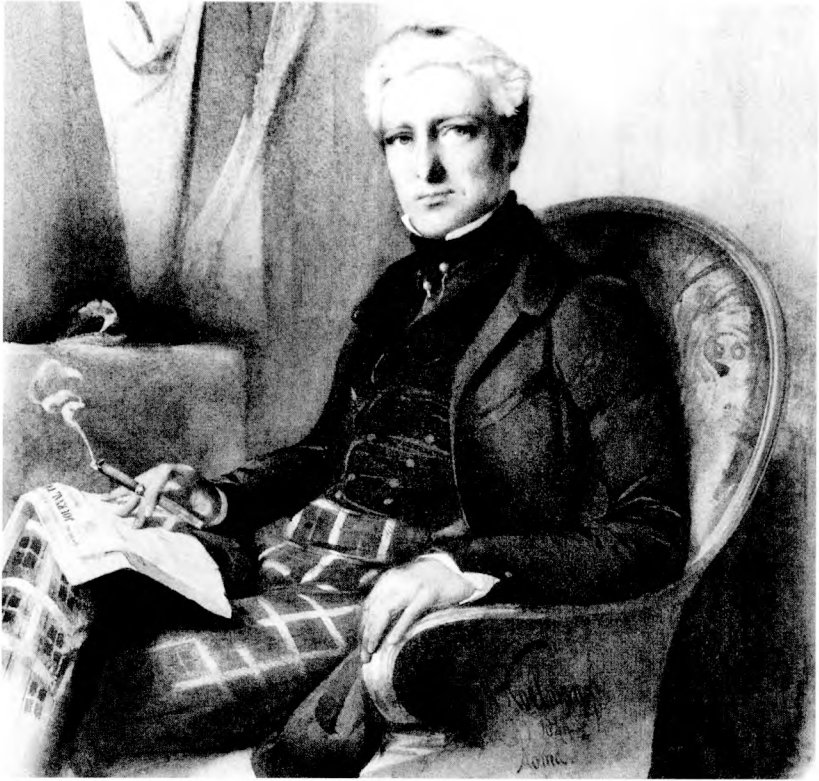
*Le Comte Joachim Ignace
Khreptowitch. 1729 1812*

Граф Іаахім Храптовіч (1729–1812). Арыгінал партрэта, напісаны Грацы, быў у Шчорсах. Копія, напісаная Дамелем, знаходзілася ў Румянцаўскім музеі ў Маскве

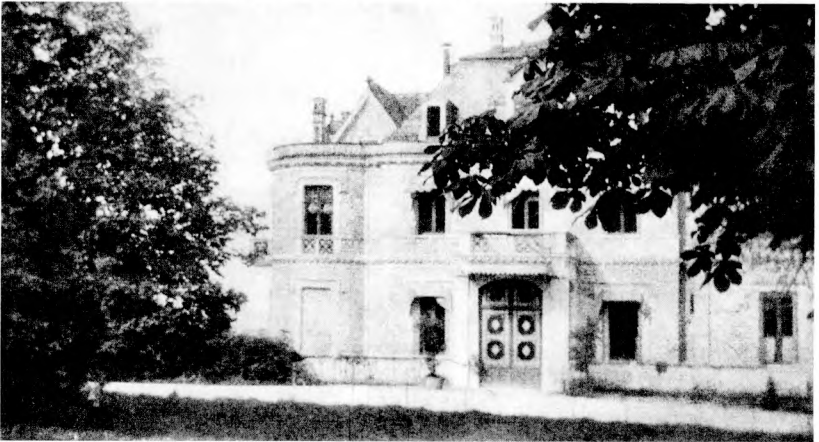

*Comtesse Caroline Chreptowitch
née de Renne 1780-1846
d'après un portrait peint à l'huile en 1802
par Bacciarelli*

Графіня Караліна Храптовіч (ад нараджэння фон Рэнне; 1780–1846). Партрэт пісаў Бакіярэлі ў 1808 г. На медальёне партрэт яе мужа Ірынея.

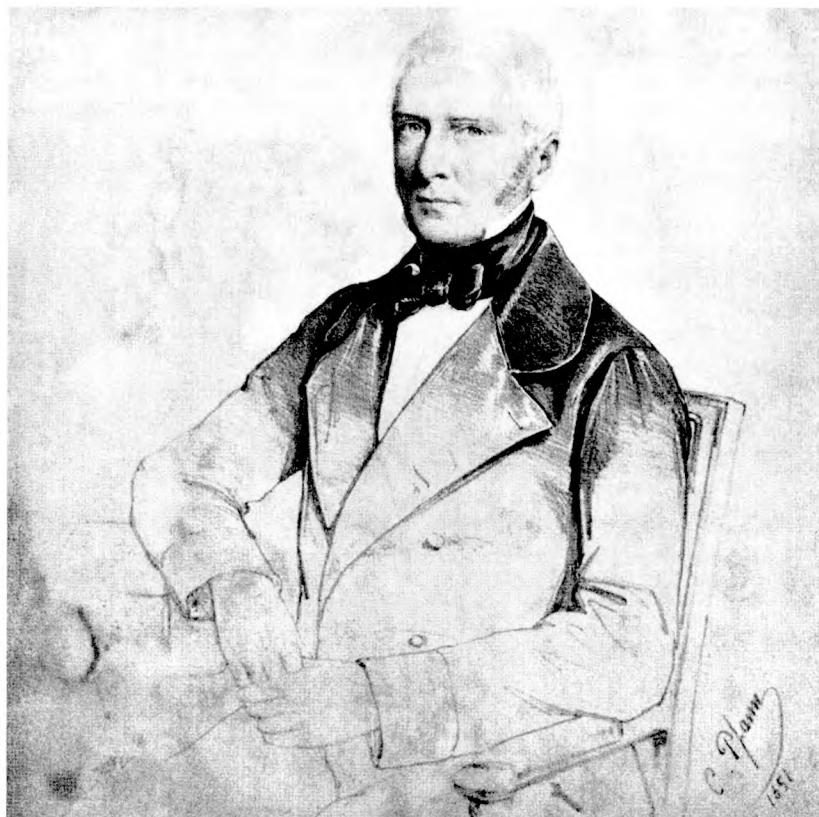
Граф Міхаїл Іринеєвіч Храптовіч (1809–1892). Портрет Х. Коєлмана, 1844 г.

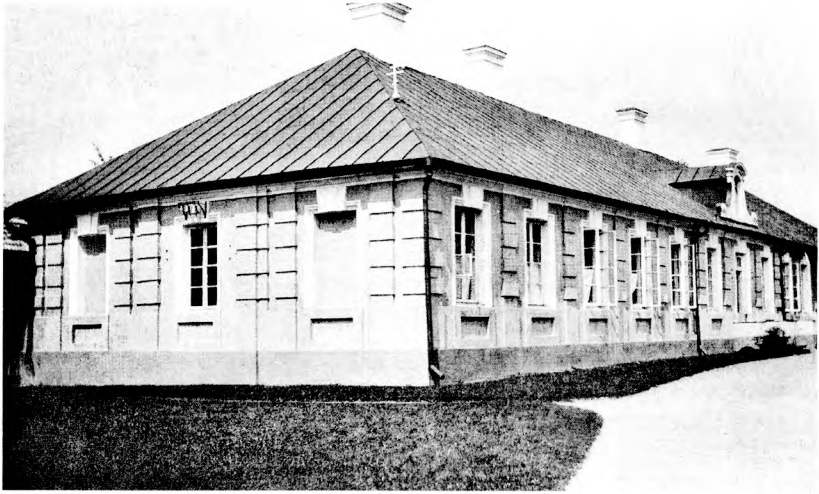
Віла Зеєлах у Ліхтэнтале пад Бадэн-Бадэнам, пабудаваная для Міхаіла Іринеєвіча і яго жонкі

“Вішнеў-Одровонж”

Граф Міхаіл Ірынеевіч Храптовіч. Фотаздымак партрэта (1851 г.), падараны мне маім пляменнікам Міхаілам Андрэевічам Трубяцкім

Праве крыло палаца ў Шчорсах, у якім дзядуля ў 1903 г. зладзіў капліцу (гл. Маленькі праслаўны крыж на даху і маленькія званы над вакном)

Шчорсаўская ферма Мураванка

Палац у Шчорсах. Фасад з жалезнай брамай. Фотаздымак зроблены да вайны 1914 г.

Царква ў Шчорсах

Два малюнкi Марыi
Апалiнар'еўны Буценевай
(Каконы), выкананыя Г. Га-
гарыным. Злева: трохме-
сячная Какона на руках
у грэцкай нянi; справа –
Какона з мацi

Марья Грынееўна Буценева трымае сваю дачку Какону на тэрасе рэзідэнцыі рускага пасла ў Буюкдэры, Турцыя ў 1835 г. Літаграфія з партрэта Брулова.

NOI APOLLINARE DE BOUTENEFF
CONSIGLIERE INTIMO
DI SUA MAESTÀ L'IMPERATORE
DI TUTTE LE RUSSIE,
SUO INVIATO STRAORDINARIO E MINISTRO
PLENIPOTENZIARIO PRESSO LA PORTA OTTOMANA,
CAVALIERE GRAN-CROCE DEGLI ORDINI DI SAN WLADIMIRO DELLA SECONDA CLASSE.
DI SANT'ANNA DELLA PRIMA, DI SAN STANISLAO DELLA PRIMA, E DELL' ORDINE REALE
DELLA GRECIA DEL SALVATORE DELLA PRIMA CLASSE.

N.º 9.
*Si fa sapere a chiunque spetta, qualmente il latore del presente Capitano
Giovane Angeli, comandante il battimento mercantile
Ruso, nominato Stefano, è incaricato per Naviglia*

perciò amichevolmente si pregano tutti li Signori Governatori, Comandanti ed Uffiziali della
Porta Ottomana e delle altre Potenze, a chi, secondo le circostanze sarà esibito, di dare al sud-
detto, libero passaggio ed assistenza, per andare e ritornare come si pratica fra le Potenze ami-
che, lo che egualmente s'osserva ne' dominj di SUA MAESTA' L'IMPERATORE di tutte le
Russie verso i sudditi della Porta Ottomana e delle altre Potenze, ed a tale effetto il presente
è concesso, sottoscritto di proprio pugno, e sigillato col Sigillo della Legazione IMPERIALE.

DATO in Costantinopoli li 10. Giugno 1837. L. R.

Vale per mesi trenta

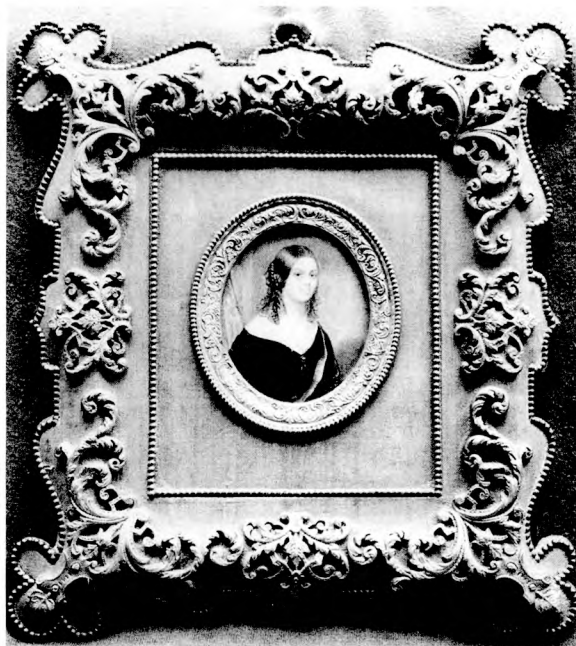
A. Bouteneff

Il Direttore della Cancelleria Commerciale
Consigliere di Stato Attuale *A. Bouteneff*

Документ, выдаваны рускім паслом у Канстанцінопалі рускім гандлёвым суд-
нам. Гэты дакумент 1837 г. падпісаны Апалінарыем Пятровічам Буценевым

Марыя Ірынееўна Буценева
(ад нар. гр. Храптовіч)

Алена Ірынееўна
Цітова (ад нар.
гр. Храптовіч;
1814–1900)

Княгиня Марья Апалінар'еўна Барацінская (ад нар. Буценева, Какона: 1835–1906). Партрэт напісаны Вінтэргальгарам у 1864 г.

Марыя Уладзіміраўна (Мімі) Цігова, дачка Алены і Уладзіміра Ціговых

Герб Буцневых

Мой бацька ў тры гады

Князь Меншыкаў на сваёй тройцы з рускім кучарам у Бадэн-Бадэне ў 1900 г.

Канстанцін Апалінар'евіч Буценеў ("дзядуля") з маладой жонкай Верай Васільеўнай (ад нар. Ільіной). Фотаздымак 1877 г.

Васілій Васильєвич Ільїн, бацька Веры Васільеўны Буценавай (“бабулі”).
Акварэль Аляксея Дзмітрыевіча Салтыкова, яго сябра і папечніка

Від з узлесся на сяло Васільеўскае. Фотаздымак 1904 г.

Васільеўскае. Стары дом

Граф Міхаіл
Апалінар'евіч
Храптовіч-Буценеў
(1844–1897)
з нявестай
графіняй Марыяй
Аляксандраўнай
Ламсдорф (1859–
1920). Фотаздымак
1895 г.

Мой дзядуля са сваімі дзецьмі. Злева направа: Каця, Маша і Поля ў жалобе пасля смерці яго жонкі Веры, і, праз шэсьць месяцаў, яго чатырохгадовай дачкі Таццяны

Мой бацька Апалінарый Канстанцінавіч (1879–1946) у 15 гадоў

Дядуля са сваёй другой жонкай Кацярынай Паўлаўнай, ад нараджэння гр. Баранавай

На Паварской у маленькой гасцёўні. Фотаздымак 1912 г. Злева направа: мая маці, мая бабуля, мой дзядуля, мой бацька, дзядзя Грыша Трубыцкой, яго жонка цёця Маша, цёця Каця і яе муж дзядзя Косця Ону

Дом Буцёных на Паварской, 18 у Маскве. Фотаздымак 1908 г.

Злева направа: цёця Каця, мой бацька і цёця Маша (нявестай). Фотаздымак 1901 г.

Пръём з нагоды вяселля маіх бацькоў. Унутраны двор дома Буцэных на Паварскай

Якраз у гэты час дзядуля даведаўся, што састарэлая ўдава імператрыца Марыя Фёдараўна (з якой, дарэчы, быў добра знаёмы Жукоўскі) жыве ў даніі ў вельмі цяжкім фінансавым стане. Дзядуля неадклана вырашыў прадаць карціну і даслаць ёй усе выручаныя грошы. Ён даслаў ёй чэк у швейцарскіх франках і наступны ліст па-французску:

Vienne le 6 Septembre 1922

Madame, un ami a moi auquel Votre Majeste Imperiale avait daigne accorder de l'amitie, le defunt Paul Zhoukovski, m'a legue un tableau peint par le Venetian Contarini (1549--1603). Je suis parvenu a vendre ce tableau qu'il m'etait difficile de conserver dans mon existence d'emigre. Daignez Madame, me faire la grande grace de vouloir bien accepter la somme ci-jointe resultant de cette vente, que je me fais une indisible joie de déposer a vos augustes pieds, comme vous arrivant de la part du defunt Zhukovski, qui aurait ete si heureux de le faire luimeme, et de votre bien humble serviteur et tres fidel sujet Comte Constantin Chreptowicz-Bouteneff.

P.S. J'au eu le bonheur de voir Votre Majeste Imperiale en rade de Copenhague a bord des fregates Peresvet en julliet 1865 et Oslabia en Aout 1866 et une troiseime fois de Lui avoir ete presente en Avril 1886 au palais de Livadia.

Ніжэй пераклад гэтага ліста:

“Ваша вялікасць, мой сябар, нядаўна памерлы Павел Жукоўскі, якому Ваша Імператарская Вялікасць аказвала сяброўскае спрыянне, завяшчаў мне работу венецыянскага майстра Джаванні Кантарыні. Я прадаў гэты твор мастацтва, які так ці іначай мне было б цяжка захаваць у маім сапраўдным стане эмігранта. Ваша Вялікасць, прашу аказаць мне гонар і прыняць выручку ад продажу – прапанаваную суму, якую я з неапісальнай радасцю кладу да ног Вашай вялікасці. Гэта дар ад памерлага Паўла Жукоўскага, які быў бы шчаслівы зрабіць гэта сам, а таксама ад Вашага пакорнага служкі і вернага падданага графа Канстанціна Храптовіча-Буценева. P.S. Я меў шчасце бачыць Вашу Вялікасць у Капенгагене на борце фрэгатаў “Перасвет” у ліпені 1865 г. і “Аслябя” ў жніўні 1866 і быў прадстаўлены Вам у Лівадзійскім палацы ў красавіку 1886 г.”

Дзядуля атрымаў чароўнае і цёплае выказванне ўдзячнасці ад Марыі Фёдараўны, напісанае яе ўласнай рукой.

Хутка пасля заканчэння Першай сусветнай вайны Версальская дамова, падпісаная ў 1919 г., адкрыла магчымасці для ўзнікнення незалежнай Польскай рэспублікі. Адзінымі межамі, якія не ўсталяваліся, былі яе ўсходнія межы, дзе савецкія войскі імкнуліся захапіць вялікія часткі Беларусі і Украіны, а палякі стрымлівалі ўдары. У рэшце рэшт, пасля кароткай вайны паміж палякамі і Саветаў (1920–1921)⁹, у Рызе была падпісаная мірная дамова, якая вызначала межы паміж дзвюма краінамі. Па шчаслівай для нашай сям’і выпадковасці два беларускія маёнткі – Шчорсы і Вішнеў – апынуліся на польскім баку. Праз некаторы час дзядуля быў прызнаны палякамі як іх ўаконны ўладальнік. Стары кіраўнічы Сухоцкі быў вернуты на сваю пасадку ў Шчорсы і актыўна займаўся ўзнаўленем земляробства, закінутым падчас вайны.

Фактычна Шчорсы пацярпелі не толькі падчас вайны паміж Расіяй і Германіяй, калі маёнтак двойчы пераходзіў з рук у рукі, але таксама і ўч аспольска-савецкай вайны, якая пачалася хутка пасля заканчэння першай. Фермы былі разбураныя, запасы вычарпаныя, пагалоўе жывёлы скарацілася да некалькіх худых кароваў і коней. У гэтых умовах маёнткі маглі прыносіць прыбытак толькі праз некалькі гадоў.

І зноў удача была на нашым баку. Так здарылася, што цягам першых некалькіх гадоў існавання ў якасці незалежнай краіны Польшча стала праводзіць радыкальную аграрную рэформу. Гэтыя пераўтварэнні прымушалі землеўласнікаў, якія валодалі лішкам апрацаванай зямлі звыш усталяваных чатырохсот гектараў (тысячы акраў), прадаваць лішкі дзяржаве па фіксаваным кошце (прыблізна 50-75 % ад рынкавага кошту). За гэтую зямлю дзяржава расплочвалася часткова наяўнымі, а часткова ўрадавымі аблігацыямі і прадавала гэтую зямлю сялянам на выгадных умовах¹⁶. Несумненна, што, нягледзячы на цяжкія ўмовы для буйных землеўласнікаў, гэтыя рэформы былі апраўданыя і неабходныя, бо былі накіраваныя на больш раўнамернае размеркаванне зямельных уладанняў.

¹⁶ Гістарычная энцыклапедыя польскай эканомікі. Варшава, 1981.

Для нашай сям'і гэты вымушаны продаж зямлі дзяржаве абярнуўся не толькі сродкамі для паскарэння ўзнаўлення гаспадаркі, але таксама і грашыма, на якія можна было падтрымліваць усю сям'ю. Гэтыя грошы пачалі даходзіць да Францыі ў 1924 г. Гэта было вельмі ўчасна, бо тое, што нам удалося захапіць з Расіі, мы ўжо пражылі. З той пары гэтыя пераводы з Польшчы склалі верны прыбытак для дзядулі і бабулі, а таксама для ўсёй нашай вялікай сям'і: Буцэневых, Трубяцкіх і Ону.

Натуральна, што і значная колькасць сваякоў ды іншых людзей знаходзілі дапамогу дзякуючы гэтым грашам. Будучы людзьмі незвычайна шчодрымі, мой дзядуля і бацька дапамагалі бедным направа і налева. Сям'я ў эміграцыі ведала, да каго звярнуцца па дапамогу ў выпадку непрадбачных расходаў: сур'ёзнай хваробы, платы за вышэйшую адукацыю, пачатковага ўнёску ў дзелавы праект і пад.

Было справай выключнай удачы, што дзядулю ўдалося, у ліку вельмі нямногіх рускіх эмігрантаў, узнавіць правы ўласнасці на частку ўладанняў і атрымліваць ад іх пэўны прыбытак. Але і Шчорсы, і Вішнеў знаходзіліся ў Польшчы ў ста верстах ад мяжы з Савецкім Саюзам¹⁰, што было небяспечна. Гэта пацвярджалася штотраз асабліва ў раннія пасляваенныя гады, пры ваенных нападах з савецкага боку. Ні дзядуля, ні мой бацька не былі гатовыя пераехаць у Польшчу.

Будучы ў Бадэне пад Венай у 1923 г., дзядуля прыйшоў да высновы, што вяртання ў Расію не прадбачыцца, прынамсі, цягам бліжэйшых гадоў, і неабходна абраць месца для пастаяннага жыхарства ў эміграцыі. Ён вырашыў, што лепей за ўсё пасяліцца з Францыі, і папрасіў сваю дачку цёцю Машу Трубяцкую падшукаць для сям'і дом у адным з прыгарадаў Парыжа. Цёця Маша выдатна справілася з заданнем, і яе выбар быў адобраны. (Яна і не меркавала тады, што яе выбар акажа далёка ідучы ўплыў на жыццё многіх рускіх эмігрантаў, сваякоў і многіх іншых, хто з гадамі пачаў сяліцца ў гэтым раёне).

Дом, абраны цёцяй Машай, быў вельмі прасторны – стары паляўнічы павільён у Кламары ля Парыжа (дом № 1 па rue de la Foret прама на ўзлеску). Пры доме быў вялікі сад з асобнымі весніцамі, што выходзілі на іншую вуліцу, rue Henri. Дом быў вялікі настолькі, што аказаўся здатны размясціць дзядулю, бабу-

лю, іх прыслугу – дзвюх сёстраў Феню і Кацю, дзвюх бабуліных сёстраў – цёцю Юленьку Муханаву і і цёцю Жэню Пісараву – і яе залвіцу цёцю Настачку Баранаву. Да ўсяго там хапала месца і для сям’і Трубяцкіх – дзядзі Грышы, цёці Машы, іх чатырох сыноў, служанкі Лізы Карлюк (са Шчорсаў), няні Сашы і кухаркі Веры. Дом хута стаў вядомы як Трубяцкоўскі дом.

Царква ў Кламары

Хутка пасля таго, як былі распакаваныя чамаданы, у 1924 г., дзядуля і дзядзя Грыша Трубяцкой вырашылі пабудаваць невялікую праваслаўную царкву ў канцы сада. Яшчэ да канца 1924 г. маленькая капліца з сасновых дошак была гатовая і ўражвала ўсіх сваёй грацыёзнай простасцю. Яна была прысвечаная святым Канстанціну і Алене. Святар прыезджаў туды служыць усяночную і абедню кожны тыдзень. Пасля першых двух гадоў свайго існавання царква аказалася ўжо замалая для ўсіх жадаючых наведаць службы, і да яе быў прыбудаваны прыдзел, які падвоіў яе памеры, аднак без парушэння яе агульных грацыёзных прапорцый.

Я, напэўна, быў адным з першых прыслужнікаў у гэтай царкве, а праз некалькі гадоў да мяне далучыўся мой брат Сярожа. У хоры спявалі толькі сваякі, і як добра спявалі!

Нялёгка знайсці словы для таго, каб правільна апісаць нашую маленькую кламарскую царкву і ролю, якую яна адыграла ў жыцці кожнага з нас – сваякоў і не сваякоў – за ўсе гэтыя доўгія гады. Цягам бясконцых службаў, пахаванняў, хростаў і вячананняў царква была сведкам многіх горасцяў і радасцяў. Колькі падтрымкі яна аказвала тым, каму яна была патрэбна! Усе, хто наведваў гэтую царкву, захавалі самыя сардэчныя ўспаміны, з ёй звязаныя. І ў нашыя дні, калі на Вялікдзень дзіцячы хросны ход з абразамі абыходзіць царкву, бабулі і дзядулі, якія глядзяць на гэта, успамінаюць, як шмат гадоў таму яны рабілі тое самае.

Хутка пасля таго, як пабудова царквы была закончаная, дзядуля вырашыў пабудаваць непадалёк ад царквы яшчэ адзін дом. Гэта быў двухпавярховы каменны дом з двума дадатковымі спальнямі на гарышчы. Дом прызначаўся для цёці Каці і дзя-

дзі Косці Ону, але пакуль ім карысталіся бабуліны сёстры. Ону ў рэшце рэшт пераехалі ў гэты дом, дзе правялі рэшту свайго жыцця. Пасля іх смерці дом дастаўся ў спадчыну майму пляменніку Канстанціну Канстанцінавічу Буценеву з умовай, што ніжні паверх будзе належаць маёй мачысе Вользе да канца яе жыцця. Затым Канстанцін прадаў гэты дом Серыкавым, нашым сваякам. Ён – інжынер-архітэктар і ў дадатак рэгент царкоўнага хора, яна – Таня Лапухіна, дачка Сяргея і Трэшы.

Багаслоўскі інстытут святога Сергія ў Парыжы

У 1934 г. дзядуля і дзядзя Грыша далучыліся да невялікай групы людзей, якія хацелі заснаваць праваслаўны багаслоўскі інстытут у Парыжы. Усё пачалося, калі мітрапаліт Еўлогій, глава Праваслаўнай Царквы ў Францыі і Заходняй Еўропе, папрасіў Міхаіла Міхайлавіча Асаргіна (дзядзю Мішу, майго хроснага) знайсці месца ў Парыжы для другой праваслаўнай царквы. У гэты час адзіная праваслаўная царква на rue Daug стала малой для таго, каб змясціць растучую колькасць рускіх бежанцаў, якія прыбывалі ў Парыж. Дзядзя Міша хутка знайшоў даволі прыемнае памяшканне на rue de Crimée, кінутае нямецкай царквой у дрэнным стане. Уласнасць павінна была перайсці ад немцаў да горада і ўрэшце прададзеная з аўкцыёна.

Дзядзя Міша з энтузіязмам і натхненнем пераканаў мітрапаліта даць згоду і прыняўся даставаць грошы (задатак для ўдзелу ў аўкцыёне, грошы на пакупку і сродкі, неабходныя для рамонту памяшканняў і пабудовы вялікага і прыгожага драўлянага храма; да таго часу было вырашана, што там будзе размешчаны багаслоўскі інстытут).

Спачатку дзядзю Мішу не хапала 12 000 франкаў пад задатак, неабходны для ўдзелу ў аўкцыёне. Ён папрасіў пра гэта дзядулю, які сказаў, што ў яго таксама зараз няма грошай і не будзе ў бліжэйшы час. Праз тры дні дзядзя Міша прыйшоў у нашую кламарскую царкву ў нядзелю на абедню, і першым, каго ён пабачыў на царкоўным двары, быў дзядуля, які размахваў уруўкам паперы і крычаў: “Віншую! Віншую!” Урывак паперы аказаўся чэкам на 12 000 франкаў, якія дзядуля зусім нечакана атрымаў

ад свайго пасярэдніка ў Вене. Дзядуля неадкладна ахвяраваў гэтыя грошы на інстытут святога Сергія. Хутка ўласнасць была набытая на аўкцыёне. Аднак яшчэ больш грошай патрабавалася для таго, каб афіцыйна ўступіць у правы валодання ўласнасцю. Дзядуля звярнуўся да свайго старога сябра па Японіі Гінзбурга, які быў там пастаўшчыком вугалю для рускага імператарскага флота, і вялікаму прыхільніку епіскапа Мікалая Японскага, які на той час пасяліўся ў Парыжы. Гінзбург неадкладна пагадзіўся даць сто тысяч франкаў.

Багаслоўскі інстытут святога Сергія хутка стаў адным з самых вядомых у свабодным свеце. Яго музычны факультэт (царкоўныя спевы) пад кіраўніцтвам дзядзі Мішы Асаргіна набыў сусветную славу. (Цяпер ён знаходзіцца пад кіраўніцтвам сына дзядзі Мішы – Мікалая Асаргіна). У штаце прафесараў былі вядучыя багасловы свету. Яго выпускнікі рассяяныя па ўсім свеце як святары, настаўнікі, прафесары і кіраўнікі цэркваў. Айцец Аляксандр Шмеман быў адным з іх.

Віяланчэль Амаці

Дзесьці ў сярэдзіне дваццатых гадоў у Кламары дзядулю наведаў музыкант Баржанскі. Будучы нядаўнім эмігрантам, ён скардзіўся, што не можа зарабляць сабе на жыццё як віяланчэліст без добрага інструмента. Дзядуля тту жа прапанаваў яму пазычыць у яго фамільную віяланчэль Амаці, на якой граў яшчэ Ірыней Храптовіч і якую дзядулю ўдалося вывезці з Расіі. Па ўмове на корпусе была размешчаная таблічка, дзе паведамлялася, што яна належыць графу Храптовічу-Буценеву, і Баржанскі паабяцаў, што верне віяланчэль, калі адпадзе ў ёй патрэба. Баржанскі даў два цудоўныя канцэрты ў доме Трубяцкіх у прысутнасці ўсіх сяброў і сваякоў. Пасля цягам некалькіх гадоў ён паспяхова гастралываў па Еўропе і стаў там даволі вядомы. Ішлі гады, і хутка ў сям'і ўсе забылі пра віяланчэль, пакуль не прыйшлі пасляваенныя гады і сям'я перастала атрымліваць прыбытак з маёнткаў у Польшчы. Баржанскі памёр, але адзін з Трубяцкіх наведаў яго ўдаву ў Брусэлі і спытаў яе пра інструмент. Яна адказала, што нічога пра гэта не ведае і не чула.

Слугі

Тут я хачу распавесці пра адносіны да слугаў у нашай сям’і і прывесці два або тры прыклады.

У мінулым у нашай сям’і трымалі даволі шмат слуг. Усе нашыя пакаеўкі, няні і кухары займалі пажыццёвыя пазіцыі. Было нешта вельмі патрыярхальнае ва ўзаемаадносінах паміж слугамі і гаспадарамі: ўзаемная павага, любоў і поўнае падпарадкаванне. Яны любілі дзяцей, якіх яны звычайна ведалі ад нараджэння, і былі любімыя ў адказ. Слугі цалкам суперажывалі кожнай радасці і кожнаму гору ў сям’і.

Стасункі былі такімі блізкімі, што, калі здаралася часта ў эміграцыі, калі не было чым плаціць ім заробак, яны пагаджаліся працаваць месяцамі або нават гадамі бясплатна.

Пры такіх адносінах паміж слугамі і гаспадарамі было абсалютна натуральна, што дзве служанкі дзядулі і бабулі, сёстры Феня і Каця пасля іх смерці былі пахаваныя ў фамільнай буценеўскай магіле на кламарскіх могілках.

Аднойчы ў 1931 г. Вера, кухарка ў доме Трубяцкіх, атрымала прапанову выйсці замуж за ад уральскага казака. Яна была маладая, ружавашчокая бландзінка. Ён быў членам казачага палка, які цалкам сышоў у эміграцыю пасля паразы Расіі; яны пасяліліся ўсе разам у адным з парызскіх прыгарадаў. Некаторыя казакі працавалі на аўтамабільным заводзе, іншыя працавалі таксістамі. Вера адчула, што павінна спытаць дазволу ў цёці Машы, якая пасля сустрэчы з маладым чалавекам дала згоду.

Вянчанне адбылося ў нашай кламарскай царкве, і цёця Маша адчыніла дзверы дома для вялікага прыёму так жа, як зрабіла б гэта для аднаго са сваіх уласных дзяцей. З боку жаніха прысутнічалі ўсе казакі-адпалчане, а з боку нявесты – сем’і Буцэневых і Трубяцкіх і некаторыя нашыя сваякі. Мой старэйшы брат Косця і браты Трубяцкія былі шаферамі ў нявесты, трымаючы вянец над яе галавой. Шаферамі жаніха былі яго сябры казакі. Пасля вянчання ў царкве маладых сустракала ў дзвярах дома цёця Маша хлебам і соллю.

Сталы проста ламіліся ад цудоўнай ежы, гарэлка і віно ліліся ракой. Госты следавалі адзін за адным, а пасля наступіў час “чарачак” з паднашэннем віна або гарэлкі на срэбным падносе

і спяваннем песень. Адкуль толькі ўзяліся, з'явіліся мандаліна, гітары і балалайкі, і казакі ўдарылі па струнах, граючы адны з самых запальных танцаў, якія толькі можна сабе ўявіць! Тту жа госці ўтварылі цеснае кола, на сярэдзіну якога адзін за адным выходзілі людзі і выконвалі самыя неверагодныя танцы – часам адны, часам удваіх або ўтраіх. Здавалася, што кожны намагаецца пераўзысці іншага, і кожны ўносіў нейкія новыя каленцы ў танец. Нехта кружыўся, раскінуўшы рукі, нехта наадварот, складаў рукі на грудзях. Завяршыўшы адзін або два поўныя колы так, што ногі ледзь краналіся зямлі і ледзь-ледзь рухаліся, а галава тырмалася абсалютна прама, яны выходзілі на сярэдзіну, і тут пачыналася самая відовішчная частка танцу. Трымаючы тулава абсалютна прама, яны ішлі ўпрысядку, выкідаючы ногі, або пачыналі кружыцца так хутка, што немагчыма было адрозніць, дзе ў іх зад, а дзе перад, або пачыналі падскокваць высока ў паветра так, што падавалася – яны вось-вось прабуць галавою столь, але яны ўчасна выпроствалі ногі, кранаючыся пальцамі кончыкаў сапог перад самы прызямленнем. Усё гэта выконвалася з такім майстэрствам і лёгкасцю, як быццам яны былі бязважкія. Як толькі адзін з іх завяршаў танец, яго месца тут жа займаў наступны, з'яўляўся як быццам з-пад зямлі. Гучныя воплескі і прысвісты суправаджалі музыку.

Вера з мужам пражылі ў доме Трубяцкіх яшчэ некалькі гадоў. Цягам якіх яна працягвала службыць кухаркай, пакуль нарэшце яны не пераехалі ў свой уласны дом у прыгарадзе, дзе жылі казакі.

У Парыжы і вакол яго жылі чатыры няні, якія пасябравалі паміж сабой (улучна з нашай, буценеўскай) і часам сустракаліся па нядзелях. Адною з іх забаваў было купляць білеты французскай нацыянальнай латарэі. Яны звычайна плацілі кожная сваю частку кошту білета і праводзілі рэшту дня ў марах пра тое, што б яны зрабілі, калі б іх білет выйграў.

Неяк у адзін цудоўны дзень у пачатку 1930-х гг. яны сапраўды выйгралі! Гэта, канечне, быў не вельмі буйны выйгрыш, але цалкам дастатковы для таго, каб надзвычайна разварушыць усіх чатырох нянь. Грошы былі хутка атрыманыя і падзеленыя на чатыры роўныя часткі. Цяпер кожная з чатырох нянь мусіла вырашыць, што рабіць з доляй, якая ёй дасталася.

Нашая няня ўрачыста абвесціла, што першае, што яна намерваецца зрабіць – гэта купіць мне найлепшы ровар. Паколькі яна не ведала і слова па-французску, я мусіў суправаджаць яе ў краму і ўдзельнічаць у працэсе выбару. Мне было тады каля дванаццаці гадоў, і я памятаю, што пачуваўся страшна няёмка з-за таго, што яна траціць свае грошы на мяне. Аднак яна настояла, і я атрымаў самы дарагі ровар, які толькі меўся ў краме. Мы вярнуліся дадому аднолькава шчаслівыя з новенькім іскрыстым чырвоным роварам. Я ўсё яшчэ быў трохі засмучаны, але любіў сваю няню яшчэ болей.

Гэты царскі падарунак, відаць, толькі нязначна паменшыў долю выйгрыша нашай няні, і цяпер яна абвесціла, што хоча правесці тыдзень на модным тады курорце Вішы. Яна пра кансультавалася з Мама і, натуральна, атрымала поўную падтрымку і ўказанні. Відаць, няні заўсёды хацелася пакаштаваць жыцця вышэйшага грамадства, і цяпер гэтыя мары здзяйсняліся. Мама пагадзілася на тое, каб няня запрасіла (за свой кошт) маю старэйшую сястру Мар'юшку, якую багоміла. Такім чынам былі абыдзены і моўныя праблемы. Па настаянні няні ім быў замоўлены нумар у адным з самых дарагіх гатэляў у Вішы. Цяпер заставалася толькі пашыць некалькі новых сукенак (бо ва ўсім Парыжы наўрад ці знайшлася б крама гатовага адзення з сукенкай, якая падышла б да яе даволі незвычайнай фігуры: насамрэч у яе не было ніякай фігуры). І такім чынам, у прызначаны дзень яны адбылі хуткім цягніком у купэ першага класу з Парыжа ў Вішы. Трэба было бачыць, наколькі шчаслівымі былі іх твары па вяртанні ў канцы тыдня. Як няня, так і мая сястра выпілі дастаткова мясцовай мінеральнай вады для прафілактыкі захворванняў печані, які і ншыя курортнікі, што не заміналі ім правесці рэшту часу ў Вішы *con brío*, удзельнічаючы ў аўтобусных экскурсіях па ўсіх жывапісных наваколлях, абедаючы ў лепшых рэстаранах, праводзячы вечары ў казіно, дзе яны сачылі за рулетка, здзяйснялі паходы ў кіно і на канцэрты. Адноўчы яны нават пайшлі на скачкі, дзе з энтузіязмам (але абсалютна безнадзейна) крычалі, падбадзёрваючы коней, на якіх яны паставілі. Два разы яны наведалі танцы з прадстаўленнем у іх атэлі, дзе Мар'юшку (ёй тады было сямнаццаць) некалькі разоў запрасілі на танец. Канечне, яна адмовілася (па меншай

меры, яна так гаварыла), аднак шчасце і ўзбуджэнне былі навідавоку як у Мар'юшкі, так і ў няні!

Гэта было так тыпова для нашай вернай добрай старой няні: яна хацела падзяліць з намі момант удачы, які бывае толькі раз на жыццё.

* * *

У снежні 1832 г. дзядуля – граф Канстанцін Апалінар'евіч Храптовіч-Буценеў – памёр у Кламары, Францыя, ва ўзросце 84 гадоў (бабуля перажыла яго на 13 гадоў).

Ён быў паважаным чалавекам, яго фенаменальная і ясная памяць распасціралася амаль на сто пяцьдзясят гадоў. Праз расказы яго бацькі ён ясна ўяўляў канец праўлення Кацярыны Вялікай і нашэсце Напалеона. Сам ён памятаў Крымскую вайну і бітву за Севастопаль. Ён з гонарам служыў на ветразніках у рускім імператарскім флоце. Ён быў сведкам рускай рэвалюцыі і канца імперыі. У час яго жыцця еўрапейскія гарады пачалі яднаць чыгункі, для асвятлення дамоў пачалі выкарыстоўваць электрычнасць, быў вынайздзены тэлефон...

Дзядуля па натуре сваёй быў вялікі энтузіяст. Гэтая якасць прывяла да таго, што ён цікавіўся многім і накапіў гіганцкую колькасць ведаў.

Маючы найдабрэйшае з сэрцаў і бязмежную шчодрасць, ён ніколі не ўпускаў магчымсці аказаць падтрымку людзям. І паступаючы так, ён заўсёды хацеў заставацца ў ценю з-за сваёй сціпласці, таму ўвесь спіс яго бясконцых добрых дзянняў сышоў разам з ім у магілу. Усе, хто ведаў яго, заўсёды будуць памятаць яго любоў, якую ён выпраменьваў літаральна на ўсіх і ўсё, што яго акаляла.

2. Кацярына Канстанцінаўна Ону, ад нараджэння Буценева

Мы пакінулі цёцю Кацю ў Канстанцінопалі ў 1901 г., калі яна ўпершыню сустрэла Канстанціна Міхайлавіча Ону. Тады ён служыў сакратаром у рускім пасольстве ў Канстанцінопалі. Гэта быў шматабяцальны малады дыпламат, добра адукаваны і здольны малады чалавек, і акрамя таго, прапраўнук вядомага

швейцарскага генерала барона Анры дэ Жаміні (1779–1869), які служыў Напалеону, а затым цару Аляксандру I.

Цёця Каця і Канстанцін Ону сустрэліся зноў у Канстанцінопалі ў 1904 г. і пасля кранальных заляцанняў былі заручоныя. Вяселле аб’дбылося ў Маскве ў студзені 1905 г. Пасля вясельнага падарожжа ў Францыю, дзе яны спыняліся ў памесці сям’і Ону Le Chatre у даліне Луары, а затым і ў Рыме, яны вярнуліся ў Канстанцінопаль, дзе Канстанцін Міхайлавіч (дзядзя Косця) вярнуўся дас ваіх абавязкаў у пасольстве.

Праз пяць гадоў яго прызначылі першым сакратаром рускага пасольства ў Гаазе, Галандыя. Тут яны бралі асалоду ад жыцця, заводзячы новых сяброў і не губляючы сувязяў з яе сям’ёй у Расіі і яго сям’ёй у Францыі.

Затым, у жніўні 1916 г., дзядзю Косцю паслалі першым сакратаром рускага пасольства ў Вашынгтон, дзе ён мусіў стаць прайвай рукой пасла Бахмецьева. Гэта было самае цікавае і адказнае прызначэнне, асабліва ў такі час.

Першая сусветная вайна была на сваім другім годзе, і хаця Злучаныя Штаты захоўвалі першыя два гады нейтралітэт, у лютым 1917 г. прэзідэнт Вільсан разарваў дыпламатычныя адносіны з Нямеччынай. У сакавіку таго ж года у Вашынгтон прыйшла вестка пра рэвалюцыйнае паўстанне ў Петраградзе. Цар выракаў прастола, і ўлада перайшла да Дзяржаўнай думы ў главе з Радзянка. Быў прызначаны часовы ўрад з Мілюковым у якасці міністра замежных спраў. У сакавіку Злучаныя Штаты ўступілі ў вайну з Нямеччынай. У красавіку пасол Бахмецьеў сышоў у адстаўку.

Дзядзя Косця быў прызначаны Charge-d’Affairs у адсутнасці новага пасла. У маі 1917 г. яго запрасілі ў амерыканскае міністэрства фінансаў, дзе яму паведамілі, што амерыканскі ўрад гатовы пазычыць Расіі сто мільёнаў даляраў. Гэта быў апагей дыпламатычнай кар’еры дзядзі Косці.

Увесь гэты час цёця Каця актыўна і з поспехам брала ўдзел у напружаным свецкім жыцці Вашынгтона як з мужам, так і адна. Яе і дзядзю Косцю часта запрашалі на розныя прыёмы і абеды; яна сама па-майстэрску арганізоўвала кактэйль-паці, афіцыйныя абеды і менш важныя сустрэчы. У іх з’явіўся аўтамабіль “Гудзон”, і ўвесь свой вольны час яны каталіся вакол Вашынгтона, аглядаючы слаўтасці.

Палітычная абстаноўка ў Расіі працягвала пагаршацца. У канцы 1917 г. дзядзя Косця падаў у адстаўку. Ён і цёця Каця заставаліся яшчэ некалькі месяцаў у Вашынгтоне, пасля чаго ў 1918 г. паехалі ў Францыю, дзе часова пасяліліся ў памесці La Chatre.

У сярэдзіне 1919 г. цёця Каця і дзядзя Косця прыехалі ў Наварасійск, дзе дзядзя Косця прапанаваў свае паслугі камандванню Бelay арміі. Ён быў прызначаны дыпламатычным канцлерам спачатку пры генерале Дзянікіну, а затым пры генерале Врангелі.

У 1920 г. ён быў прызначаны дарадцам дыпламатычнай місіі ў Канстанцінопалі. У яго абавязкі ўваходзіла дапамагаць плыні эмігрантаў, якія накіроўваліся з Расіі на Захад. Місія была па сутнасці ўжо не дыпламатычнай установай, а ранзітным цэнтрам для рускіх бежанцаў, у многіх з якіх не было ні пашпарта, ні грошай і некаторыя з якіх праводзілі дні і ночы ў будынку місіі да далейшай адпраўкі на Захад.

У 1823 г. Ону пакінулі Канстанцінопаль і праз Вену і Парыж накіраваліся ў La Chatre. У 1924 г. яны знялі дом у Медоне, недалёка ад Кламара, дзе жылі астатнія члены сям'і. У рэшце рэшт, у канцы дваццатых гадоў яны пераехалі ў дом, пабудаваны для іх дзядулем у садзе дома Трубяцкіх побач з царквой па тым жа адрасе: 4, rue Henri.

У цёці Каці і дзядзі Косці не было дзяцей, таму яны вельмі любілі з імі вазіцца, часам можа і неяк няўключна. У Медоне, дзе яны спачатку пасяліліся, побач з імі жылі Ільіны – аўдавелая цёця Ната Ільіна (ад нараджэння Корф, гл. вышэй спіс нашых сваякоў Ільіных) з двума дзецьмі, Наташай і Андрэем, і іх рускай няняй. Ону фактычна ўсынавілі гэтую сям'ю. Няня і дзеці былі ў іх “пад крылом” цягам дня, пакуль цёця Ната працавала ў Парыжы.

Кожны раз, калі Ону прыезджалі ў La Chatre, яны рэдка былі там у адзіноце. Канечне. З імі заўсёды быў стары слуга дзядзі Косці армянін Кеворк, які аддана служыў яшчэ яго бацьку, а цяпер і сыну з той жа самаадрачнасцю, адданасцю і любоўю. Яны любілі запрашаць дзяцей з сям'і на тыдзень або два, але ніколі не запрашалі больш за двух адначасова, для таго, каб прысвяціць сябе цалкам юным гасцям. Мы, Буцэневы, любілі ездзіць у госці

да нашых цёці і дзядзі, якія стараліся з усіх сілаў, каб нам дагадзіць. Я да сёе пары ярка памятаю, як цёця Каця чытала нам розныя неверагодныя апавяданні па-руску (часта перакладаючы іх з англійскай). Яна частавала нас нашай любімай ежай, салодкім ды інш. Я таксама памятаю, як дзядзя Косця вадзіў нас на шпачыры ў парк, жыва і цікава расказваючы пра жыццё і павадкі птушак і звяроў. Увечары, калі сонца ўжо сядала, ён прыводзіў нас на край парка, дзе мы рассяджваліся на складныя крэслы і, не варухнуўшыся, назіралі, як цэлыя сямействы трусаў высыпаюць з кустоў гуляць на лужку ў прамянях заходзячага сонца. Я таксама памятаю шырокую бязгучную ўсмешку на вуснах дзядзі Косці, калі ён назіраў за нашай рэакцыяй.

Дзядзя Косця быў вельмі разумным і адукаваным чалавечкам, адораны талентам прамовы і пачуццём гумару. У 1928 г. ён сур'ёзна захварэў і пасля гэтай хваробы пакутаваў на нервовае парушэнне, якое, на жаль, прагрэсавала з гадамі. Яму з цяжкасцю даваліся рухі ног, яго рукі часам пачыналі калаціцца. Яго шматлікія пляменнікі нават яго празвалі “злы дзядзя”. Гэтая мянушка, канечне, ужывалася толькі жартам, бо ўсе ведалі яго выключна добры нораў. Адноўчы аднаму з яго пляменнікаў Трубяцкіх, які прыйшоў сказаць яму нешта спрэчнае, ён крыкнуў: “Сыдзі, сыдзі і доўга не прыходзь!” Але ён рады быў бачыць яго на наступны ж дзень.

Калі Буценевы пераехалі ў 1835 годзе з Францыі ў Польшчу (пра гэта гаворка пойдзе пазней), цёця Каця і дзядзя Косця засталіся распараджальнікамі буценеўскага загараднага памесця Bordebure у Францыі, размешчанага ў даліне Луары (гл. пра гэта ніжэй). Тут яны разам з цёцяй Машай Трубяцкай (сястрой цёці Каці) адыгрывалі даволі важную ролю ў час Другой сусветнай вайны, калі яны прытулілі ў сябе шмат сваякоў, збеглых з Парыжа перад наступленнем немцаў. У дадатак да некаторых членаў сям'і Буценевых, яны забяспечылі прытулак многім сваяцкім сем'ям. Усе атрымлівалі цяпло і падтрымку ад цёці Каці і цёці Машы.

У пачатку вайны ў Bordebure гэтыя дзве сястры зладзілі маленькую праваслаўную капліцу ў правым крыле сядзібы. Гэта явельмі проста яі ўтульная каплічка была прысвечаная святому Апалінарыю (заступніку майго бацькі). Адзін час, калі права-

слаўны святар правёў там некалькі месяцаў, там рэгулярна праводзіліся службы. У іншы час жыхары проста збіраліся ў капліцы для агульнай малітвы. Пасля заканчэння вайны дзядзя Косця і цёця Каця вярнуліся ў свой дом у Кларамы, дзе і правялі апошнія гады свайго жыцця ў гонары і павазе і ў поўным прысвячэнні адно аднаму. Дзядзя Косця памёр у 1950 г., цёця Каця ў 1966. Абое яны пахаваныя на Кларамскіх могілках у магіле, якую яны купілі для сябе па суседстве з сямейнай буценеўскай магілай. З тыповай чыстасардэчнасцю яны прапанвалі месца ў сваёй магіле айцу Кіпрыяну Керну – манаху, святару клармарскай царквы цягам многіх гадоў, у якога не было сваякоў у Францыі. Ён і пахаваны там. Пра што сведчыць усталяваны камень.

У дзядзі Косці было два браты – Аляксандр і Андрэй, абодва, як і Косця, памерлі бяздетнымі. Такім чынам, род Ону перарваўся.

Цёця Каця вельмі цікавілася гісторыяй сям’і Буценевых, усіх членаў якой яна самаахвярна любіла. Яна захоўвала даволі вялікую колькасць памятных рэчаў: старую карэспандэнцыю, фатаздымкі і карціны. Я ўспадчыніў ад яе некалькі прадметаў, у тым ліку партрэт Каконы работы Вінтэргальтэра. Іх дом дастаўся ў спадчыну старэйшаму сыну майго брата Косці, таксама Канстанціну, які пасля таго, як перасяліўся ў ЗША, прадаў яго нашым сваякам Серыкавым.

3. Марыя Канстанцінаўна Трубяцкая, ад нараджэння Буценева

Хачу нагадаць, што цёця Маша (малодшая з дзядулевых дзяцей) выйшла замуж за Грыгорыя Мікалаевіча Трубяцкаго (дзядзю Грышу) у Маскве, у 1901 г. Пасля мядовага месяца, праведзенага ў Бешанковічах, маладыя з’ехалі ў Канстанцінопаль, дзе дзядзя Грыша павінен быў прыступіць да сваіх абавязкаў у рускім пасольстве.

Пасля палітычных хваляванняў у Расіі ў 1905 г. і смерці яго старэйшага брата Сяргея, філосафа і рэктара Маскоўскага ўніверсітэта, дзядзя Грыша вырашыў сысці ў адстаўку з Міністэрства замежных спраў і вярнуцца ў Маскву. Яго брат Яўгеній, таксама

філосаф, нядаўна пачаў выдаваць у Маскве новы ліберальны часопіс “Маскоўскі штотыднёвік”, і дзядзя Грыша вырашыў далучыцца да яго ў гэтым пачынанні. Як і яго браты, дзядзя Грыша быў ліберальна настроены і схіляўся на карысць канстытуцыйнай манархіі.

Да таго часу ў іх ужо было тры сыны: Канстанцін (н. 1902), Мікааіль (н. 1903) і Міхаіл (н. 1905). Чацвёрты сын Сяргей (нарадзіўся ў 1906 г., у цяперашні час – нас гістарыяграф) з’явіўся на свет хутка пасля пераезду сям’і ў Маскву. Цёця Маша з сынамі прыводзілі час то ў буценеўскім доме ў Маскве, то ў Васільеўскім. Дзядзя Грыша ў гэты час займаўся палітычнай дзейнасцю і пісаў артыкулы для свайго часопіса.

У 1912 г. ён праславіўся як мудры дзяржаўны дзеяч. Менавіта тады міністр замежных спраў Сазонаў угаварыў яго вярнуцца ў Міністэрства замежных спраў і ўзначаліць аддзел Блізкага Усходу. Дзядзя Грыша паспяхова займаў гэтую пасаду да пачатку Першай сусветнай вайны, калі ён прыняў на сябе новае далікатнае і адказнае даручэнне – узначаліць пасольства ў Сербіі. Па сканчэнні гэтай місіі ён стаў галавой дыпламатычнай канцылярыі пры стаўцы камандавання арміі.

Як і яго брат Яўгеній, дзядзя Грыша браў актыўны ўдзел у працы Царкоўнага Савета, які сабраўся ў жніўні 1917 г. Ён гора чача выступаў за ўзнаўленне патрыяршаства, і ў рэшце рэшт сабор дамогся яго ўзнаўлення ў Расіі (патрыяршаства было адменена Пятром I). Ціхан, мітрапаліт Маскоўскі, быў абраны першым Патрыярхам Усяе Русі ўжо пасля 1917 г. Усе гэтыя падзеі адбываліся ў час грамадзянскай вайны.

Пакуль цёця Маша была занятая выхаваннем пяці сыноў (пяты, Пятруша, нарадзіўся ў 1909 г.), дзядзя Грыша ўдзельнічаў у палітычным руху, імкнучыся аб’яднаць розныя антыбальшавіцкія фракцыі ў адзіны Белы рух для барацьбы з тым, што ён лічыў небяспечнымі левымі ідэямі. У гэты час ён шмат вандраваў паміж Масквой, Кіевам, Навачаркаскам і Наварасійскам (дзе справяздачыўся перад генералам Дзянікіным).

У 1919 г. ён дазволіў свайму старэйшаму сыну Канстанціну ўступіць у Белую армію ў якасці дабравольца. Хутка пасля гэтага Канстанцін загінуў як герой на Перакопе: паранены, ён саступіў свайго каня яшчэ больш сур’ёзна параненаму сябру.

Дзядзя Грыша заставаўся з урадам генерала Врангеля да яго канца. У 1920 г. ён вывез жонку і сваіх чатырох дзяцей у Сербію (праз Канстанцінопаль), а затым у Аўстрыю ў Бадэн пад Венай, дзе яны сустрэліся з усімі Буцэневымі, старымі і маладымі.

У канцы 1923 г. цёця Маша і дзядзя Грыша аселі ў Кларамы. Акрамя клопату пра адукацыю дзяцей у руках цёці Машы знаходзілася ўся вялікая гаспадарка, бо там пад адным дахам жылі яе бацькі – дзядуля і бабуля, двое слуг, а таксама дзве бабуліны сястры і яе залвіца.

Цёця Маша была добрай і шчодрой і заўсёды гатовая была аказаць дапамогу іншым людзям. У Сербіі, у час Першай сусветнай вайны, яна арганізавала шпіталь для параненых і хворых салдат. І цяпер у Францыі яна стала цэнтральнай постаццю сярод эмігрантаў, сваякоў і проста старонніх людзей, якім яна аказвала ўвагу, падтрымку і дапамогу.

У гэты час дзядзя Грыша намагаўся згладзіць палітычныя трэнні паміж рознымі эмігранцкімі групамі, а таксама дапамагаў арганізаваць і наладзіць кіраванне Рускай Праваслаўнай Царквы ў Заходняй Еўропе. Ён быў адзін з самых актыўных рускіх публічных, сацыяльных і грамадзянскіх дзеячаў у эміграцыі. У дваццатых гады ён напісаў некалькі цікавых кніг пра Расію ў час Першай сусветнай і грамадзянскай войнаў¹⁷.

Дзядзя Грыша быў высокакультурным, чэсным і прамым дзяржаўным дзеячам. Ён прысвяціў сваё жыццё сваёй краіне і Праваслаўнай Царкве. У той жа час ён быў любячым мужам і выдатным бацькам для сваіх сыноў. Ён меў адмысловае пачуццё гумару і выпраменьваў аптымізм, давер і надзею. Дзядзя Грыша памёр у Кларамы ад сардэчнага прыступу на Куццю 1930 г., ва ўзросце пяцідзесяці сямі гадоў. (Хутка пасля гэтага дзядуля падрыхтаваў да выдання па-руску кнігу “Памяти Григория Николаевича Трубецкого” з артыкуламі пра дзядзю Грышу).

Цёця Маша пражыла яшчэ чатырнаццаць гадоў. Да апошніх дзён яна не пераставала дапамагаць іншым людзям.

Іх сын, Сяргей Грыгор’евіч Трубяцкі, апублікаваў па-руску два тамы “Семейной письменной хроники 1917–1930 и 1930–

¹⁷ Гэтыя кнігі нядаўна былі выдадзены па-руску ў Манрэалі, Канада: “Годы смут и надежд”, “Русская дипломатия 1914–1917 и война на Балканах”, “История русской дипломатии и цели войны”.

1945 годов”. Гэтыя кнігі змяшчаюць выбраныя лісты і карэспан-дэнцыю паміж цёцяй Машай, дзядзем Грышам і рознымі чле-намі сям’і, сваякамі і сябрамі. Усё гэта ўяўляе з сябе вельмі жы-вую ілюстрацыю таго, якімі людзьмі былі цёця Маша і дзядзя Грыша – яны выпраменьвалі любоў і цяпло, былі самаадданымі і прысвячалі сваё жыццё іншым.

4. Апалінарыі Канстанцінавіч

Цяпер прайдзем да адзінага сына дзядулі – Апалінарыю. Сваякі, сёстры, бацькі і пазней яго жонка – усе называлі яго Поля. Мы жа, усе сям’ёра яго дзяцей, называлі яго Папа (з націскам на апошнім складзе). Так жа я буду называць яго ў гэтай кнізе.

Папа ніколі не пісаў мемуараў, нататак або дзённікаў, і таму мне было нялёгка сабраць інфармацыю пра яго маладыя гады.

Папа нарадзіўся ў Бешанковічах у 1870 г. і вырас у асноўным у вёсцы. У малалецтве ён жыў з сям’ёй або ў Бешанковічах, або ў Шчорсах, а пазней у Васільеўскім і ў Туле. Сваю сярэдняю аду-кацыю ён атрымаў у Туле, дзе яго сям’я пражыла некалькі га-доў. Як было прынята ў тыя гады, шырокая культура прыівалася маладому пакаленню як дома (прыватныя ўрокі, чытанне), так і ў замежных вандроўках. Паколькі дзядуля і бабуля былі жар-нымі вандроўнікамі і ездзілі за мяжу аднойчы ці двойчы пра-ктычна штогод, яны хутка сталі браць з сабой дзяцей (калі тыя сталі настолькі дарослымі, каб ацаніць гэтыя паездкі). Дзядуля ўважліва сачыў, каб дзеці ўспрымалі пейзажы, звычкі і звычаі, гісторыю, архітэктуру і мастацтва кожнай краіны, куды яны траплялі. Па дасягненні ўніверсітэцкага ўзросту Папа вырашыў прысвяціць сябе дыпламатычнай кар’еры. Але дзядуля, які до-бра памятаў сваю недасведчанасць у кіраванні маёнткамі, наста-яў, каб Папа вывучыў і некаторыя асновы сельскай гаспадаркі. У рэшце рэшт было вырашана, што пасля заканчэння курса па гісторыі ў Маскве Папа правядзе некаторы час у Германіі, выву-чаючы сельскую гаспадарку.

Час праляцеў хутка, і Папа насалоджваўся заняткамі ва ўні-версітэце (трэба сказаць, што ён быў цудоўным студэнтам). Курс старажытнагрэцкай гісторыі чытаў прафесар Сяргей Міка-

лаевіч Трубяцкой (брат дзядзі Грышы), і Папа быў у захапленні. У 1902 г., у канцы навучання, ён быў запрошаны ў групу студэнтаў, якая разам з Сяргеем Мікалаевічам павінна была правесці тры тыдні ў Грэцыі. Папа заўсёды ўспамінаў гэтую паездку як адзін з самых важных момантаў яго ўніверсітэцкіх гадоў.

Папа быў чалавекам, які любіць добрую кампанію, і любіў бавіць вольны час уколе сяброў, якіх у яго было мноства. Ён быў надзвычай папулярны дзякуючы свайму пачуццю гумару, бязмежнай энергіі і здольнасцям. Ён трохі заікаўся, што надавала яго маўленню здзіўляльны шарм. Ён выязджаў даволі часта, насалоджваўся кампаніяй маладых жанчын, добрай ежай і віном. Ён любіў біцца ў заклад са сваімі сябрамі, якое віно пададзена, не бачачы этыкеткі. Ён з гонарам успамінаў, як аднойчы яму падалі шклянку віна і ён абсалютна слушна вызначыў яго як “Kalte Ente” (па-нямецку “халодная качка” – роўныя часткі шампанскага, рэйнвейна і мозэльвейна). За гэтую якасць сябры ўзнагародзілі яго мянушкай Паўбутэлькі, што было, канечне, скарачэннем ад яго імені – Поль Буценеў.

Папа быў добрым спартсменам. Ён добра гуляў у тэніс, быў выдатным наезнікам і стаў прыхільнікам гульні ў пола ў час свайго знаходжання ў Лондане. Ён таксама быў заўзятым паляўнічым і выдатна страляў.

З узростам становіліся бачныя і іншыя яго вартасці. Ён быў разумны, душэўны і мудры чалавек, чыёй парады заўсёды шукалі ў складаных сітуацыях. Больш за тое, ён быў надзвычай добры і шчодры да людзей. Пасля пра яго казалі, што ягоная рука інстынктыўна цягнецца да кішэні, калі да яго даходзіць чутка пра любую хваробу або няшчасце. Ён быў не толкі любячым мужам і бацькам, але і любіў усіх навакольных людзей без выключэння.

Увосень 1902 г., па заканчэнні заняткаў у Маскве, будучы верным слову, дадзенаму дзядулю, Папа паступіў ва ўніверсітэт у г. Хале (Германія), дзе правёў год, вывучаючы сельскую гаспадарку. Вярнуўшыся ў Расію ў 1903 г., ён паступіў на службу ў Міністэрства замежных спраў і быў неадкладна адпраўлены ў рускае пасольства ў Канстанцінопалі (другі Апалінарый Буценеў на дыпламатычнай службе ў Канстанцінопалі).

Прыблізна праз два гады яму прапанавалі пасаду другога сакратара рускага пасольства ў Токіа. Гэта здарылася адразу па-

ся Руска-японскай вайны ў 1905 г. Папа з энтузіязмам прыняў гэтую прапанову і правёў амаль пяць гадоў на гэтай пасадзе. Папа заўсёды з пяшчотай успамінаў тыя гады, і я ўсё яшчэ памятаю некаторыя японскія словы, якія пры выпадку ён не ўпускаў устаўляць.

У канцы 1909 г., па вяртанні ў Расію, ён загахаўся ў маладую княжну Марыю Сяргееўну (Маню) Трубяцкую – дачку яго прафесара ў Маскоўскім універсітэце, і яны хутка былі заручоныя. Вянчанне адбылося 10 мая 1910 года ва ўніверсітэцкай царкве і суправаджалася прыёмам у буценеўскім доме на Паварскай. Мядовы месяц маладыя правялі ў Бешанковічах. Яму быў трыццаць адзін год, ёй – дваццаць два.

Тут мне хочацца перапыніцца і распавесці пра сям’ю маёй маці, пра Трубяцкіх.

Сям’я Трубяцкіх

Адзін з самых знаных рускіх родаў, князі Трубяцкія паходзяць ад Вялікага князя Літоўскага Гедыміна, які кіраваў Літвой з 1316 па 1341 гг. Імя паходзіць ад назвы горада (і ўдзельнага княства) Трубчэўска, які быў успадчынены ўнукам Гедыміна Дзмітрыем Альгердавічам. Яго сын, князь Міхаіл Дзмітрыевіч, быў першым, хто зваўся Трубяцкім.

На працягу стагоддзяў яго нашчадкі праславілі сябе, займаючы важныя пасады спачатку ў Літве і Польшчы, а потым і ў Расіі, як на ваеннай, так і на грамадзянскай службе.

Князь Мікалай Пятровіч Трубяцкой (1826–1900), дзед маёй маці, быў адным з выбітных членаў сям’і Трубяцкіх. Яго жыццё, а таксама жыццё яго нашчадкаў выдатна апісана яго прапраўнукам князем Уладзімірам Пятровічам Трубяцкім у прадмове да генеалагічнага альбома нашчадкаў князя Мікалая Пятровіча Трубяцкага, які выдадзены ў Парыжы ў 1984 годзе¹⁸.

Пасля заканчэння Пажэскага корпуса ён патрапіў у Прэображэнскі полк і ўдзельнічаў у Венгерскай кампаніі 1849 года, таксама ў абароне Севастопаля падчас Крымскай вайны ў 1854 годзе,

¹⁸ З дазволу Уладзіміра Пятровіча я выкарыстоўваю яго прадмову ў якасці адной з крыніцаў у гэтай главе.

пасля чаго выйшаў у адстаўку і займаў розныя грамадзянскія пасады.

Яго самай галоўнай цікавасцю ў жыцці была музыка – захапленне, якое забірала ўсю яго энергію і рэсурсы. Музыкальнае жыццё Пецярбурга квітнела ў 1840-х гадах. Кампазітар і выдатны піяніст Антон Рубінштэйн стварыў там Сімфанічнае таварыства, Музыкальнае таварыства і кансерваторыю. У Маскве, дарэчы, нічога падобнага не было.

Мікалай Пятровіч і Мікалай Рубінштэйн (брат Антона), аб'яднаўшыся, заснавалі Маскоўскую кансерваторыю і Музыкальнае таварыства, сабраўшы да яго ўсіх маскоўскіх музыкантаў, як аматараў, так і прафесіяналаў. У хуткім часе лепшыя замежныя выканаўцы сталі прыязджаць у Маскву для таго, каб выступіць перад запоўненымі заламі ўдзячных слухачоў.

Адзін з заснавальнікаў Музыкальнага таварыства, Мікалай Пятровіч часта выступаў публічна ад імя таварыства і быў галоўным ахвяравальнікам. Гэта шчодрасць павольна, але няспынна прывяла яго да фінансавага краху. Але ж можна сказаць, што яго актыўная дзейнасць і шчодрая падтрымка апынуліся важным унёскам у развіццё музычнай культуры ў Расіі.

Першы шлюб Мікалая Пятровіча быў з графіняй Любоўю Васільеўнай Арловай-Дзянісавай, паходзіўшай з вельмі багатай і ўплывовай сям'і. Яны жылі ў выдатным маёнтку Трубяцкіх пад назвай Ахтырка, які размяшчаўся за сорак вёрстаў ад Масквы, недалёка ад Троіцка-Сергіеўскай Лаўры. Ад гэтага шлюбу ў Мікалая Пятровіча было трое дзяцей.

Соф'я Мікалаеўна (1854–1936), была замужам за Уладзімірам Пятровічам Глебавым.

Пётр Мікалаевіч (1858–1911) быў жанаты з княжной Аляксандрай Уладзіміраўнай Абаленскай.

Марыя Мікалаеўна (1859–1926) была замужам за Грыгорыем Іванавічам Крысці.

Любоў Васільеўна памерла ва ўзросце трыццаці двух гадоў, праз некалькі месяцаў пасля нараджэння трэцяй дачкі Марыі. Усіх траіх дзяцей забрала на выхаванне цётка Соф'я Васільеўна Талстая, у якой яны пражывалі да самай яе смерці ў 1885 годзе. Яны жылі ў яе падмаскоўным маёнтку Узкае, якое яна завяшчала старэйшаму сыну Мікалаю Пятровіча – Пятру Мікалаевічу.

Такім чынам, Пётр Мікалаевіч стаў уладальнікам двух вялікіх маёнткаў: Узкае і Казацкае (атрымаў у спадчыну ад сваёй маці). Ён апынуўся таленавітым адміністратарам, які цікавіўся сельскай гаспадаркай. Пад яго кіраўніцтвам маёнткі квітнелі як ніколі да гэтага.

Прыблізна праз год пасля смерці сваёй першай жонкі Мікалай Пятровіч сустрэў Соф’ю Аляксееўну Лапухіну (1841–1901), якая ў свае дваццаць гадоў была выдатнай піяністкай і ўвогуле сур’ёзна ставілася да музычнага мастацтва. Яны заручыліся ў 1861 годзе. Са з’яўленнем у яго жыцці Соф’і Аляксееўны сам Мікалай Пятровіч і яго погляды на жыццё істотна змяніліся.

Соф’я Аляксееўна Лапухіна была ўвасабленнем дабрачыннасці гэтага старажытнага рускага рода. У жыцці гэтай сям’і адсутнічаў бляск і шык, звычайныя для вышэйшага свету, але прысутнічалі простасць, глыбокая духоўнасць і цеплыня вялікай любові.

Соф’я Аляксееўна з’явілася ў сям’і Трубяцкіх у часы вызвалення прыгонных, калі ўся краіна ўваходзіла ў новую фазу – рэформаў і асветы. Лапухіны прынялі рэформы свайго часу з радасцю. Той жа настрой перадаўся Трубяцкім.

У 1879 г. Мікалай Пятровіч павінен быў прадаць Ахтырку для таго, каб разлічыцца з пазыкамі свайго брата Івана Пятровіча, невыпраўляльнага гульца. Пасля гэтага Мікалай Пятровіч праводзіў увесь свой час у Меншове, маёнтку сваёй другой жонкі. Там ён памёр у 1900 годзе. Соф’я Аляксееўна памерла годам пазней. Яны пахаваныя ў Данскім манастыры.

У другім шлюбе Мікалай Пятровіч меў дзесяць дзяцей:

Сяргей Мікалаевіч (1862–1905), быў жанаты з княжной Праскоўяй Уладзіміраўнай Абаленскай (1860–1914). (Пра яго і яго сям’ю чытайце ніжэй).

Яўген Мікалаевіч (1863–1920), быў жанаты з княжной Верай Аляксандраўнай Шчарбатавай (1867–1942). (Пра яго таксама чытайце ніжэй).

Антаніна Мікалаеўна (1864–1901), была замужам за Фёдарам Дзмітрыявічам Самарыным.

Елізавета Мікалаеўна (1865–1935), была замужам за Міхаілам Міхайлавічам Асаргіным. Як і Лапухіны, Асаргіны былі старым, знатным і вельмі рэлігійным родам. Сваім прыкладам яны паўплывалі на многіх з нас на ўсё жыццё.

Вольга Мікалаеўна (1867–1947). Як сямейны гісторык і фатограф яна вяла хроніку сям’і. Яна напісала “Летопись семьи” і “Князь С. Н. Трубецкой, воспоминания сестры”, надрукаваныя ў Нью-Ёрку ў 1953 годзе.

Марыя Мікалаеўна (нар. 1868). Яна памерла ў дзень свайго нараджэння.

Варвара Мікалаеўна (1870– 933), была замужам за Генадзіем Генадзьевічам Лермантавым.

Аляксандра Мікалаеўна (1872–1925), была замужам за Міхаілам Міхайлавічам Чартковым.

Рыгор Мікалаевіч (1873–1930), быў жанаты з Марыяй Канстанцінаўнай Буценевай.

Марына Мікалаеўна (1877–1824), была замужам за князем Мікалаем Віктаравічам Гагарыным. Іхняя дачка Марына была маці маёй жонкі Веры і жонкі майго брата Сяргея Таццяны.

Князь СЯРГЕЙ МІКАЛАЕВІЧ ТРУБЯЦКОЙ, мой дзед па маці, быў адзін з самых выбітных у гэтай сям’і. Разам са сваім братам Яўгенам, які быў усяго толькі на адзін год маладзей, ён вучыўся ў Маскоўскім універсітэце. Абодва патрапілі пад уплыў знакамітага філосафа Уладзіміра Салаўёва. Абодва сталі яго паслядоўнікамі і сябрамі, і абодва сталі таксама выбітнымі філосафамі.

Я не збіраюся прыводзіць тут доўгі спіс кніг, напісаных Сяргеем Трубяцкім, у якіх ён прапанаваў свае філасофскія погляды. Замест гэтага я паспрабую перадаць адчуванне яго характару. Калі ён стаў прафесарам Маскоўскага ўніверсітэта, то хутка здабыў папулярнасць сярод студэнтаў. І не толькі сваімі лекцыямі, але ж і тым, што ён ведаў, як патрэбна размаўляць са студэнтамі, як іх слухаць, як падтрымліваць, калі неабходна. Такім чынам яго паважала і тая самая большасць студэнтаў, ахопленая палітычнымі падзеямі 1905 года.

Ён змагаўся за атрыманне палітычнай аўтаноміі. Нарэшце, на пачатку 1905 года, яна была атрымана, і князь Сяргей Трубяцкой стаў першым абраным (не прызначаным) рэктарам Маскоўскага ўніверсітэта.

Ён не ўваходзіў у склад Земскага сходу, але быў выбраны, каб узначаліць дэлегацыю земстваў у Пецергоф з петыцыяй да цара Мікалая II у чэрвені 1905 года. Галоўная мэта прамовы, з якой

Трубяцкой звярнуўся да цара, заключалася ў тым, каб прыцягнуць увагу манарха да небяспечнай палітычнай і сацыяльнай сітуацыі ў Расіі і пераканаць яго сабраць абраных народам прадстаўнікоў для распрацоўкі разам з урадам шляхоў дасягнення ўнутранага адзінства. Аднак цар прапусціў гэта ўсё міма вушэй, і петыцыя не была заўважана. Фізічныя сілы Сяргея Мікалаевіча, аднак, былі сур'ёзна падарваныя гэтымі намаганнямі. Праз некалькі дзён пасля аўдыенцыі з царом ён памёр ад сардэчнага прыступу ў Пецярбургу. Яму было толькі сорак тры гады.

Пасля яго смерці брат Яўген пісаў: “Багацце яго розуму было ахвяраваны любові, якая паліла яго сэрца. Яго сэрца не здолела вытрымаць пакуты і перажыванні за Расію і яе народ. І ён памёр у росквіце свайго творчага жыцця. Аднак гэта заўчасная смерць дала свету нешта большае, чым навука, чым філасофія, чым усе дасягненні розуму, – яна дала вялікае чалавечае сэрца”¹⁹.

Яго цела было перавезена ў Маскву для пахавання ў Данскім манастыры. Пахавальная працэсія ўключала не толькі членаў сям’і, але таксама сотні тысячаў яго прыхільнікаў, аднадумцаў і, зразумела, студэнтаў Маскоўскага ўніверсітэта. Гэта было падобна на пахаванне народнага героя.

Сяргей Мікалаевіч Трубяцкой быў жанаты з князёўнай Праскоўяй Уладзіміраўнай Абаленскай. У іх было трое дзяцей:

Марыя Сяргееўна (1888–1934), мая маці.

Мікалай Сяргеевіч (1890–1938) быў жанаты з Верай Пятроўнай Базілеўскай. Пасля заканчэння Маскоўскага ўніверсітэта ён стаў выкладчыкам лінгвістыкі. Пасля рэвалюцыі эміграваў і стаў прафесарам славянскай філалогіі ў Венскім універсітэце. Ён быў выбітным навукоўцам і ў хуткім часе стаў заснавальнікам новай навукі – фаналогіі. Напрыканцы жыцця ён працаваў над складаннем зборніка фаналагічных апісанняў усіх моваў свету.

Калі Германія далучыла Аўстрыю ў сакавіку 1938 года, яго звольнілі з універсітэта: нацысты пераследавалі яго за антырасізм. Ён памёр ад сардэчнага прыступу падчас дыктавання на шпітальным ложку сваёй кнігі “Прынцыпы фаналогіі” у чэрвені 1938 года. У Мікалая Сяргеевіча было тры дачкі: Алена (1915–1968), была замужам за Аляксандрам Ісачэнкам, шлюб завяр-

¹⁹ Е. Н. Трубецкой “Из прошлого”.

шыўся разводам, другім шлюбом пабралася з Тыборам Ковачам; Дар'я (1920–1975), была замужам за Вернэрам Вейсэлем, трое дзяцей: Міхаіл, Сафія і Марыя (Маша); Наталля (1923–1982), была замужам за Нікаласам Літтанам, дзве дачкі: Дафнэ і Фіона.

Уладзімір Сяргеевіч (1892 – расстраляны НКУС у 1937), быў жанаты ў Маскве з Елізаветай Уладзіміраўнай Галіцынай (1889–памерла ў Бутырскай турме ў Маскве ў 1942 годзе). У адрозненне ад нас і аграмаднай большасці нашых сваякоў, якія эмігравалі пасля рэвалюцыі з Расіі, Уладзімір Сяргеевіч і яго сям'я засталіся. У іх было дзевяць дзяцей:

Таццяна (1913– 1917).

Грыгорый (1915–1965), жанаты. Правёў 10 гадоў у лагерах Сібіры.

Варвара (1916 – расстраляная разам з бацькам у 1937 годзе ў Андзіжане, Узбекістан).

Аляксандра (1919 – памерла ў лагеры на Урале у 1943 годзе).

Андрэй (нарадзіўся у 1920), быў жанаты з Аленай Уладзіміраўнай Галіцынай, ваяваў супраць немцаў у 1941 годзе, быў паранены і ўзяты імі ў палон, збег з палону і далучыўся да польскіх, а пазней і да рускіх партызанаў. Пасля заканчэння вайны быў арыштаваны і правёў пяць гадоў у лагеры ў Казахстане. Скончыў Маскоўскі ўніверсітэт, доктар біялагічных навук.

Ірына (нар. 1922), была замужам за Аляксеям Шчарбаковым, шлюк закончыўся разводам. Другім шлюбом – за Іосіфам Баерам.

Уладзімір (1924–1992), быў жанаты з Вольгай Несмяянавай. Страціў нагу падчас Другой сусветнай вайны. Скончыў Маскоўскі ўніверсітэт, гісторык, спецыяліст па Бліжнім Усходзе.

Сяргей (нар. 1926), жанаты з Нінай Васільеўнай Гугаевай.

Георгій (нар. 1934), жанаты.

Гэта вялікая сям'я была практычна адрэзана ад нас, сваякоў, якія жылі на Захадзе. Тыя з іх, каму пашчасціла перажыць тэрор 20-30-х гадоў у Савецкім Саюзе, вайну з Германіяй 1941–1945 гадоў – найцудоўнейшыя людзі. У апошнія гады нашы кантакты ўзнавіліся. Напрыклад, трое з нашых чацвярых дзяцей і мая жонка Вера былі ў Расіі і там сустрэкаліся з нашымі сваякамі. Мая сястра Каця некалькі разоў бывала ў Маскве. Мая дачка Таня пражыла ў Маскве два гады, выкладаючы ў Англа-амерыканскай школе. У 1987 годзе з Масквы прыехаў мой стрыечны

брат Уладзімір Уладзіміравіч Трубяцкой і правёў у мяне шэсць тыдняў. Шчыльныя сямейныя адносіны цяпер адноўлены і гораха вітаюцца з абодвух бакоў.

Князь ЯЎГЕН МІКАЛАЕВІЧ ТРУБЯЦКОЙ (1863–1920) быў жанаты з князеўнай Верай Аляксандраўнай Шчарбатавай. У іх было трое дзяцей:

Сяргей (1890–1949), быў жанаты з князеўнай Марынай Мікалаеўнай Гагарынай, бацька маёй жонкі.

Аляксандр (1892–1968), жанаты з князеўнай Аляксандрай Міхайлаўнай Галіцынай (цёця Ліна).

Соф’я (1900–1982).

Яўген Мікалаевіч падзяляў ліберальныя і канстытуцыйныя погляды свайго брата Сяргея. У супрацоўніцтве са сваім малодшым братам Рыгорам (Грыгорыем) ён надрукаваў незалежны і ўплывовы “Маскоўскі штотыднёвік”. Яго інтэнсіўная дзейнасць прывяла да ўзнаўлення Маскоўскага Патрыярхата ў якасці вярхоўнай улады Рускай Праваслаўнай Царквы.

Ён быў філосафам і ўніверсітэцкім прафесарам, выкладаў у Кіеўскім, а затым, пасля смерці брата, у Маскоўскім універсітэце і пасля, падчас рэвалюцыі, – у Растоўскім універсітэце. Глыбіня і моц яго ідэй добра вядомыя, яны адлюстраваныя ў яго філасофскіх працах, у яго асветніцкай дзейнасці.

Вельмі сціплы па характары, ён меў узвышаную адчувальную душу і вытанчаную схільнасць да мастацтва і музыкі. Тры яго працы па рускай іканаграфіі (“Умозрение в красках”) сталі класічнымі і былі надрукаваны на многіх мовах. Дзве іншыя кнігі – “Воспоминания” і “Из прошлого” – у пэўнай меры адлюстроўваюць прыгажосць і глыбіню любові ў яго сэрцы.

Калі трэба было з’езджаць з Расіі, у час, калі быў адрэзаны на поўдні ад сваёй сям’і, ён захварэў на сыпны тыф і памёр у шпіталі ў Наварасійску ў студзені 1820 года ў пяцідзесяцігадовым узросце.

Яго доктар пісаў, што пасля працяглага часу ў непрытомнасці Яўген Мікалаевіч раптам цалкам выразна прамовіў: “Надыйшоў час пачынаць Святую Літургію, адчыніце Царскую Брану”. І памёр.

Цяпер давайце вернемся да маіх бацькоў. Мама (з націскам на апошнім складзе), як мы, яе дзеці называлі, была незвычай-

най жанчынай. Натуральна, што нараджэнне семярых дзяцей, інсульт у трыццаць восем гадоў, які пакінуў яе з паралізаванай рукой і нагой, грудная жаба, на якую пакутавала некалькі гадоў, паўплывалі на яе. У яе быў твар з тонкімі рысамі, якія надавалі ёй пэўную азоранасць і паэтычны выгляд. Яе глыбокія, удумлівыя і паэтычныя вочы выпраменьвалі каханне, увагу і клопат. Гэта былі незабыўныя вочы.

Мне неверагодна пашанцавала, што падчас яе смерці ў Клармары у 1934 годзе ва ўзросце сарака шасці гадоў мне ўжо было пятнаццаць, так што я запомніў апошнія яе гады. Нават зараз, праз пяцьдзясят тры гады, яе вобраз нібы жывы паўстае ў мяне перад вачыма.

Мы усе, сямёра дзяцей, проста абагаўлялі яе.

* * *

Пасля вяртання маладых з вясельнага падарожжа для Папа паступіла прапанова заняць пасаду саветніка ў расійскай амбасадзе ў Лондане. Гэта была вельмі цікавая прапанова, і ён прыняў яе з радасцю. У верасні 1910 года ўжо распакоўваліся валізы ў доме, які яны знялі па адрасе 2 Глостэр Сквер, Гайд Парк, Лондан.

Тут у сакавіку 1911 года ў іх нарадзілася першае дзіця – дачушка, якую яны назвалі Праскоўяй (Пашай) у гонар бабулі, маці Мама. Меней, чым праз год, у лютым 1912 года, што супала з адпачынкам, у Маскве ў іх нарадзіўся першы сын. Яго назвалі Канстанцінам, у гонар дзядулі.

Жыццё ў Лондане было камфартабельным і прыемным. У Мама былі няня, пакаёўка і кухар. Папа быў заняты працай у пасольстве. Тым не менш яны наведвалі сяброў, ездзілі ў тэатр і на канцэрты. У вольны час Папа любіў гуляць у пола або тэніс.

У жніўні 1914 г. у Бешанковічах, дзе сям'я праводзіла лета, у Мама нарадзілася трэцяе дзіця, дачка Марыя (Мар'юшка), названая ў гонар цёці Машы Трубяцкой.

Пазней у гэтым жа годзе сям'я пераехала ў Лондан. Яны былі ўсё яшчэ ў Лондане, калі грымнула Першая сусветная вайна. Германія абвясціла вайну Расіі 1 жніўня 1914 г., Францыі – 3 жніўня, Англіі – 4 жніўня. Восенню таго ж года, калі Мама чакала сваё чацвёртае дзіця, было вырашана, што ўся сям'я адправіцца ў Гаагу,

у Галандыю. Яны спыніліся ў цёці Каці і дзядзі Косці Ону (дзядзя Косця тады быў першым сакратаром рускага пасольства ў Гаазе). Нейтралітэт Галандыі ў вайне даваў Буценым адчуванне бяспекі. Ону былі радыя гасцям і размясцілі іх у сваім прасторным доме. У студзені 1915 г. нарадзілася дзіця. Гэта была дзяўчынка, якую назвалі Елізаветай (Лізаныкай) у гонар цёці Азі (Елізаветы) Абаленскай, яе цёткі па лініі маці. Хроснай маці была цёця Каця Ону, хросным бацькам – дзядзя Грыша Трубяцкой.

У 1916 г. Папа выйшаў у адстаўку са сваёй пасады ў Лондане і з Міністэрства ўнутраных спраў і вярнуўся з усёй сям'ёй у Маскву. Ён адчуваў, што павінен аказаць падтрымку свайму састарэламу бацьку (дзядулю) у сувязі з абстаноўкай у Расіі, якая імкліва пагаршалася. Страйкі развальвалі адзін сектар эканомікі за другім, ад паштовай службы да прамысловасці і чыгункі. Дэманстрацыі на вуліцах праходзілі не толькі ў Петраградзе, але і ў Маскве. Уплыў вайны не толькі абарочваўся чалавечымі стратамі, але і падзеннем духу рускага народа. Пасля пачатковых поспехаў рускай арміі ў стрыманні наступлення нямецкіх войск вораг атрымаў перамогі ў Прусіі і Літве. Шчорсы, вызваленыя ад немцаў у 1915 г., зноў аказаліся ў іх руках.

У лютым 1917 г. Мама нарадзіла чацвёртую дзяўчынку (пятае дзіця). Яе назвалі Кацярынай (Кацяй) у гонар цёці Каці Ону. Хроснай маці была цёця Соня Ламсдорф, ад нараджэння Соф'я Пятроўна Трубяцкая, дваюродная сястра і блізкая сяброўка Мама. Хросным быў дзядзька Уладзімір Трубяцкой, брат Мама.

Праз месяц цар Мікалай II адмовіўся ад прастола, і ўлада перайшла ў рукі Часовага Урада пад кіраўніцтвам Керэнскага. У красавіку Папа ўгаварыў дзядулю і бабулю з'ехаць з Масквы ў Ялту. Ён быў патрэбен цяпер ў Крыме з-за становішча, якое хутка пагаршалася. Часовы Урад у Петраградзе быў скінуты, Керэнскі збег, і ўладу захапілі бальшавікі. У Крыме таксама захоплівалі ўладу рэвалюцыйныя элементы разам з крымінальнікамі і бандытамі. Былі шырока распаўсюджаны расстрэлы, напады, збіенні і рабаванні. На пачатку 1918 Папа перавёз дзядулю і бабулю ў дом, дзе жыла яго сям'я, так што яны ўсе маглі праводзіць ночы разам, забарыкадаваўшы ўваходныя дзверы. Папа набыў каня і калёсы і пачаў набываць дровы для сям'і і некаторых сваякоў. Гэта стала яго працай, і ён быў вельмі зада-

волены, калі дадаваў паўтары тысячы рублёў у месяц у бюджэт сям'і. Гэта было дарэчы, таму што банкі не давалі больш за сто рублёў на тыдзень сваім кліентам. Акрамя таго, Шчорсы былі акупаваныя немцамі, а прыбытку з астаніх маёнткаў не хапала, і яны паступалі нерэгулярна.

Аднойчы ноччу 1918 года банда п'яных матросаў спрабавала ўламіцца ў дзверы, дзе жылі Буцэневы. На шчасце, замкнёныя і забарыкадаваныя дзверы вытрымалі. Аднак матросы ўламіліся ў суседні дом, дзе жорстка збілі ўсіх жыхароў і вынеслі ўсе каштоўнасці, якія толькі маглі знайсці. Гэта здарылася ў апошняю ноч рэвалюцыйнай анархii ў Ялце. На наступны дзень чырвоныя сышлі, і горад занялі немцы. Папа пісаў праз некалькі дзён у лісце да дзядзі Грышы: “Немцы гаварылі, што яны прыйшлі не як захопнікі, а як вызваліцелі і выратоўнікі, і самае непрыемнае тое, што яны мелі права так гаварыць”. Напрыканцы 1918 пераможаная ў Першай сусветнай вайне Германія вывела сваё войска з Крыма і іншых рускіх земляў. У той час Крым быў заняты часцямі Дабравольчаскай арміі.

Большая частка 1918 года прайшла пад знакам поспеху белых, якія шырокім фронтам наступалі на Маскву з поўдня. Тым не менш, напрыканцы года мацнейшыя чырвоныя арміі, патрапіўшы за лінію фронта, спынілі наступленне белых і прымусілі іх да адступлення.

Я нарадзіўся ў верасні 1919 года ў Ялце. Назвалі мяне ў гонар дзядзі Мішы – брата дзядулі. Маім хросным быў дзядзя Міша Асаргін – адзін з будучых заснавальнікаў Свята-Сергіеўскага інстытута ў Парыжы і вядомы рэгент яго хора. Уся сям'я Асаргіных была вельмі блізкая да нас, Буцэневых. Маёй хроснай была цёця Таця Трубяцкая (Абаленская). Яна была ўдавой дзядзі Пятра Мікалаевіча Трубяцкага і мамай Любы Абаленскай, цёці Соне Ламсдорф, дзядзі Валодзі і дзядзі Колі.

У сакавіку 1920 года ўся сям'я Буцэневых і іншыя сем'і пакінулі Расію на караблі. У хуткім часе мы апынуліся ў сербскім курортным гарадку Брдо пры Крані, і прыблізна праз год – у Аўстрыі, дзе пасяліліся ў прыгарадзе Вены, Бадэне. Там да нас далучылася цёця Маша Трубяцкая і яе чатыры сыны. Яе муж, дзядзя Грыша, прыехаў туды пазней. Амаль чатыры гады мы правялі ў Бадэне, у надзеі і чаканні, што змены ў Расіі дазволюць нам

вярнуцца туды. Аднак гады праходзілі, камуністычны рэжым замацаваўся ў выглядзе таго, што зараз прынята называць Са-вецкім Саюзам, і стала відавочна, што вяртанне немагчымае. У той жа час, у лютым 1922 года ў Бадэне нарадзіўся мой малодшы брат Сярожа, якога назвалі ў гонар бацькі Мама Сяргея Мікалаевіча Трубяцкога. Яго хроснай была сястра Паша, а хросным – Мікалай Рыгоравіч Трубяцкой. У хуткім часе было вырашана, што наша вялікая аб'яднаная сям'я Буцэневых-Трубяцкіх пастаянна паселіцца ў Францыі. Дзядуля папрасіў цёцю Машу адправіцца ў Парыж і знайсці зручнае для жыцця месца ў адным з прыгарадаў. Як было сказана вышэй, яна знайшла добры дом у Кламары, і гэта месца ў хуткім часе стала адным з важных цэнтраў рускай эміграцыі ў Францыі.

Мае бацькі рушылі за бабуляй, дзядулем, дзядзькам Грышам і цёткай Машай, іхняй няняй і трыма служанкамі ў 1923 годзе. Наша сям'я пераехала туды разам з няняй, гувернанткай і аўстрыйскай сям'ёй, якая складалася з бацькі (дварэцкага), маці, кухара ды іхнай сямнаццацігадовай дачкі. Дом, які знялі мае бацькі, знаходзіўся прыблізна на адлегласці з кіламетр ад дома Трубяцкіх, па адрасе 54 rue de St. Cloud (на сённышні дзень d'Estienne Dorve). Гэта быў вялікі і прасторны дом. На ўчастку быў таксама дом паменей, дзе пасялілася сям'я кухара.

У хуткім часе Папа купіў аўтамабіль Delage, якім кіраваў толькі ён, едучы павольна і асцярожна, зусім не звяртаючы ўвагі на знішчальныя заўвагі французскіх кіроўцаў, якія ўвесь час кудысьці спяшаліся.

Праз некалькі гадоў у сям'і з'явіўся другі аўтамабіль для старэйшых дзяцей, які выглядаў сціпла, але рухаўся хутчэй: гэта быў стары адкрыты Citroen. Трэба адзначыць, што гэта была вельмі надзейная машына, што дазволіла ёй перажыць шматлікія дарожныя здарэнні.

У прыгожым горадзе Бані-сюр-Луар у даліне Луары захавалася частка сярэднявечнай гарадской сцяны. Гэта сцяна стаяла дастаткова блізка да крутога павароту дарогі, якая праходзіла праз гарадок, стаяла там на працягу стагоддзяў без зменаў да той пары, пакуль мая сястра Мар'юшка, памыліўшыся пры павароце на нашым старым Сітраэне, не нанесла дакладны ўдар, які пакінуў у сцяне глыбокую шчыліну, каторую можна назіраць і зараз.

Мар'юшка, без сумненняў, была найбольш імпульсіўным кіроўцам у нашай сям'і. На наша шчасце, Гасподзь ахоўваў яе кожны раз, калі яна садзілася за стэрно.

Аднойчы, пры нявысветленых абставінах, наша машына перакулілася ў кламарскім лесе, не пакінуўшы ніводнай драпіны на сядзеўшых у ёй пяцёх пасажырах. Тыпова па-буценеўску чацвёрта з іх паміралі са смеху, зразумеўшы, што пяты застаўся пад машынай і напразмілы Бог просіць дапамогі.

Іншым разам у Клармары за стэрном апынаўся адзін з нашых дваюродных Трубяцкіх. Там у нас была плошча з кругавым рухам і вялікай клумбай пасярэдзіне, якая называлася Place Marquise. Не вызначыўшыся з кірункам руху, ён зрабіў некалькі кругоў вакол клумбы і нечакана накіраваў машыну ў адчыненыя дзверы бёстро, што месцілася на плошчы. Машына спынілася прама перад стойкай бара. Утвораную паніку ўдалося супакоіць толькі тады, калі кіроўца прапанаваў выпіць па кілішку ўсім, хто прысутнічаў. За першай была другая, і гэтак далей, пакуль, нарэшце, не з'явіўся грузавік, што выцягнуў Сітраэн, а разам з ім і кіроўцу, які пры гэтым моцна супраціўляўся і не жадаў пакідаць бёстро.

Мар'юшка кіравала Сітраэнам больш за ўсіх. Яна ў хуткім часе перастала лічыць здарэнні, падчас якіх яе спыняла французская паліцыя за якія-небудзь сур'ёзныя парушэнні: перабольшанне хуткасці ці язду супраць руху ды інш. Яна вельмі ганарылася, што яе так ні разу і не аштрафавалі. Гэтай меры пакарання ёй удавалася пазбегнуць кожны раз, фліртуючы з паліцэйскім. Яна была вельмі прывабная ў той час і ведала, як растапіць сэрца самага чэрствага прадстаўніка закону. Звычайна яна пачынала з таго, што прасіла папіросу з чароўнай усмешкай, і ў хуткім часе бедны паліцэйскі забываўся на парушэнне правілаў. Яе ўсмешка была проста цудоўнай, а смех, ясны і шчыры, здавалася, асвятляў феерверкам усіх навокал.

Наша адукацыя ў Францыі была вельмі падобная на тую, якую атрымлівалі ў нашай сям'і падчас навучання ў Расіі. Бацькі верылі больш за ўсё ў хатнюю адукацыю. Маіх сёстраў вучыла цудоўная руская жанчына Лідзія Дзьмітрыеўна Курдзюмава. Напрыканцы кожнага навучальнага года яны павінны былі здаваць іспыты ў Рускай гімназіі ў Парыжы.

Косцю адалі ў інтэрнат, а Сярожу і мяне паслалі ў бліжэйшую французскую школу з дадатковымі французскімі і рускімі заняткамі дома. Рускую мову нам спачатку выкладала гувернантка, а пазней тая ж Лідзія Дзімітрыеўна. Замежныя мовы выкладалі для ўсіх нас семярых нашы розныя гувернанткі. Некалькі іхных імёнаў захаваліся ў мяне ў памяці: фрэйлен Мілабайтэк, фрэйлен Дуда, міс Бодзі, міс Матыльда і апошняя з іх мадмуазэль Брысаргейль, якая вучыла французскай падчас летніх вакацый. Акрамя таго, з намі знаходзілася наша руская гувернантка Юлія Мікалаеўна і рускі настаўнік Міхаіл Мікалаевіч Гаўрылаў з жонкай. Міхаіл Мікалаевіч быў вельмі адукаваным і культурным чалавекам, які аказваў уплыў на нас усіх. Ён добра чытаў уголас і шмат чаго прачытаў нам з рускай літаратуры, а таксама з перакладаў на расейскую англійскіх і нямецкіх пісьменнікаў.

У дадатак, раз на тыдзень да нас на працягу года ці двух прыходзіла сталага ўзросту руская балярына для навучання маіх сёстраў асновам класічнага танца і якая называла сябе Паўлава Другая. Выкладчыца музыкі Вольга Аляксандраўна Харынава выкладала ўсім нам фартэпіяна. Яна выкладала гэты інструмент таксама і ў Рускай кансерваторыі ў Парыжы. У хуткім часе была запрошана другая выкладчыца музыкі, Алена Казіміраўна Савіцкая, таму што на грузкі на Вольгу Аляксандраўну вельмі павялічыліся. Кожны з нас праводзіў ад паўгадзіны да гадзіны ў дзень за інструментам, ва ўсіх у нас быў добры слых, і музыка з часам стала займаць важнае месца ў нашым жыцці. У нас дома знаходзілася два інструменты, якія практычна не замаўкалі на працягу ўсяго дня. Праходзілі гады, і музыку слухаць было ўсё прыемней. Напэўна, самым здольным з нас быў мой брат Сяргей. Ён быў вялікім энтузіястам, меў тонкі густ і быў вельмі дасціпным. Ён мог раптам ператварыцца ў выдатнага камічнага актара ў шарадзе, якую сам выдумваў і ўвасабляў на сцэне. Ён умеў так распавядаць смешныя гісторыі, што слухачы надзвычайна цешыліся з яго аповедаў.

Але болей за ўсё ён быў адораны ў музычным плане. У васьмігадовым узросце імправізаваў і ствараў музыку. Я памятаю, калі былі маленькімі, гралі ў чатыры рукі на фартэпіяна ягонія джазавыя кампазіцыі. Часам ён пачынаў падпяваць па-ангельску, ім-

правізуочы і імправізуочы самым дзівосным чынам. Я памятаю, як мы ўдваіх насалоджваліся гэтым і весела смяліся.

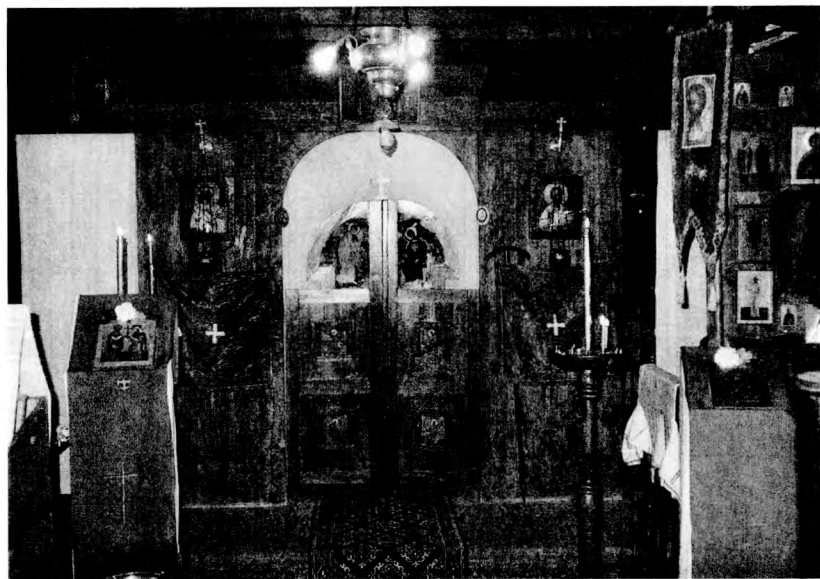
Ён ужо і ў той час праяўляў неверагодныя здольнасці да сур'ёзнай музыкі, да выканаўчага майстэрства на фартэпіяна. Асабіста для мяне праз пэўны час музыка Сярожы і яго фартэпіянных выкананні сталі найвышэйшай асалодай. Калі ён граў, гукі дасягалі глыбінь майго сэрца і выклікалі самыя глыбокія перажыванні. Яго выключна рухавыя і адчувальныя пальцы, здавалася, існавалі асобна ад яго над клавіятурай. Яны выконвалі ЯГО мелодыю, ЯГО настрой, гэта была мелодыя ягонай душы – вельмі прыгожай і рамантычнай.

Калі мы, нарэшце, канчаткова аселі ў Францыі, мы прызвычаліся з'язджаць з дома ў Кламары штогод на летнія вакацыі – звычайна з 14 ліпеня па 14 верасня.

Часам мы адпраўляліся на ўзбярэжжа ў мястэчка St. Brevin L'Оcean, што месцілася ля вусця Луары. Бывала, што здымалі жытло на вёсцы. Мы заўсёды пераязджалі ўсім домам, уключаючы няню, гувернантак, кухара і пакаёўку. Акрамя таго, запрашалі таксама сяброў і сваякоў, якія складалі сталую кампанію маладых людзей.

У 1925 годзе нашы бацькі здымалі маёнтак у даліне Луары, які калісьці належаў генералу Жаміні, а затым пэўны час ім валодаў яго сваякі з сямейства Ону. Ён насіў назву Шато Дэ Бардэбюр, выдатны дом, які ўсе любілі і якім усе насалоджваліся. Сярод шматлікіх сваякоў, з якімі мы праводзілі там час, была сям'я брата Мама, дзядзі Коці Трубяцкога (Мікалая Сяргеевіча), вядомага славіста, прафесара Венскага ўніверсітэта, яго жонкі цёці Верачкі ды іхных дачок – Алены і Дар'і і новароджанай Наталлі.

Наступнае лета мы правялі на беразе мора. Два наступных – у Шато Вілья ле Малье, а трэцяе ў Шато дэ Марвіль. У гэтым годзе малодшы брат Мама дзядзя Валодзя прыехаў да нас з Масквы і прывёз свайго старэйшага брата Грышу, які пакутаваў на дыхавіцу. Ён цудоўным чынам атрымаў дазвол прывезці свайго сына ў Францыю на лячэнне. Яго сям'я жыла ў Загорску, пад Масквой, у дрэнным становішчы, у нястачы. Папа і Мама пасылалі ім матэрыяльную дапамогу, але непасрэдных кантактаў паміж сем'ямі не было. Грыша правёў адзін год у нашай сям'і, і мы з ім

Унутраны від царквы свв. Канстанціна і Алены, пабудаванай дзядулем і дзядзем Грышам Трубяцкім у Кларамы, Францыя, 1924 г.

Палац у Шчорсах падчас Першай сусветнай вайны. Бачныя нямецкія траншэі

Царква свв. Канстанціна і Алены ў Кламары, Францыя

Пашкоджаны палац у Шчорсах

“Белы дом” у Шчорсах, куды мы ўехалі па прыбыцці з Францыі. Раней у ім жыў кіраўнічы

Від “Белага дома” ззаду, з адкрытай тэрасай

(Harris & Ewing, copyright.)

United States lends \$100,000,000 to Russia. Left to right—Constantin Onou, charge d'affaires of the Russian embassy; Secretary McAdoo, Oscar T. Crosby, assistant secretary of the Treasury; Frank Polk, counselor of the State Department, and Serge Ughet, financial attache of the Russian embassy. Standing—George Cooksey, assistant secretary of the Treasury, and Brice Clagett, private secretary to Secretary McAdoo.

Дзядзя Косця Ону, першы злева. Падысанне дамовы: Злучаныя Штаты Амерыкі прадастаўляюць Расіі пазыку ў сто мільёнаў долараў

The President
requests the pleasure of the company of
The Charge d'Affaires of Russia
at dinner on Thursday evening
June the twenty first at eight o'clock.
1917

Запрашэнне прэзідэнта ЗША на абед на імя дзядзі Косці Ону

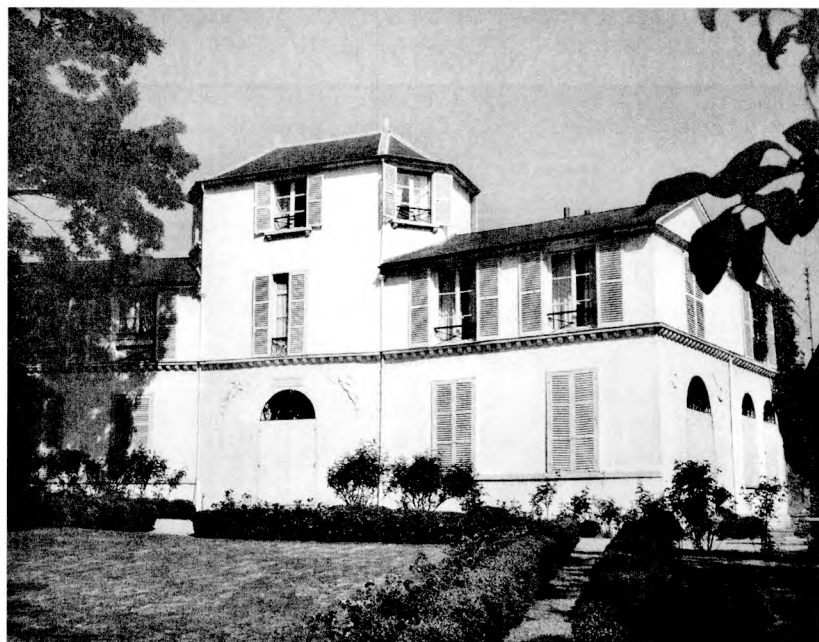
*Hostess of the Russian Embassy
Pending Arrival of Ambassador*

MME. C. ONOU.

Mme. Onou is the wife of the Russian charge d'affaires, who is head of the embassy pending the arrival of the new Ambassador. She has proved a charming member of the diplomatic set.

Ціця Каця Ону, жонка рускага паверанага ў справах у Вашынгтоне. 3 Вашынгтонскай газеты 7 мая 1917 г.

Дом Трубяцкіх у Кларамы, Францыя

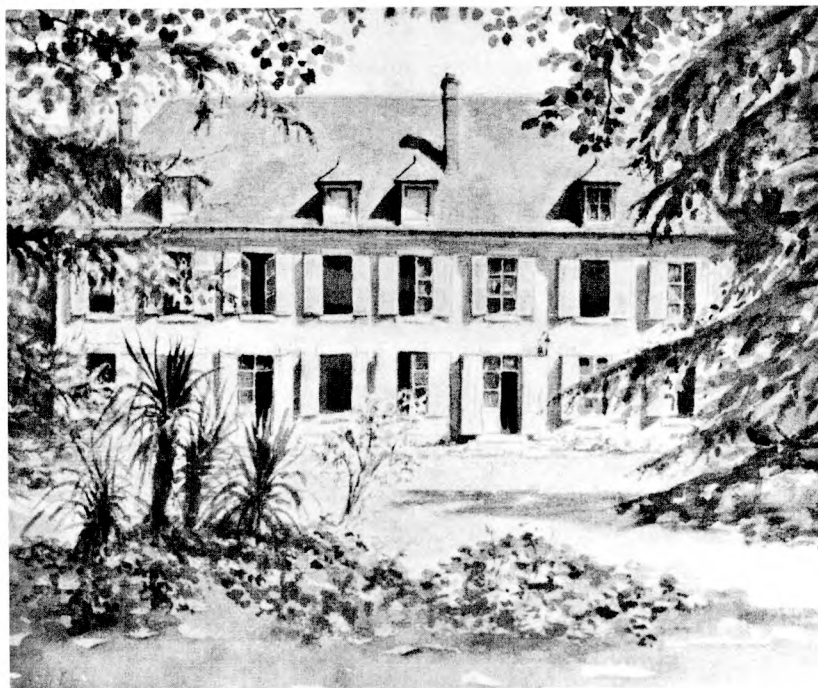
Той жа дом. Малюнак А. Бенуа

Дядуля

Папа

Наш дом на Луары – Бардэбюр. Малюнак М. М. Асаргіной, 1938 г.

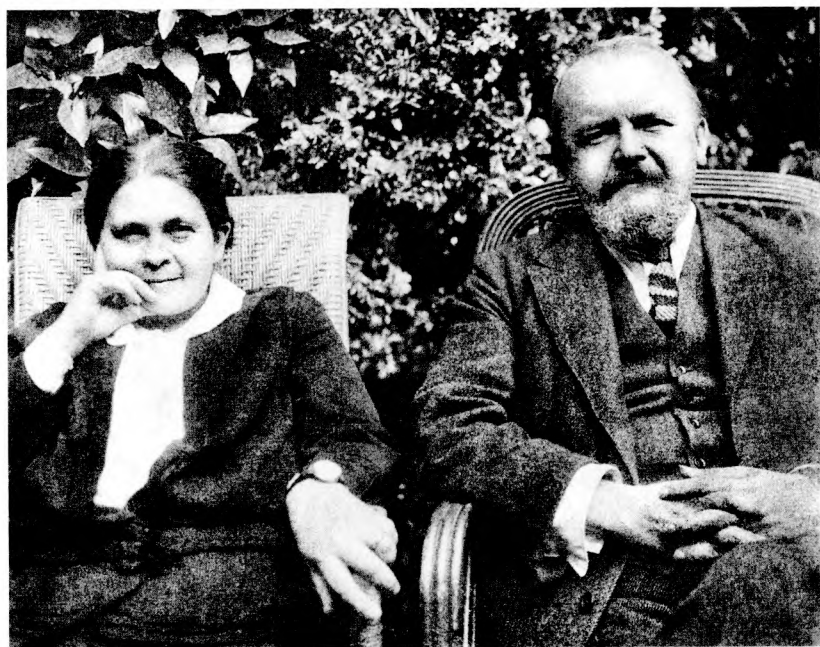
Два браты Трубяцкія – Сяргей Мікалаевіч і Яўгені Мікалаевіч

Мая маці ў 22 гады

Мае бацькі хутка пасля заручынаў, 1910 г.

Цёця Маша і дзядзя Грыша Трубяцкія

Мая маці са мной на руках у Бадэне каля Вены (Аўстрыя)

Папа з Сярожам у гасцёўні ў Варшаве

Папа са мной

Косця. 1937 (год яго вяселля)

Мар'юшка. 1937

Мой брат Сярожа. Будапешт, 1945

Каця. 1937

“Блізняты” Сярожа і Каця Мальцавы

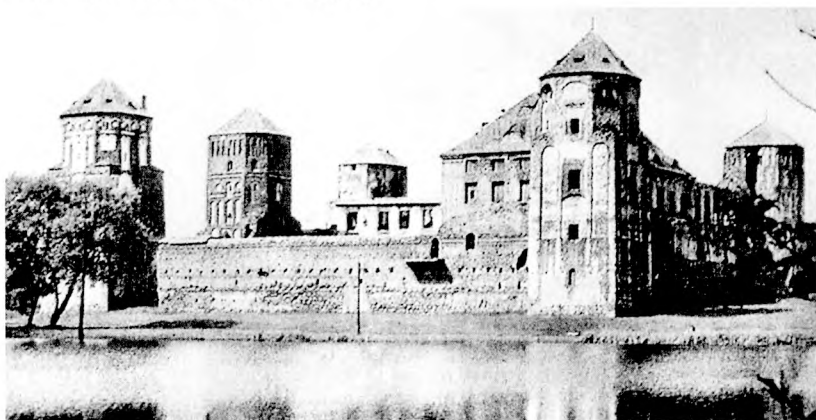
Прагулка на санях

Папа з Оляй перад польскім “Фіятам” з кіроўцам Федзем

Мой бацька на паляванні на трусоў

Сярэднявечны замак Мір

Шчорсаўскія леснікі (трое пасярэдзіне – члены адміністрацыі)

Дзядзя Жул ь і Оля п'юць каву на тэрасе ў Шчорсах

Шчорсаўскі лес

Маленькі сямейны збор у Кламары, Францыя ў 1944 г. пасля таго, як я прывёз Папа са Шчорсаў. Сядзяць: мой бацька, Каця Мальдава, Каціна маці мая сястра Паша. Стаяць: брат Косця, сястра Каця і я. Адсутнічаюць на фота: Пашын сын Сярожа і Косцевы сыны Канстанцін і Мікалай (увесь гэты час былі ў школе-інтэрнаце). Мае дзве сястры Мар'юшка і Лізанька (у ЗША са сваімі мужамі). Мой брат Сярожа ў гэты час быў у амерыканскай арміі. Олю (нашу мачуху) яшчэ не адпусцілі з польскага корпуса генерала Андэrsa ў Егіпце

вельмі пасябравалі, асабліва мая сястра Каця і я (мы былі блізкія па ўзросце). У гэты час дзядзя Уладзімір правёў з намі тры тыдні, у стасунках са сваёй сястрой (мая маці) і сваім братам (дзядзя Косця), які спецыяльна прыехаў з Вены, каб яго ўбачыць. Дзядзя Уладзімір купіў сабе флейту і пад акампанемент дзядзі Коці выконваў мелодыі сваёй маладосці. Усе трое вельмі смяяліся падчас тых выкананняў. Дзядзя Уладзімір часам граў на сваёй флейце, прыцскаючы яе да наздры і зрабіўшы пры гэтым пацешны выраз на твары. Зразумела, мы ўсе смяяліся. Мы вельмі любілі братаў Мама.

На пачатку 1929 Папа даведаўся, што Шато дэ Бардэбюр, які ўсім нам спадабаўся чатыры гады таму, прадаецца ўладальнікам. Ні хвіліны не раздумваючы, ён набыў гэты маёнтак, чым выклікаў агульную радасць усёй нашай сям'і, асабліва Мама, якая моцна яго любіла.

Вялічны дом, збудаваны ў XVIII стагоддзі, стаяў пасярэдзіне вялікага парка. Па баках галоўнага будынка былі два асобных. З правага боку знаходзіліся памяшканні для прыслугі і вялікі склад для дроў, а з левага – стайня і сарай для карэт з вялізным гарышчам для захоўвання сена. Для таго, каб патрапіць да дома, трэба было праехаць па ліпавай алеі. Летам у алеі заўсёды было прахалодна. Напрыканцы алеі раптам узнікаў заліты яркім сонечным святлом белаваты з шэрымі аканіцамі і чарапічным дахам, утульны і гасцінны дом.

Дом размяшчаўся за сто кіламетраў на поўдзень ад Парыжа, па дарозе №7, якая вяла да Міжземнага мора. Шырокая і ціхая Луара з яе пяшчанымі пляжамі працякала непадалёк. Маленькі гарадок Баіні-Сюр-Луар з чыгуначнай станцыяй (і трэснуўшай сцяной) размяшчаўся ў пяці кіламетрах. Да сядзібы агульнай плошчай шэсць гектараў прылягалі сад і вялікі агарод, агароджаны камяннай сцяной. У вялікім двухпавярховым доме з высокай столлю было вельмі добрае гарышча. На першым паверсе знаходзілася ўтульная кухня з вялікай печчу, сталовая з вакенцам на кухню для падачы страваў, бильярдная і гасцёўня з камінам. На першым паверсе таксама знаходзіліся яшчэ адна спальня, два падсобных памяшканні і бібліятэка.

Дом быў пусты, і Мама адразу стала яго абстаўляць, нягледзячы на тое, што была ўжо тады нездаровай: казаліся наступ-

ствы перанесенага інсульту. Яна набыла мэблю на гіганцкім парызскім торжышчы і аддала яе рэстаўраваць і аббіваць, для чаго былі купленыя многія метры абівачнага матэрыяла. Большасць сценаў у доме былі пакрытыя дастаткова прывабнымі старымі шпалерамі, на астатнія ж павінны былі быць наклеены новыя шпалеры. Колеры з любоўю рупліва падбіраліся. На працягу года дом стаў не толькі прыдатным для жыцця, але і набыў выдатны асабісты характар, які надала яму Мама.

Мама вельмі любіла кветкі і асабліва ружы, яна пасадзіла іх у вялікай колькасці на паўднёвым баку дома і лужку, які прымыкаў да будынка.

Пачынаючы з 1929 года, мы праводзілі ў Бардэбюры ўсе нашы летнія вакацыі. Усе мы былі проста ўлюбёныя ў гэта месца. Гэта быў не проста прыемны дом з прыгожым паркам. Вакол яго стварылася асобая атмасфера – нефармальнасці, гасціннасці і сямейнай утульнасці. І ўсё гэта стварыла Мама, аддаўшы справе сваё сэрца і любоў.

З вінаграда на мясцовых вінаградніках выраблялі сухое белое віно, даволі прыемнае, але вядомае яно і прадавалася толькі ў гэтым раёне. Найлепшае віно выраблялі ў маленькай вёсачцы Усон-Сюр-Луар, якая знаходзілася на адлегласці трох кіламетраў ад Бардэбюра. Яго яшчэ называлі “Le Petit Fume d’Ousson” – Усонскі дымок, з той нагоды, што яно было не зусім празрыстым. Віно было выдатным, асабліва разам з мясцовым казіным сырам. Акрамя таго, была і мясцовая садавіна – персікі, марэлі, вішні, слівы, якія раслі ў вялікай колькасці і былі сакавітымі і смачнымі, выспявалі на адкрытым сонцы.

Бардэбюр становіўся ўсё больш і больш папулярным сярод нашых сваякоў і сяброў. Туды было вельмі проста трапіць на цягніку або на машыне. Улетку дом быў поўны гасцей. Хутка флігель па правым баку дома быў ператвораны ў спальню з шасцю ложкамі для моладзі.

Паблізу быў таксама цудоўны пяшчаны пляж на Луары, на адной з пляцовак у парку быў уладкаваны тэнісны kort. Па вечарах натоўпы моладзі ішлі на шпацыры, распяваючы па дарозе рускія песні. А часам мы расаджваліся ва ўсе былыя ў нашым распараджэнні машыны і кіраваліся на начня прагулкі па навакольных мястэчках, замках або старажытных храмах або проста

праводзілі час дзе-небудзь у прыдарожным кафэ. Часта па вечарах мы гулялі ў шарады.

У тых часы ў нас быў настаўнік-паляк па мянушцы Мечмак (яго сапраўднае імя было Мечыслаў Макоўскі). Ён быў добра выхаваны і добры па натуры чалавек, які рабіў усё магчымае, каб навучыць нас размаўляць па-польску, што было заняткам абсалютна безнадзейным. Папа, некалькі разоў наведваюшы нашыя польскія маёнткі, апошнім часам сур'ёзна абдумваў магчымасць пераезду ў Польшчу і хацеў, каб мы былі да гэтага падрыхтаваныя.

У той самы час польскі парламент прыняў новы дэкрэт, які абвясчаў, што зямельныя ўладанні, якія знаходзяцца на пэўнай адлегласці ад усходняй мяжы, могуць належаць толькі польскім грамадзянам. Таму Папа і падаў прашэнне на польскае грамадзянства для ўсёй сям'і, хаця і тлумачыў, што ў адпаведансці з царскім указам ад 1899 г. толькі старэйшы сын у нашай сям'і мог наследаваць тытул графа разам з двайным прозвішчам Храптовіч-Буценеў і з наследаваннем зямельных уладанняў па законе пра маярат. Польскі ўрад, аднак, заняў пазіцыю, у якой пацвярджаў, што царскі дэкрэт не мае больш ніякай сілы для вырашэння ўнутраных праблем Польшчы. Больш за тое, закон пра маярат быў адменены, і Польская рэспубліка больш не прызнавала шляхецкіх тытулаў. Папа было заяўлена, што для таго, каб захаваць у Польшчы гістарычна важнае для яе імя Храптовічаў, польскае грамадзянства будзе дадзена нашай сям'і толькі ў тым выпадку, калі мы ўсе будзем насіць двайное прозвішча Храптовіч-Буценеў. Папа з гэтым пагадзіўся, таксама як і ўсе мы, акрамя Пашы, якая ў той час ужо выйшла замуж за Мікалая Мальцава. У гэты час мы не моцна звярталі ўвагу на гэтыя змены. У Францыі нас працягвалі зваць Буценевымі.

Улетку 1933 г. мая сястра Лізанька была заручоная з князем Сяргеем Мікалаевічам Гагарыным. Гэтая падзея выклікала неверагодны выбух радасці і весялосці сярод моладзі. Нехта прапанаваў з'ездзіць за парай Ону, якія якія жылі побач, для таго, каб яны маглі далучыцца да святкавання. Сказана – зроблена, і я з Мар'юшкай скокаем у наш Сітраен і знікаем у воблаку пылу. На зваротным шляху, з паважанай парай Ону на заднім сядзенні, Мар'юшка проста ляцела, зразаючы ўсе вуглы і пакідаючы за

сабой пешаходаў – хто жагнаўся, а хто махаў ім услед кулаком. У рэшце рэшт, ужо на ліпавай алеі перад варотамі, гучны незямны голас пачуўся ззаду нас: “Спыніся!” Гэта быў дзядзя Косця. Яшчэ да таго, як машына спынілася, задняя дзверка рэзка расхінулася, і дрыжачы дзядзя Косця моўчкі выйшаў, дастаючы за руку цёцю Кацю. Яны перасяклі лужок перад домам пехатой, і, ужо дома, патанулі, паўжывыя, у глыбокіх крэслах, клапатліва пададвінутых маладымі. Калі праз гадзіну, пасля некалькіх бутэлек шампанскага афіцыйны візіт быў завершаны, Мар’юшка асцярожна і ціха падала Сітраен для пары Ону. Для дзядзі Косці цяпер заняла трохі больш часу ўтульна ўладкавацца на заднім сядзенні. Цёця Каця павязала свой капялюш доўгім белым шалікам. Дзядзя Косця толькі пачаў прыкладаць свой саламяны капялюш да галавы, як машына нечакан скокнула і капялюш ўзляцеў высока ў паветра. Мар’юшка не разгубілася, яна проста націснула на газ і хутка аб’ехала вакол клумбы. Гісторыя распавядае, што капялюш дзядзі Косці ўпаў прама на яго калені ў той момант, калі яны былі ў той жа кропцы. Ён паспеў схопіць яго і нацягнуць абедзвюма рукамі па самыя вушы, і машына схавалася ў воблаку пылу. Заручыны Лізанькі, падобна, пакінулі ў іх незабывальныя ўспаміны...

У тыя дні ў мяне развілася цікавасць да палявання. У палях вакол Бардэбюра было шмат зайцаў і курапатак, і я марыў падстрэліць што-небудзь з гэтай дзічыны. У адзін вельмі памятны дзень майго жыцця мой стрыечны брат Сяргей Грыгор’евіч Трубяцкой падарыў мне маю першую сапарўдную зброю. Гэта была старая, аднак прывабная двустволка, якая вельмі мне пасавала, і я, канечне, быў самым шчаслівым чалавекам на зямлі. Я мог гадзінамі блукаць па палях і вінаградніках з гэтай стрэльбай напачатку і з сэрцам, якое адчайна калацілася. Спачатку я прамахваўся кожны раз, пасля, з досведам, сітуацыя пачала паляпшацца: я стаў страляць радзей, але дакладней і нарэшце прынёс дадому маіх першых дзвюх курапатак. Маёй удзячнасці Сяргею Трубяцкому не было межаў! Ён не падазраваў тады, што сваім шчодрым падарункам ён штурхануў мяне на шлях заўзятага паляўнічага.

Да канца 1933 г. грудная жаба, на якую пакутавала Мама, пагоршылася. Хутка хвароба зусім прыкавала яе да ложка і нам было сказана, што стан яе вельмі цяжкі. У студзені 1934 г. яна

памерла ва ўзросце 46 гадоў. Я больш нічога не хачу гаварыць пра яе смерць. Што казаць – словамі гэтага выказаць нельга!

Мама займала цэнтральнае месца ў нашай сям’і, у нашых сэрцах і нашых розумах. Яе смерць пакінула такую зыркую пустэчу, што мы ўсе, уключаючы Папа, былі ўзрушаныя і разгубленыя. Цягам даволі працяглага часу мы жылі як быццам у здзіўленні. Папа праводзіў дні і ночы ў сваім кабінцеце і нават не выходзіў да абеду.

Затым, праз некалькі месяцаў, мы заўважылі, што ён прагульваецца па садзе з нашай настаўніцай музыкі Вольгай Аляксандраўнай. Пасля аднойчы ён паклікаў нас да сябе ў кабінет па адным і сказаў, што перад сваёй смерцю Мама сказала яму, што пасля яе сыходу яна раіць яму ажаніцца з Вольгай Аляксандраўнай. Ён сказаў, што цяпер ён гатовы паследаваць гэтай парадзе і што Вольга Аляксандраўна згодная выйсці за яго замуж. Ён сказаў, што хацеў бы завяршыць гэтую справу як мага хутчэй, аднак зробіць гэта толькі ў тым выпадку, калі ніхто з нас не будзе супраць, што вяселле адбудзецца раней, чым пройдзе год пасля смерці Мама. Паколькі я і Мар’юшка былі супраць, вяселле было адкладзена да студзеня 1935 г. Ёй было 42 гады, яму – 56.

У той жа час Папа вырашыў, што пасля яго другога шлюбу сям’я павінна перабрацца ў Польшчу. Для нас, дзяцей, гэта было нялёгкае перамяшчэнне, бо ўсе нашы лепшыя сябры заставаліся ў Францыі. Мы любілі наш дом у Кламары, наш Бардэбюр, нашу царкву і нашых сваякоў.

З іншага боку, гэтае жыццё было пасякнута ўспамінамі пра Мама, і было відавочна, што пасля яе смерці і другога шлюбу Папа працягваць там жыць будзе цяжка. Гэта быў паваротны пункт, калі неабходна было адмовіцца ад нашага складзенага жыцця ў Францыі і пачаць новую главу ў гісторыі сям’і (трэба сказаць, поўную прыгодаў).

Хутка пачалася падрыхтоўка да вялікага пераезду, і праз год, якраз пасля вяселля Папа, мы запакаваліся і адбылі. Дом у Кламары быў спустошаны і ўся мэбля была вывезена: яна заняла цэлы таварны вагон. Мы таксама ўзялі некаторыя рэчы з Бардэбюра.

Было вырашана, што Бардэбюр застанецца на папячэнні дзядзі Косці і цёці Каці Ону. Да таго часу яны прадалі свой фамільны дом у Лашатрэ.

Праз некалькі тыдняў, у пачатку 1935 г., мы ўладкаваліся ў Польшчы ў абсалютна новых для сябе ўмовах.

Так здарылася, што я суправаджаў Папа і Олю (так мы сталі называць яго другую жонку) у першай партыі. Мы здзейснілі доўгае падарожжа па чыгунцы праз Варшаву ў Баранавічы, а затым у Шчорсы на велічных конных санях. Астатняя сям'я прыбыла трыма асобнымі групамі, у адну з якіх уваходзіла наша любімая няня. У другую групу ўваходзілі Паша, яе трохгадовыя блізняты Каця і Сярожа і іх няня Лена.

Як я ўжо казаў, мы атрымалі польскае грамадзянства два гады таму і памянлі наша прозвішча на Храптовіч-Буценеў. У Францыі мы не надавалі гэтаму значэння, мы працягвалі быць Буценевымі для ўсіх, хто нас ведаў. Аднак змена прозвішча літаральна ўдарыла па нас усіх у Польшчы адразу па прыбыцці. Тут мы адразу былі прызнаныя і прынятыя за сваіх, за членаў старажытнага і вядомага беларуска-польска-літоўскага роду Храптовічаў. Які вярнуўся на сваю гістарычную радзіму. Мы былі ўладальнікамі аднаго з самых вялікіх і старых маёнткаў, якія былі вядомыя кожнаму. Куды б мы ні пайшлі, паўсюль нас сустракалі па-сяброўску і з павагай. Няведанне мовы не стварала ніякіх праблем, бо ў Шчорсах усе размаўлялі і па-руску і па-беларуску. Да таго ж мы хутка сталі размаўляць па-польску. Хутка я і большая частка сям'і канчаткова пачалі пачувацца як дома ў Беларусі і Польшчы. Гэта здарылася, верагодна, з-за таго, што мы ў яе былі прынятыя за сваіх палякамі і мясцовымі беларусамі з цеплынёй і адкрытасцю. Наше жыццё ў Францыі было цудоўным, але мы былі там замежнікамі, бежанцамі. Тут жа мы знайшлі краіну, дзе нас прынялі як сваіх. Мы жылі ў Шчорсах, у сядзібе, дзе жылі нашы продкі, у нашым доме, на нашай зямлі.

Я адчуў гэта, як толькі выйшаў з вагона ў Баранавічах на беларускай зямлі. Наш кучар падбег павітацца з намі, нізка пакланіўся і пацалаваў руку ў Папа, у Олі і затым... у мяне. Пасля была цудоўная паездка ў санях і, наарэшце, прыезд у сядзібу, дзе нас цёпла сустрэлі ўсе, пачынаючы ад кіраўнічага Сухоцкага і заканчваючы пакаёўкамі.

Гэтай зімой для мяне і маіх братоў і сясцёр пачалося новае жыццё, пра якое мы ведалі толькі па чутках ад нашых бацькоў і па творах Талстога і Тургенева.

Мы пасяліліся ў доме, які раней займаў кіраўнічы і які мы празвалі белым домам (у ім некалі жыў Фердынанд Фішэр). Гэта быў прасторны двухпавярховы будынак, які стаяў на беразе сажалкі з двума аданавярховымі прыбудовамі, з прывабнай тэрасай, упрыгожанацй з аднаго боку авальнымі калонамі.

Правае крыло дома было нядаўна перабудавана, і там размясціліся ўсе чатыр мае сястры. Два малодшыя браты (Сярожа і я) разам з блізнятамі Мальцавымі і іх няняй пасяліліся ў цэнтральнай частцы, дзе Папа заняў увесь другі паверх, за выняткам вялікай і малой гасцёўні, якія былі агульнымі. Косця вырашыў жыць асобна і пасяліўся разам са сваім сабакам у доме кіраўнічага. Абедалі ўсе разам у белым доме.

Кіраваннем гэтай вялікай гаспадаркі ўрэшце занялася Оля. Яна кіравала размеркаваннем мэблі па пакоях, выбрала дываны і фіранкі. Разам з Папа яны ездзілі некалькі разоў у Вільню па неабходных для дома пакупкі.

Папа праводзіў шмат часу з Сухоцкім і яго малодшым памочнікам Лукоўскім, абмяркоўваючы сельскую гаспадарку і нашы лясныя справы. Папа хацеў, каб я прысутнічаў на гэтых пасяджэннях, і, памятаю, я быў уражаны колькасцю ведаў, якія Папа меў у гэтай галіне. Будаваліся планы замены трубаў, пракладзеных яшчэ Фішэрам. Абмяркоўваліся таксама планы грунтоўнай перабудовы фермы Мураванкі. Там хацелі павялічыць колькасць кароў (з 75 да 100), палепшыць якасць і павялічыць колькасць вырабленага сыру, купіць новае абсталяванне і пад. На беразе Нёмана было вырашана пабудаваць новую лесалітку, а на дарозе, што вядзе да царквы – бальніцу, дзе доктар з Навагрудка двойчы на тыдзень мог бы аглядаць хворых бясплатна (за кошт гаспадара памесця). Гэты бкдынак знаходзіўся ў тым жа саім месцы, дзе стаяў разбураны ў час вайны радзільны дом, пабудаваны дзядулем.

Хутка пасля нашага ўсталявання ў Шчорсах Папа і Оля паехалі ў Варшаву, каб знайсці там кватэру для нашай сям'і. Па іх прапанове я, Сярожа і Мар'юшка паехалі разам з імі.

Хутка Папа зняў велічную кватэру па адрасе Ясна, 6, кв. 7. Для гэтай кватэры была закупленая ўся неабходная мэбля, а таксама цудоўны раяль. (Праз два гады Папа купіў вілу на Лекарскай вуліцы на ўскраіне, а гэтую кватэру прадаў). Папа папрасіў

Мар'юшку знайсці добрага настаўніка для мяне і Сярожы на час знаходжання ў Варшаве, а акармя таго яшчэ і маладога чалавека, які прыехаў бы да нас у Шчорсы для падцягвання ўсіх нас у польскай мове. Хутка Мар'юшка знайшла цудоўную пажылую жанчыну ў Варшаве. Яна была настаўніцай адной з варшаўскіх гімназій, але ўжо на пенсіі і ўзялася падрыхтаваць нас да экзаменаў на атэстат сталасці, якія былі патрэбны для паступлення ва ўніверсітэт. Пані Хадасевіч была невысокай жанчынай, чые вялікія памеры некалькі ўскладнялі яе рухі. У яе была звычка ўставаць каленямі на фатэль, абапіраючыся лакцямі на стол, у час заняткаў. Аднак яна была добрым і дасведчаным выкладчыкам і хутка стала нашым харошым сябрам. Яна ведала, як зрабіць урокі цікавымі для нас, і нам гэта падабалася.

Праз абвесткі ў газетах Мар'юшка таксама знайшла для нас “кампаньёна” – малаадзёна, які толькі што закончыў гімназію і шукаў працу, – для таго, каб удасканальваць нашую польскую мову. Ён паходзіў з прыстойнай польскай сям'і, быў адукаваны, даволі добра ведаў французскую і быў добра выхаваны. Ён быў інтэлігентным і меў тонкае пачуццё гумару. (Акрамя таго, ён быў неблагім паэтам). Ерэмій Пшыбора таксама хутка стаў нашым добрым і блізкім сябрам. Цікава, што ён, як і многія іншыя палякі, не давяраў рускім. Гэты недавер быў заснаваны на доўгай гісторыі варажасці паміж рускімі і палякамі (як палітычнай, так і рэлігійнай) і на факце доўгага падзялення Польшчы паміж Расіяй, Германіяй і Аўстрыяй. Для Ерэмія было даволі нечакана знайсці прыстойную сям'ю, якая выказвае такую адкрытасць і сяброўкасць у дачыненні да палякаў і прыхільнасць да польскай культуры. Хутка ён стаў як быццам членам нашай сям'і і праводзіў з намі не толькі летні час у Шчорсах, але і шмат часу ў Варшаве.

Ён быў адным з тых палякаў, якім мы абавязаныя веланнем польскай мовы, а атксама веданнем варшаўскага культурнага жыцця – тэатраў, кабарэ, кмнцэртаў, музеяў, гістарычных помнікаў ды інш.

(Цягам Другой сусветнай вайны мы страцілі з ім кантакт, аднак амаль праз сорок пяць гадоў ён расшукаў мяне ў Скарсдэйле (Нью-Ёрк) і напісаў мне цудоўны ліст, абвясчаючы, што збіраецца адведаць мяне ў час паездкі да сына ў Вашынгтон.

Ён прыехаў са сваёй жонкай і спыніўся на некалькі дзён у нашым доме; да нас далучыліся мая сястра Каця і мая швагерка Таня, удава Сярожы. Ён стаў знакамітасцю ў Польшчы, вядучы на радыё праграму пад назвай “Кабарэ старых паноў”, якая заваявала нацыянальную папулярнасць. Цяпер ён быў на спакоі і жыў на сваёй дачы ў Цэнтральнай Польшчы).

Нашы першыя два гады ў Шчорсах, 1935-й і 1936-й, былі найбольш прыемнымі, бо мы ўсе, браты і сёстры, былі разам. За выключэннем Лізанькі і Пашы, мы ўсе хутка навучыліся ездзіць вярхом. Мы пільна даследавалі ўвесь наш маёнтак і ферму Мураванку, пазнаёміліся з людзьмі, якія там працавалі. Мы забіраліся далёка ў наш лес на пікнікі і экскурсіі і пазнаёміліся з нашымі цудоўнымі леснікамі, два або тры пакаленні продкаў якіх таксама служылі леснікамі ў Шчорсах. Мы пачалі хадзіць на паляванні – гэта была мая страсць яшчэ ў Бардэбюры. Мы не маглі ачунаць ад прыроды, якая нас акаляла. Пору года так істотна адрозніваліся адна ад адной, і кожная несла сваю радасць і чароўнасць, як і іх змена.

Цягам першага года мы рабілі візіты суседзям для таго, каб пазнаёміцца з імі. Адным з самых значных быў стары князь Міхаіл Святаполк-Мірскі, уладальнік цудоўнага сярэднявечнага замка на ўсходзе мястэчка Мір. Я добра памятаю, што паколькі мы ўсе сямёра хацелі ехаць разам, мы сказалі кучару Васілю запрэгчы калёсы, напоўненую сенам. Мы ўсе прыладзіліся на гэтым сене, што было даволі зручна для язды дзве з паловай гадзіны па жудаснай дарозе. Мы пасля дазналіся, што гэты наш спосаб перамяшчэння выклікаў сенсацыю не толькі па прыбыцці ў замак, аднак і па шляху.

Князь Міхаіл аказаўся прыстойным і вельмі выбітным старым каля васьмідзесяці гадоў з велічнай белаай барадой і валасамі, апрануты ў старамодны доўгі бархатны сюртук з мехавым каўняром. Яму безумоўна было прыемна прымаць такую вялікую колькасць маладых людзей, і ён паразмаўляў з кожным з нас паасобку (я ўпэўнены, што яму было цікава, якое ўражанне ён аказвае на нас). У час абеду побач з яго месцам, размешчаным у главе вялізнага дубовага стала, было меню, устаўленае ў срэбную рамку з ручкай. Цягам абеды ён глядзеў у меню некалькі разоў, падымаючы яго за ручку і пераварочваючы зва-

ротным бокам, дзе, як мы заўважылі, было люстэрка. Ён рабіў гэта для таго, каб сачыць за акуратнасцю сваёй барады і вусаў падчас ежы.

Стары вёў затворніцкі лад жыцця ў замку з двума з яго шматлікіх пляменнікаў: адзін душэўна хворы малады чалавек, другі абсалютна ўраўнаважаны. Пазней, у канцы свайго жыцця. Ён завяшчаў замак пляменніку ў Румыніі, чый малодшы брат Міхаіл ажаніўся з Мар'юшкай у пачтаку Другой сусветнай вайны ў Варшаве.

Недалёка ад замка знаходзіўся таксама іншы дом. Дзе жыў другі пляменнік старога князя – князь Васілій Мірскі з жонкай і маладой дачкой Ірынай. Штогод яны запрашалі на лета адну нямецкую сям'ю Фасольтаў. Жонка і маці гэтай сям'і, руская па паходжанні, Соф'я Дзмітрыеўна Набокава, была сястрой жонкі князя Васілія. Іх двое дзяцей Коцік (Мікалай) і Марына Фасольт па ўзросце былі аднаго ўзростцу са мной і Сярожам. Марына была надзвычай прыгожай дзяўчынай, а Коцік стаў адным з лепшых нашых сяброў. Ён добра ездзіў на кані, і мы бавілі шмат часу ў Шчорсах. Ад сваёй маці ён успадчыніў здольнасць да моваў і цікавыя рысы твару, якія рабілі яго падобным да татарына. Ад яго бацькі, нямецага афіцэра старой школы, ён атрымаў надзейнасць, прамату, высакароднасць і цікаўнасць. Пасля вайны я працягваў падтрымліваць адносіны з ім кожны раз, калі ездзіў у Германію. Ён жыў тады ў Бад-Годэсбергу з чароўнай жонкай Верай і двума дзецьмі Натай і Коко. Цяпер ён на пенсіі, жыве ў Баварыі і рэгулярна прыязджае ў Нью-Ёрк.

* * *

Самымі здзіўляльнымі рысамі прыроды ў Беларусі былі яе прыгажосць, магутнасць і памеры. Неадбымныя прасторы палёў, якія мянялі колер цягам змены параў году. Паплавы ўздоўж Нёмана могуць пакрыцца вадой да самага далягляду позняй восенню, а тое замярзаюць і пакрываюцца блакітным ільдом, які пазней засыплецца глыбокім снегам. Увесну талыя воды падточаць лёд і падымуць яго. Гэта – самы драматычны момант усяго прыроднага цыклу, калі лёд трэскаецца, выяўляючы неперадавальны гук. Як казалі мясцовыя жыхары, лёд пачынае “размаўляць”. Паступова гэтая размова становіцца ўсё гучней і гуч-

ней, і тады лёд пачынае павольна рухацца ў накірунку да ракі, дзе далучаецца да ўсеагульнага крыгалому.

Калі лёд і вада сыходзяць з лугоў, яны прачынаюцца: тоўсты травяны покрывы становіцца ўсё зелянейшы і вышэйшы з кожным днём і ўрэшце пакрываецца мноствам кветак. Якая гэта прыгажосць!

Пра наш лес варта расказаць асобна. У ім раслі гіганцкія велічныя сосны. Старыя сосны гублялі свае ніжнія галіны, гэта дазваляла разрастацца падлеску, які складаўся з дубоў, бяроз і маладых соснаў. У лесе працякалі дзве невялікія рачулки з палоскамі луга вакол берагоў. Лес з яго пастаянна зменнай прыгажосцю, як і ўсё навокал, праходзіў праз цыкл сезонных змяненняў. Цішыня ў ім парушалася толькі спевамі птушак вясной і летам або ветрам, што шукаў дарогу скрозь галіны соснаў. Можна было сядзець у гэтым лесе гадзінамі аданму, назіраючы, слухаючы і павольна ўспрымаючы яго веліч і паэзію.

Я памятаю, што пасля Заходняй Еўропы і асабліва Францыі прырода Беларусі ўражвала сваёй бязмежнасцю: бязмежныя палі, лугі, лясы, такія велічныя і глухія, што можна ехаць гадзінамі, не дасягаючы краю, дрэвы гіганцкага памеру, вышэй, таўсцей і мацней, чым можна сустрэць у Заходняй Еўропе. (Цікава, што праз шмат гадоў, трапіўшы з Еўропы ў Амерыку, я быў агаломшаны тым жа кантрастам у памерах і магутнасцю прыроды. Гэта – адзін з аспектаў Амерыкі, які дазваляе людзям з Расіі, Беларусі або Літвы пачувацца як дома).

Лоўля ракаў

Мы любілі наш лес і любілі таксама хадзіць туды ў ягады, грыбы, і, канечне, для палявання. Мы таксама любілі ўлетку лавіць ракаў у возеры Кромань, якое знаходзілася прама пасярод лесу.

Мы загадзя дамаўляліся з адным з леснікоў і сустракаліся з ім на беразе возера. Ляснік рыносіў снасці і даставаў чоўны. Спачатку мы ладзілі пікнік у промнях заходзячага сонца, якія кідалі ружаватыя водбліскі на беласнежныя кавалкі белых аблокаў, нерухома застылых у вышыні. У сутонні колеры неба, возе-

ра і палоскі лесу, што цямнела здалёк, паступова перамяняліся. На небасхіле адна за адной праступалі зоркі. Прыгажосць была неверагодная.

Затым, ужо пад покрывам ночы, мы забіраліся ў чоўны, папярэдне аснашчаныя вярхоўкамі з падвешанымі да іх кошыкамі з жалезных прудоў. Кошыкі напаўняліся смалістай драўнінай, як парвіла, пасечанымі сасновымі каранямі, змесціва кошыкаў падпальвалася, і ў роўнай цішыні чоўны рухаліся ўздоўж берага. Возера было даволі плыткім, і агнём кошыка можна было даволі добра асвятліць яго пяшчанае дно. Час ад часу камусьці ўдавалася заўважыць рака, які нерухома ляжаў на пяшчанай водмелі, аслепленага яркім святлом. У руках кожнага з нас была доўгая, падвойная на канцы палка. Трэба было асцярожна апусціць яе ў ваду так, каб не спужаць рака, пацэліць і хутка схапіць яго, пажадана вакол “талі”, хутка ўзняць з вады і кінуць у пляцёны кошык у цэнтры чоўна. Зрабіць гэта было няпроста, бо спуджаны рак рухаецца невоагодна хутка і імгненна знікае. Усё гэта было неверагодна захапляльна, і ў тых выпадках, калі ўлоў быў добры, узнагарода не прымушала сябе чакаць! Але самымі галоўнымі ва ўсім гэтым былі гадзіны перад захадам сонца на возеры, якія былі настолькі цудоўныя, што гэтыя вечары засталіся адным з самых глыбокіх уражанняў у жыцці.

Паляванне ў Шчорсах

Лясы нашы ў Шчорсах славіліся паляваннем. Паколькі яны былі рпацягам дзяржаўнага лесу Налібокi (Налібоцкая пушча), жыўнасці там было даволі шмат, і дочсыць разнастайнай. Апошнім сапраўдным паляўнічым у сям’і Храптовічаў быў Міхаіл Ірынеевіч. У гушчары ў яго нават была адмыслова пабудаваная хацінка. З той пары прайшло шмат часу, хацінка знікла, і ніхто з жыхароў Шчорсаў паляваннем больш не цікавіўся. Дзядуля і яго брат Міша да ловаў былі абыякавыя. Бацька мой быў добрым паляўнічым, але ў яго вечна не хапала на гэта часу, ні ўчасы яго навучання ў Маскве, ні пазней, на яго дыпламатычнай службе.

Цяпер жа, вярнуўшыся ў свае беларускія ўладанні, Папа, мой брат Косця і я сталі заўзятымі паляўнічымі, а сёстры Каця

і Мар'юшка таксама ў гэтым удзельнічалі. Пасля таго, як Косця пакінуў Шчорсы, ажаніўся і пасяліўся ў Францыі, самым заўзятым паляўнічым у нашай сям'і заставаўся я.

Паляваць у Шчорсах можна было заўсёды. Улетку і ранай восенню можна было паляваць на аленяў, на дзікіх качак і гусей, вальдшнепаў і нават на мядзведзяў, колькасць якіх была такая вялікая, што наносіла сур'ёзныя страты сялянскім ураджаям.

Узімку можна было выбіраць паміж вепруком, ваўком і лісіцай. Асабліва цікавымі былі ловы на вепрука-адзіночку, які дасягаў значнага памеру і вагі і дзякуючы сваёй моцы быў даволі небяспечны. Звычайна ён па нейкіх прычынах адставаў ад вепруковай сям'і і жыў сам па сабе. Вяпрук-адзіночка быў асабліва асцярожны, бо ён мусіў разлічваць толькі на сябе. Але яму даводзілася біцца за сябе сур'ёзна ў многіх крываваых бітвах. Напрыклад, вяпрук-адзіночка часта нападае на іншага вепрука, нават калі той проста сусракаецца яму на шляху або выказвае недастатковую павагу.

Звычайна адзіночка не нападае на чалавека, калі толькі ён не спуджаны і не паранены. Калі ж нападае, то праўляе сябе абсалютна бяспасна, і многія паляўнічыя былі сур'ёзна параненыя ў бойках з ім. Дзіва, як лёгка гэты вялізны і цяжкі звер рухаецца нават у глыбокім снезе. У лічаныя долі секунды ён апынаецца перад сваім ворагам з ніжка нахіленай галавой і ікламі, накіраванымі такім чынам, каб першы ўдар нанеслі іх адточаныя як нажы канцы. Як толькі гэтыя іклы пранікаюць у цела ворага, сваім далейшым рухам вяпрук разрывае яго.

Чым бы ні закончылася гэтая атака, незалежна ад таго, пацэліў або прамахнуўся, вяпрук-адзіночка не супакойваецца і працягвае напад. У гэты час ён звычайна рухаецца на прамой лініі, пакуль нарэшце не губляе разгон, і тады ён можа рухацца ў любым кірунку. Адзінай абаронай паляўнічага ад такога нападу з'яўляецца хуткі скок убок у самую апошнюю секунду.

Наш лес у Шчорсах быў падзелены на дзялянкі, межамі якіх звычайна служылі лясныя дарогі або сцяжыны. Кожная дзялянка знаходзілася пад назіраннем аднаго з леснікоў, які звычайна і жыў там у старожцы. Ляснік быў адказны за захаванасць лесу і яго жыхароў (апярэджанне браканьёрства, незаконных парубак, лясных пажараў і пад.).

Ляснік таксама адыгрываў важную ролю ў арганізацыі палявання на яго дзялянцы: ён высочваз дзічыну, бвў правадніком і заўсёды паказваў шчодрія веды ў звычках дзічыны, следапыцтве і г.д. Сваю дзялянку ён ведаў, як сваю кішэню.

Леснікі, апранутыя ў форму, са стрэльбай, звычайна здзяйснялі аб'езды дзялянак або верхам, або на санях у залежнасці ад пары года. Зімой снег, які пакрываў дзялянку, дапамагаў ім высветліць, што адбываецца на іх дзялянцы. Даведаўшыся пра будучае паляванне, леснікі на аб'ездзе адзначалі па слядах перамяшчэнні жывёл. Звычайна дзічына перамяшчаецца ноччу і адпачывае ўдзень. На раніцу ім было звычайна ясна, дзе знаходзіцца звер.

Узімку дні вельмі кароткія. І не пазней, чым у поўдзень паляўнічыя і леснікі збіраюцца ва ўмоўленым месцы ў лесе і складаюць план палявання. Усе леснікі звычайна самі дасведчаныя паляўнічыя (хаця яны не павінны паляваць для сябе). Найбольш дасведчаныя з іх – галоўны ляснічы. Яго расшэнні вызначальныя.

Цяпер усе ціха рухаюцца да выбранай дзялянкі, дзе галоўны ляснічы расстаўляе паляўнічых, звычайна ўздоўж лясной дарогі або сцяжыны. Ён звычайна можа прадбачыць, якімі шляхамі загананы звер паспрабуе сысці. І адпаведна расстаўляе паляўнічых.

У той жа час леснікі разгортваюць жывы ланцуг на супрацьлеглым баку дзялянкі і пачынаюць рухацца да рысы паляўнічых. Яны ідуць павольна, зрэдку ламаючы сучча або пагрукваючы палкай па ствалу дрэва. Звер урэшце заўважае людзей, падымаецца з лёжкі і пачынае сыходзіць, часам бяжыць, а часам ідзе непрыкметна.

Чалавеку, які ніколі не паляваў у Шчорсах зімой, даволі цяжка ўявіць, што ты адчуваеш у такія моманты: цудоўныя старыя елі з засыпанымі снегам галінамі, абсалютная цішыня вакол – усё гэта стварае літаральна казачную атмасферу. Ты стаіш у гэтай прыгажосці, сціскаючы стрэльбу, з усё больш паскораным сэрцабіццём, чакаючы, калі нарэшце з'явіцца звер, які разарве гэтую цішыню.

Затым нечакана здалёк ты ўгадваеш спачатку нязначныя рухі: снег ўлятае з адной галінкі, потым з другой – значыць, пад ёй прабіраецца звер. Затым раптоўна ты бачыш самую жывёлу,

якая намагаецца сысці па глыбокім снезе. Гэта цудоўнае і ўзрушальнае відовішча. Ты павольна падываеш стрэльбу...

А затым – вяртанне дадому. Яшчэ пры святле хутка сыходзячага дня ты спяшаешся да саней, якія чакаюць. Ты чартоўскі стаміўся ад доўгага падарожжа па снезе, стаяння ў снезе і ўсяго таго напружання і хвалявання ў рысе паляўнічых. Ты прамёрз да костак, нягледзячы на футра, мехавую шапку і валёнкі. Наш кучар Васілій накрывае цябе ваўчынай поўсцю, і ты, нарэшце, можаш зручна расцягнуцца на санях.

Сані хутка слізгаюць, вядомыя двума маладымі конькмі, запражанымі адна за другой. Званочкі пад дугой, якія былі знятыя, каб не ствараць лішняга шуму ў час палявання, цяпер павешаныя назад. Яны патрэбныя, каб папярэдзіць сустрэчных на вузкай дарозе. Яны напаўняюць паветра шыкоўнымі акордамі ў рытм кроку коней. Санныя палазы адказваюць ім лёгкім парываннем па цвёрдым снезе.

Цяпер ужо апусцілася поўная цямрэча і цалкам схавала вузкую дарогу наперадзе. Шчыльныя сосны змыкаюцца ў цябе над галавой у цёмны тунель, абрамлены падобнымі на завесу галінамі. Затым, нечакана – выбух святла. Не паспяваючы перавесці дух, ты вылятаеш, як страла з лука, у абсалютна адкрытую прастору. Лес застаўся ззаду, і цяпер ты яшчэ хутчэй скотваешся ўніз пад гару да змерзлага Нёмана і паплавоў, засыпаных снегам, у той час як над табой разгортваецца зорнае неба такой прыгажосці, якой ты яшчэ ні разу не бачыў у сваім жыцці. Неба засыпае яркімі зоркамі – вялікімі і маленькімі, такімі яркімі, што ты з цяжкасцю ачуньваеш ад хвалявання перад гэтай прыгажосцю.

За лічаныя хвіліны ты перасякаеш раку. Заснежаныя лугі мільгаюць так жа хутка, як слізгае паўз твой твар ледзяное паветра, начыненае сухім дробным снегам.

А затым, ужо дома, ты прыхінаешся да высокай цёплай кафлянай печкі і адчуваеш, як цяпло павольна патрапляе ў цябе. Затым прыносяць паднос з закускамі і халоднай гарэлкай, першая запацелая крышталёвая чарка праходзіць унутр цябе, як вогненная плынь. Ты пачынаеш канчаткова адтайваць: аямень не падбароддзя і ног знікае, і ў цябе пранікае адчуванне рэдкага дабрабыту.

Паляванне на глушцоў

Ранняя вясной адкрываецца наступны паляўнічы сезон, мой самы улюбёны, – паляванне на глушца, птушку надта асцярожную, на якую, верагодна, паляваць цяжэй за ўсё. Паляванне на самцоў адбываецца ў перыяд іхнага току. Гэты час працягваецца тры-чатыры тыдні ў годзе, напрыканцы сакавіка – пачатку красавіка, калі апошні снег амаль сыходзіць. Прырода пачынае абуджацца ад зімняй спячкі, і з’яўляюцца першыя прыкметы вясны.

Паляўнічыя звычайна праводзяць ноч у лесе, у намёце, перад якім ляснік распальвае вялікае вогнішча. Спачатку ўсе ўладкоўваюцца перад вогнішчам, п’юць гарбату, ядуць выдатную хатнюю калбасу з духмяным чорным хлебам, слухаюць лясныя аповеды. Хтосьці спрабуе ўлегчыся ў намёце, каб паспаць гадзінку-другую ў цеплыні, якую стварае блізкае вогнішча. Аднак як толькі ты прымружыш вочы, ляснік асцярожна будзіць цябе і кажа: “Час ісці!”

Ты абуваеш высокія паляўнічыя боты і ідзеш, павесіўшы ружжо цераз плячо, за лесніком, які паказвае шлях. Ён праходзіць спачатку па сцэжцы, а потым ужо па лясным гушчары. Глушцы такуюць у балоцістых мясцінах. Ісці становіцца – чым бліжэй, тым цяжэй – ногі правальваюцца ў забалочаную глебу. Ляснік падае сігнал ісці як мага цішэй...

У гэты час пачынае павольна святлець, неба становіцца блакітна-шэрым. Над балотам узнікаецца лёгкі туман і памалу рассейваецца. Кожнае дрэва, кожны куст, кожны пагорак, кожная лужына дакладна вымалёўваюцца ў гэтым новым асвятленні. Немагчыма апісаць паэзію і прыгажосць ранку ў лесе.

Раптам ляснік спыняецца, нібыта нечага чакае, знакам прапануе слухаць і паказвае кірунак, адкуль з’яўляюцца гукі. Зараз і ты чуеш такаванне глушца, якое даносіцца здалёк. Птушка звычайна сядзіць на сасновым суку дзесьці на палове вышыні дрэва і з першымі прыкметамі світанку зацягвае сваё таямнічае “спяванне”. Яно складаецца з даволі гучных клацанняў, падобных на паляскванне кастаньетаў, спачатку павольных, якія становіцца ўсё хутчэй і скончваюцца гучным плескачом, падобным на гук адкаркаванай бутэлькі. Адразу пасля гэтага наступае другая стадыя: з’яўляецца гук, падобны на мурканне, якое то павыша-

ецца, то паніжаецца і цягнецца шэсьць-восем секундаў. Гэта стадыя надзвычайна важная для паляўнічага, таму як падчас гэтых некалькіх секундаў птушка нічога не чуе, што дае магчымасць падкрасціся на два-тры крокі ў накірунку здабычы. Цяжкасць, аднак, заключаецца ў тым, што неабходна наблізіцца да птушкі такім чынам, каб яна цябе не бачыла. Да таго ж паляўнічы павінен старацца не ствараць ніякіх гукаў пасля заканчэння песні. Плёск вады, трэск вецця, за якое ты ўхваціўся, пачуе глушэц! Акрамя таго трэба сачыць, каб твой рух не напалохаў іншых птушак, таму што патрывожаная птушка можа спудзіць глушца. Калі паляўнічы не мае досведу, ляснік чакае глушцовай “песні” і вядзе навічка след у след, апярэджваючы яго на два-тры крокі. У хуткім часе ляснік спыняецца і дае сігнал паляўнічаму працягваць рух самому. Звычайна нікому не ўдаецца наблізіцца да птушкі падчас першых спробаў, усё гэта прыходзіць з вопытам. Пачаткоўцу моцна шанцуе, калі яму даводзіцца хаця б убачыць сілуэт гэтай велічнай птушкі, нібыта намаляванай на фоне шэрага неба перад самым світанкам. Падчас сваёй “песні” глушэц выцягвае шыю, узнімае грэбень і распасцірае крылы і хвост. Што за цудоўнае відовішча! Не зважаючы на вынікі палявання, адно гэта ўжо пакідае незабыўны ўспамін.

* * *

У хуткім часе пасля таго, як мы пасяліліся ў Польшчы, да нас прыехаў дзядзя Олі – Юлій Эдуардавіч Конюс (дзядзя Жуль, як яго ўсе называлі). Гэта быў мініятурны прывабны стары джэнтльмэн з лёгкім характарам і тонкім пачуццём гумару. Усе мы адразу яго палюбілі. Ён быў дастаткова вядомым віяланчэлістам у свае маладыя гады і да рэвалюцыі выкладаў у Маскоўскай кансерваторыі. Ён таксама быў кампазітарам, і яго цудоўны Канцэрт №2 для скрыпкі з аркестрам да цяперашняга часу можа чуць па радыё ў выкананні Ісаака Стэрна.

Дзядзя Жуль быў удаўцом шмат гадоў і, пакутаваючы на паступовую страту слыху, жыў у адзіноце ў Парыжы да той пары, пакуль Оля і Тата не запрасілі яго пераехаць у Шчорсы. Для яго гэта было вялікім шчасцем. Летам мы ўсе жылі ў Шчорсах. Зімой, калі мы жылі ў Варшаве, з ім заставаліся толькі блізныя Мальцавы ды іхняя няня. У дадатак да трох раяляў, якія зна-

ходзіліся ў нашым доме (на якіх ён мог граць, што, прынамсі, рабіў дастаткова рэдка), у яго ў пакоі стаяла маленькае піяніна, яго “працоўны” інструмент. Ён шмат часу працаваў для аднаго французскага манастыра, перакладаючы і гарманізуючы грыгарыянскія распевы са старажытных манускрыптаў. Гэта праца прыносіла яму вялікае задавальненне. Пазней ён пачаў складаць музыку для казкі “Кракадзіл” Чукоўскага. Ён казаў, што пачаў гэту справу для ўласнага задавальнення, для таго, каб абстрагавацца і адпачыць ад сур’ёзнай працы. Я добра памятаю яго, калі ён сядзіць за адным з раяляў, бярэ акорды і напявае яшчэ не запісаную мелодыю. Я распавяду пра яго цікавы лёс напрыканцы кнігі. У дзядзі Жуля быў брат, Леў Эдуардавіч, прафесар кансерваторыі ў Цынцынаці, у ЗША. Яго з жонкай запрасілі правесці лета ў Шчорсах. Два браты вельмі даўно не бачыліся, і я памятаю, як яны радаваліся, праводзячы як мага больш часу разам.

Гасціннасць заўсёды была ладам жыцця як Храптовічаў, так і Буцэневых. Яна была закладзена ў людзях гэтых родаў з самага пачатку. І больш за тое, кожная жанчына, якая ўваходзіла ў сям’ю праз замужжа, прыносіла нешта новае і ўзбагачала гэтае пачуццё гасціннасці.

У абедзвюх сем’ях пэўна прысутнічала натуральнае жаданне падзяліцца ўласнай радасцю, чымсьці асабістым. Жаданне дзяліцца (у самым шырокім сэнсе гэтага слова) не толькі зямнымі багаццямі, як ежа, жылло, забавы ды іншае, але і падзяліцца шчасцем жыцця, падзяліцца сваёй любоўю. І гэта вызывала ўзаемнае ўзбагачэнне!

У адпаведнасці з гэтай традыцыяй, нашы маці і тата былі надзвычай гасціннымі людзьмі, і мы, усе сямёра, выраслі ў гэтай бласлаўленай атмасферы. Пасля смерці Мама, другая жонка Папа Оля пастаралася працягнуць традыцыю. Падчас нашага жыцця ў Польшчы нашы сваякі, сябры і знаёмыя з Францыі, Германіі, Аўстрыі, Польшчы і Амерыкі праводзілі шмат часу з намі, асабліва ў Шчорсах летам. У нас заўсёды было шмат гасцей.

Для майго брата Сярожы і мяне адзін з самых хвалюючых візітаў прыйшоўся на лета 1938 года, калі да нас прыехалі з Вены дзве нашы дваюродныя сястры – Дар’я і Наташа Трубяцкія. Яны былі запрошаныя ў Шчорсы пасля смерці іхнага бацькі Мікалая Сяргеевіча Трубяцкага, вядомага лінгвіста і брата Мама.

Сярожа і я выправіліся сустрэць іх на чыгуначнай станцыі на нашай машыне. Было вельмі кранальна бачыць, як дзве прыгожыя маладыя дзяўчыны сыходзяць па прыступках вагона. Яны былі апрануты ва ўсё чорнае, ад чорных панчохаў на іх нагах да чорных капелюшоў на галовах з нагоды жалобы, і, натуральна, былі вельмі расстроены стратай любімага бацькі. Праз некалькі дзён я безнадзейна (хоць і не назаўсёды) закахаўся ў Дар'ю, а Сярожа (ужо ў машыне на зваротным шляху) – у Наташу!

Да канца 1936, другога нашага года ў Польшчы, сям'я наша пачала змяншацца. Першай, у верасні 1936 года, з'ехала ў Францыю Лізанька, дзе яна выйшла замуж за свайго жаніха князя Сяргея Мікалаевіча Гагарына. Ёй ішоў дваццаць другі год, яму было трыццаць два. Вяселле адбылося ў нашай кламарскай царкве пры вялікай колькасці сваякоў і сяброў. Папа быў супраць гэтага шлюбу, і, як вынік, ні ён, ні хтосьці іншы з нашай сям'і не прысутнічаў, за выключэннем Косці, які выпадкова апынуўся ў Кларамы ў гэты час.

Сяргей Гагарын быў моцным, добрасардэчным, дасціпным і надзвычай папулярным сярод людзей яго пакалення чалавекам (нягледзячы на яго порсткасць). Галоўнай прычынай таго, што Папа быў супраць гэтага шлюбу, быў факт, што Сярожа ва ўзросце трыццаці двух гадоў так і не набыў ніякіх практычных навыкаў для заробкаў на жыццё. Ён дастаткова няўдала спрабаваў зрабіць кар'еру спевака, даючы невялікія канцэрты, у асноўным у Германіі, дзе для яго рэпертуара і голаса, відавочна, знаходзілася болей прыхільнікаў.

Маладыя правялі лета 1938 года з намі ў Шчорсах (да гэтага часу Папа змірыўся і прызнаў тое, што ўжо адбылося). Пасля гэтага, увосень 1938, Лізанька і Сярожа эмігравалі ў ЗША, дзе пасяліліся ў Нью-Ёрку. Іхны шлюб апынуўся вельмі шчаслівым.

Наступным, хто з'ехаў, быў Косця. Ён быў заручаны з сястрой Сяргея Гагарына Марыяй Мікалаеўнай (Маняй) Гагарынай. Да гэтага яна была замужам за князем Ягорам Шахоўскім, аднак гэты шлюб скончыўся разводам. Яна мела дзвюх дачок – Марышку (чатырнаццаці гадоў) і Лізку (адзінаццаці). Маня была на трынаццаць гадоў старэй за Косцю, таму Папа быў супраць і гэтага шлюбу. Вяселле адбылося ў лютым 1937 года ў Варшаве. З нашай сям'і прысутнічалі толькі трое: Мар'юшка, наш брат

Сярожа і я (усе астатнія былі ў Шчорсах). Адразу пасля вячання маладыя з'ехалі праводзіць мядовы месяц у Закапане (горны курорт на поўдні Польшчы), пасля чаго накіраваліся прама ў Клармар, дзе яны здымалі дом.

У 1938 годзе, пасля таго, як у іх нарадзіўся першы сын, якога яны назвалі Канстанцінам, Папа прымірыўся і з гэтым шлюбам і спыняўся ў іх у Клармары. Іхны другі сын Мікалай нарадзіўся ў траўні 1939 года, за некалькі месяцаў да пачатку Другой сусветнай вайны. Прыгожая жонка Косці была прыемнай і абаяльнай жанчынай. Яны моцна кахалі адно аднаго, і ўся іхная сям'я, разам з дзвюма яе дочкамі ад першага шлюбу, была ўвасабленнем шчасця. У 1940 годзе, у разгар нямецкага наступлення ў Францыі, уся сям'я Косці тэрмінова пераехала з Клармара ў Бардэбюр. У Мані ў хуткім часе здарылася сур'ёзная вухная інфекцыя, якую не здолелі хутка пачаць лячыць з-за адсутнасці належнай арганізацыі, звязанай з адступленнем французскага войска. Яна памёрла ў Бардэбюры ва ўзросце сарака аднаго года, пакінуўшы дзвюх дачок (сямнаццаці і чатырнаццаці гадоў) і двух сыноў (першаму было два гады, другому – год). Мая сястра Каця ўзяла іх да сябе на выхаванне.

Мой брат Косця па прыродзе сваёй быў вялікім арыгіналам і эксцэнтрыкам. Ён паводзіў сябе і апранаўся так, як болей ніхто. Думаў ён таксама па-іншаму, і з той нагоды, што ён быў дастаткова ўпартым, яго было цяжка пераканаць падпарадкаваць тым ці іншым жыццёвым абставінам. Ён быў летуценнікам і свайго роду геніем, чые свежыя і бліскучыя ідэі з цяжкасцю магчыма было прымяніць да звычайнага жыцця.

Косця валодаў вялікімі ведамі ў галіне вывучэння прыроды, жыцця звяроў і птушак. Я заслухваўся, калі ён пачынаў гаварыць на гэтыя тэмы. Ягоным асобным захапленнем было сакалінае паляванне. Ён дасягнуў вялікага майстэрства ў справе прыручэння і дрэсіроўкі сокалаў, гадавання іх з маленства.

Косця быў прыцягальным маладым чалавекам, які меў незвычайны асабісты шарм. Ён быў вельмі высокі, з доўгімі нагамі, вялізнымі ступнямі і гаварыў вельмі нізкім голасам. У яго былі вельмі пяшчотнае і шчодрае сэрца і тонкая душа.

На пачатку верасня 1938 года Мар'юшка з яе прыроднай імпульсіўнасцю нечакана вырашыла ехаць у Амерыку. Ёй было

дваццаць пяць гадоў, і яна хацела даследаваць Новы Сет з думкай перабрацца туды жыць у будучыні. На працягу гэтай вандроўкі яна хацела прыгледзецца да жыцця ў ЗША “на ўсялякі выпадак”. Пасля таго, як гэта ідэя яе наведвала, яна “прадала” яе Папа і атрымала згоду, і што найбольш важней, фінансавую падтрымку. Праз тыдзень яна ўжо сядзела ў цягніку, які накіроўваўся да Парыжу, а ў хуткім часе – на параходзе, які плыў у Нью-Ёрк. Яна была ў Амерыцы каля васьмі месяцаў, пражываючы то ў адных сваякоў, то ў іншых. На кароткі час яна нават перабралася на Кубу, каб падаць дакументы на від на жыхарства. Пасля атрымання гэтага дакумента яна вярнулася ў Польшчу позняй вясной 1939, перапоўненая энтузіязмам і займальнымі гісторыямі. Від на жыхарства, які яна атрымала, адыграў ключавую ролю ў яе жыцці меней чым праз год.

Пасля таго, як з’ехала Мар’юшка, Каця таксама не здолела ўседзец у Польшчы. Яна перапісвалася са старой сяброўкай нашай маці – цёцяй Маняй Камароўскай, уладальніцай невялікага атэльє (maison de couture) у Брусэлі. У кастрычніку 1938 года ад яе прыйшло запрашэнне для Каці прыехаць на год у Брусэль з тым, каб дапамагчы ёй у справах кіравання фірмай. Гэта запрашэнне было, зразумела, падарункам нябёсаў для Каці. Бацька зразумеў яе і даў свой дазвол. Як звычайна, ён набыў квіток першай класы ў спальны вагон з прыпынкам у Варшаве. Каця спынілася ў Варшаве толькі дзеля таго, каб абмяняць квіток першай класы на квіток трэцяй класы з нагоды эканоміі фінансаў для забаваў у Брусэлі.

Гэта была яе першая вандроўка без сям’і, і яна была вельмі ўзбуджана. У Брусэлі яна сутыкнулася з іншымі сваякамі. Яе дваюродная сястра Дар’я Трубяцкая (пазней Вейсэль) у гэты час працавала там на фірму канкурэнтаў, якой валодалі Базілеўскія – сям’я яе маці. (Дар’я і яе сястра Наташа толькі што правялі шэсць тыдняў летам з намі ў Шчорсах). Там таксама жылі сёстры Шчарбатавы і іншыя сваякі і знаёмыя. Каця яшчэ і самастойна завяла шматлікія новыя знаёмствы. Безумоўна, гэта былі адны з найлепшых часоў яе жыцця. Яна наведвала канцэрты, оперу, танцавальныя вечарынкi, часта ездзіла ў Парыж і Кламар наведваць сваякоў.

Ёй быў дваццаць адзін год, і яна была вельмі прыгожай. Першая вандроўка дала ёй шмат чаго: дапамагла пераадолець яе са-

рамлівасць, надала больш упэўненасці ў сабе. Гэта канчаткова сфармавала яе характар і падрыхтавала да выпрабаванняў, якія чакалі нашу сям'ю наперадзе.

Яна перапісвалася з Мар'юшкай у Амерыцы, і па дамове яны вярнуліся ў Польшчу ў адным цягніку з Брусэля вясной 1939 года. Яны гаварылі не спыняючыся ўсе дваццаць чатыры гадзіны гэтай вандроўкі.

На пачатку 1939 года мая сястра Паша вырашыла пакінуць нас. Яна аддала няні сваіх шасцігадовых блізнятў Кацю і Сярожу Мальцавых, а сама накіравалася ў Амерыку, каб упэўніцца, ці магчыма было б пражыць у Нью-Ёрку з сям'ёй. Муж яе, Мікалай Мальцаў (Міколка), у той час ужо быў у Амерыцы і рабіў вялікія намаганні, каб знайсці сабе сталую працу ў якасці інжынера.

Паша і Міколка ажаніліся ў 1931 годзе, калі ёй было дваццаць, а яму дваццаць чатыры гады. Ён быў высокім, прыгожым, таленавітым і прывабным, мы ўсе яго вельмі любілі, да таго ж ён быў блізкім сябрам майго брата Косці. Вянчанне адбывалася ў царкве ў Кламары, а пасля яго быў прыём у нашым доме і садзе. Пасля вясельнага падарожжа на Маджорэ (Італія) яны знялі кватэрку ў Парыжы, дзе ў 1932 годзе ў іх з'явіліся на свет блізняты. Міколка ўвесь час шукаў працу ў якасці інжынера, але ўсё, што яму ўдавалася, было толькі часовым. На што ён пагаджаўся ў якасці перадышкі. Гэтыя часы ў Францыі былі вельмі цяжкімі, і беспаспяховыя спробы Міколкі працягваліся да 1935 года, калі наша сям'я перамясцілася з Францыі ў Польшчу.

У гэты час Паша цалкам згубіла спакой і адчувала сябе абсалютна няшчаснай, і яны вырашылі, што Міколка накіруецца ў Амерыку, каб паспрабаваць уладкавацца там, а Паша з дзецьмі пазней да яго прыедзе. У той час, як Міколка адплыў на захад, у Нью-Ёрк, Паша з дзецьмі і няняй далучыліся да нас у нашым падарожжы на ўсход, у Польшчу, у Шчорсы і Варшаву.

І вось зараз, пасля чатырохгадовага расстання з мужам, Паша спрабавала аб'яднаць сваю сям'ю ў Амерыцы. Пражыўшы сем месяцаў у Амерыцы, яна вырашыла, што пэўна гэта новае жыццё падыходзіць для іх. У жніўні 1939 года яна ўзышла на параход, які адплываў у Еўропу, з мэтай прывезці дзяцей і ўсю маёмасць да Новага Свету. Карабель, на якім яна знаходзілася, прыйшоў з Нью-Ёрка ў Гаўр 2 верасня 1939 года, на другі дзень

нямецкага ўварвання ў Польшчу. Паша паспяшыла ў польскае консульства ў Гаўры, каб высветліць, ці засталася хоць якая магчымасць аб'яднацца з дзецьмі ва Усходняй Польшчы. Яна ўбачыла консульства ў поўным беспарадку, а консул скончыў жыццё самагубствам. Не было ніякай магчымасці вярнуцца ў Польшчу ў самы разгар вайны. Адзіным, што заставалася, гэта сесці ў цягнік, які ішоў на Парыж, і прыехаць да сям'і Косці, Трубецкім і Ону. На жаль, адным з самых першых наступстваў акупацыі з'явілася рашэнне Германіі забараніць усе грашовыя пераводы, якія мой бацька рэгулярна высылаў у Францыю²⁰.

Паша была неардынарнай жанчынай. За ўсё сваё жыццё яна ні разу не наведала ніякай школы. Яе адукацый займаліся толькі прыватныя настаўнікі. Але дзякуючы неверагоднай празе ведаў, вялікаму розуму і выдатнай памяці, яна стала, бадай што, самай адукаванай сярод сваіх братоў і сёстраў. Акрамя рускай, яна свабодна гаварыла на французскай і ангельскай, валодала нямецкай, а калі жыла з намі ў Польшчы, з лёгкасцю авалодала польскай. Яна вельмі любіла рускую літаратуру і ведала яе лепей за ўсіх нас. Яна чытала на памяць і з цудоўным выразам паэмы Пушкіна і Лермантава, а таксама Блока, Бальмонта, Фета ды іншых. Яна была непераўздзенай апавядальніцай з інтанацыямі і майстэрствам сапраўднай акторкі. У яе таксама было вельмі развіта пачуццё гумару і адчуванне радасці жыцця, якія зніклі, на жаль, бліжэй да канца яе цяжкага і нешчаслівага жыцця. Але самым глыбокім у ёй былі бесперапынная цікавасць да людзей, неабмежаваная дабрыня, сардэчнасць і шчодрасць.

У той жа час мой брат Сярожа працягваў свае прыватныя заняткі дзеля атрымання ступені бакалаўра ў Польшчы. Ён шмат

²⁰ За гэты час у Амерыцы Міколка знайшоў для сябе даволі незвычайную працу: ён усталёўваў люстры на дахах высокіх будынкаў у вялікіх гарадах. Гэтыя люстры, перамяшчаючыся ўслед за сонцам, павінны былі пасылаць сонечнае святло ў ніжнія паверхі. Праца гэтая спынілася ў сувязі з банкруцтвам кампаніі... Тады ён ператварыўся ў папулярнага і таленавітага выкладчыка рускай мовы ў вайскавай акадэміі, а скончыў паспяховым прафесарам рускай мовы ў Васарскім коледжы. Ён напісаў некалькі падручнікаў рускай мовы, якія да сённяшняга дня выкарыстоўваюцца і маюць пэўную актуальнасць. З Пашай яны развяліся пасля вайны. Яны паўторна пабраліся шлюбам, яна – у Францыі, ён – у Амерыцы.

займаўся на фартэпіяна пад строгім, але добразычлівым кантролем Олі. Было вырашана, што пасля атрымання ступені, ён будзе паступаць у адну з вядомых еўрапейскіх кансерваторый альбо музычных школ.

Што тычыцца мяне, то ў верасні 1938 года я паспяхова здаў іспыты на ступень бакалаўра ў Варшаве (на польскай мове) і атрымаў дыплом I кастрычніка.

У якасці сваёй будучай кар’еры, па сямейнай традыцыі, я выбраў дыпламатыю і падаў дакументы ў Школу палітычных навук у Варшаве, мяркуючы прыступіць да заняткаў у студзені 1939 года.

Як раз у гэты час Папа вырашыў, што мне неабходна выправіцца ў Германію для таго, каб адшліфаваць маю рудыментарную нямецкую мову. Ён быў перакананы, што я пасля чатырохмесячнага паглыблення ў нямецкую атмасферу па вяртанні дамоў змагу свабодна гаварыць па-нямецку! Такім чынам, на пачатку кастрычніка 1938 года я апынуўся ў Берліне і засяліўся ў пансіён, які знайшлі для мяне нашы сябры Фасольты недалёка ад іхнага дома.

Спачатку я сустрэкаў толькі майго сябра Коціка Фасольта, яго сям’ю і некаторых іхных сяброў. Аднак у хуткім часе высветліў (галоўным чынам праз рускую праваслаўную царкву), што ў Берліне існуе вялікае рускае грамадства, дзе многія гатовы дапамагчы маладому і самотнаму чалавеку і выводзіць яго ў “свет” пры кожным зручным выпадку.

Асабліва мне хочацца ўзгадаць дзве сям’і, якія пакінулі глыбокі адбітак у маёй памяці, – Кажэўнікавых і Дзяругіных. Абедзве гэтыя сям’і былі надзвычай інтэлігентнымі, высока адукаванымі і культурнымі, што дазволіла ім “усынавіць” мяне адразу. Мікалай Кажэўнікаў, які жыў са сваёй састарэлай маці і незамужняй сястрой, упершыню адкрыў мне багацце і прыгажосць рускага мастацтва. Ён быў значна старэйшы за мяне і чытаў лекцыі па мастацтву ў Берлінскім універсітэце. Георгій Дзяругін, не нашмат старэйшы за мяне, быў аспірантам універсітэта на аддзяленні эканомікі. Ён жыў са сваёй маці, двума братамі і сястрой, і праз яго я захапіўся эканомікай. Ён прапаноўваў мне самыя заблытаныя эканамічныя тэорыі і распавядаў пра дэталі эканамічнай сітуацыі ў Савецкім Саюзе. Ён быў надзвычай разумным і меў

асобны дар цікава тлумачыць ход сваіх думак. Да таго ж у яго з братамі была лодка з ветразямі на вялікім берлінскім возеры Ванзее, і ён пазнаёміў мяне з асновамі паруснага спорту.

Падчас Другой сусветнай вайны Кажэўнікавы зніклі, і я не здолеў іх адшукаць. Дзяругіны ж з'явіліся на Захадзе пасля вайны. Праз шмат гадоў я адшукаў майго сябра Георгія і яго сястру Таццяну. Георгій, бацька чатырох дзяцей, пасяліўся ў Сан-Францыска, дзе выкладаў эканоміку ў адным з універсітэтаў. Яго сястра Таццяна выйшла замуж за Варшаўскага, таленавітага рускага пісьменніка і чалавека з вялікім сэрцам.

Час, які я правёў у Берліне, супаў з апафеозам нацысцкага руху ў Германіі, які ўвесь час падагравалі Гітлер і яго хаўруснікі. Плакаты антысеміцкага зместу і прэса, якую я намагаўся чытаць кожны дзень, ясна паказвалі кірунак развіцця грамадства. Аднойчы, у кастрычніку 1938 года, я, сышоўшы ўніз на сняданак, убачыў, што гаспадыня бледная і трасіцца ад страху. Яна пачала размаўляць са мной шэптам і ўвесь час азіралася. Яна паведаміла, што ноччу арганізаваныя нацысцкія суполкі ў карычневай форме са свастыкай на рукавах з дапамогай Гітлерюгенда (нацысцкая моладзевая арганізацыя) паграміла ўсе габрэйскія крамы ў галоўным гандлёвым раёне Берліна. Зразумела, што гэта была спланаваная загадзя афіцыйная акцыя. Стала вядома, што пашкоджаны не толькі крамы – іхныя гаспадары-габрэі, якія жылі ў гэтых будынках, моцна збітыя і завезены ў Гестапа.

Я жахнуўся ад гэтага расповеду і ад стану, у якім знаходзілася мая бедная гаспадыня, якая – я зразумеў гэта толькі зараз – сама была габрэйкай. Я паспрабаваў яе супакоіць як мог, што выглядала, напэўна, досыць нязграбна, і выбег на вуліцу, каб пабачыць усё на ўласныя вочы.

Я накіраваўся прама ў цэнтр горада. Выходзячы з аўтобуса на рагу самай элеганцкай з берлінскіх вуліц – Курфюрстэндам, я быў уражаны карцінай разбурэння, якая мне адкрылася. Тратуары былі пакрытыя слоём бітага шкла ад вітрынаў крам, якое хрупасцела пад нагамі пры кожным кроку. Захавалася толькі некалькі крамаў, уладальнікі якіх, верагодна, не былі габрэямі. Усюды бачыліся намалёваныя на сценах зоркі Давіда і антысеміцкія лозунгі. Гэты пагром стаў вядомы пасля вайны як *Cristallnacht* (ноч бітага шкла).

Для мяне гэта падзея была прыкладам нянавісці і скоцкіх паводзінаў, схаваных у чалавечай натуре. Я першы раз сутыкнуўся з гэтым, і гэта здарэнне засталася ў маёй памяці назаўсёды.

Між іншым, жыццё працягвалася, і я па-ранейшаму праводзіў дні ў музеях і галерэях. У Пергамскім музеі быў вельмі багаты аддзел мастацтва Старажытнага Егіпта і Месапатаміі, дзе я праводзіў па шмат гадзін кожны дзень. Я хадзіў і ў іншыя выдатныя музеі: Нямецкі музей і Музей Кайзера Фрыдрыха. Па вечарах я звычайна бавіў час у кампаніі Фасольтаў ці з іншымі сябрамі і знаёмымі. Калі сярод гэтых знаёмых апыналіся немцы, то размова звычайна праходзіла на французскай мове, бо немцы стараліся практыкавацца са мной у французскай – я вельмі добра ёй валодаў, альбо яны не хацелі ўскладняць размову маёй жудаснай нямецкай.

Я правёў толькі два з паловай месяцы ў Германіі, калі мой бацька, які спыніўся на ноч у Берліне па дарозе з Парыжа, паклікаў мяне да сябе ў гатэль. Ён тут жа задаў мне некалькі пытанняў на сваёй беглай нямецкай мове. Я пацярпеў поўны правал на гэтым імправізаваным іспыце, які так расчараваў бацьку, што ён адразу ж загадаў мне ехаць дадому цягам тыдня. Да майго сораму трэба прызнацца, я не зрабіў ні адзінай спробы да заняткаў мовай у Берліне! Я быў да таго заняты, што мне не хапала часу нават думаць пра гэта (за выключэннем, магчыма, некалькіх разоў, калі я прачынаўся сярод начы ў халодным поце ад жудаснага сну пра тое, што я забыўся ўсе нешматлікія нямецкія словы, якія ведаў).

Тым не менш, па вяртанні дадому я адчуваў, што маё знаходжанне ў Берліне было вельмі карысным у тым сэнсе, што дала мне незабыўныя новыя багатыя ўражанні. Я часта ўспамінаю маю гаспадыню.

Маё вяртанне супала з нашым пераездам з Варшавы ў Шчорсы для святкавання Раства і Новага 1939 года. Звычайна мы заставаліся там да канца студзеня, а затым вярталіся назад у Варшаву. Зіма гэтага года ў Шчорсах была асабліва прыгожая. Выпала шмат снегу. Мы часта палявалі, бегалі на лыжах разам з Сярожам. Папа і Оля каталіся на нашых маленькіх санях, выдатна вырабленых з каванага жалеза і чорнага дрэва.

Як заўсёды, калі ён апынаўся ў Шчорсах, мой бацька пакідаў час для сустрэч з сялянамі. Гэта былі жыхары сяла Шчорсы ці

іншых навакольных вёсак. Яны прыходзілі да бацькі з сваімі разнастайнымі праблемамі, якія хацелі ці вырашыць, ці атрымаць параду. Вельмі кранальна было бачыць, да якой ступені яны паважалі слова бацькі. Яны прымалі яго нават у тым выпадку, калі перад гэтым спадзяваліся пачуць нешта іншае.

На Раство ў вялікую гасцёўню наверху ставілі аграмадную елку, якая напаўняла ўвесь паверх непаўторным свежым пахам. Усе мы, уключаючы Пашу і двух яе шасцігадовых блізнят, Кацю і Сярожу, пачыналі рабіць упрыгожанні: даўгія ланцугі, зробленыя с залатой і срэбнай паперы. Цукеркі, загорнутыя ў фольгу, залачоныя грэцкія арэхі з запалкамі зверху для таго, каб іх падвешваць, – усё гэта дадалася да “пастаянных” ёлачных цацак, якія заставаліся з мінулага года. Маленькія падсвечнікі з сапраўднымі свечкамі замацоўваліся на вецці. На куццю пад елку складаліся падарункі, загорнутыя ў яркую паперу. У той жа дзень у дом прыходзілі вясковыя дзеці спяваць калядкі, пасля чаго яны атрымлівалі цукеркі, печыва і манеткі.

Пасля таго, як становілася цёмна, калі на елцы запальвалі свечкі і Оля грала на раялі традыцыйны марш з “Канька-Гарбунка”, мы ўсе вадзілі карагод вакол елкі, спявалі рускія калядныя песні і затым адкрывалі падарункі. Гэта было сапраўднае задавальненне! Асабліва захапляльна было назіраць за ўсхваляванымі і ўзбуджанымі блізнятамі Пашы, як толькі яны ўваходзілі ў гасцёўню. Сапраўдным шчасцем свяціліся іхныя твары, а ў іхных вачах адбіваліся агні каляднай елкі.

Напрыканцы студзеня 1939 года мы ўсе вярнуліся да Варшавы. Так як Паша з’ехала ў Амерыку, мы з Сярожам апынуліся адзінымі з братоў і сясцёр, якія засталіся дома. Домам цяпер у нас была вялікая віла на Лякарскай, якую Папа набыў каля года таму.

Было дастаткова нязвыкла, што наша сям’я скарацілася да чатырох чалавек, але мы хутка прызвычаліся да новай сітуацыі. Сярожа і я працягвалі навучанне: ён рыхтаваўся да іспытаў на атэстат сталасці, а я вучыўся ў Школе палітычных навук. Мы па-ранейшаму насалоджваліся кампаніяй адзін аднаго. Жыццё ў Варшаве зімой мела свой асобны шарм. Вуліцы былі пакрытыя снегам, і на колы машын надзявалі ланцугі, каб апярэдзіць слізкасць. Замест таксі-аўтамабіляў з’явілася вялікая колькасць

рамізінікаў, прычым коні былі запрэжаныя ў сані. Карыстацца такім “таксі” было асабліва прыемна. Папа і Оля наведвалі оперу, тэатр, канцэрты і часта бралі нас з сабой – туды мы ездзілі на тых самых рамізініках.

Затым надышоў Вялікдзень. Для прываслаўных гэта самае вялікае свята. Перад ім меў месца сямітыднёвы Вялікі Пост з частымі службамі ў царкве, якія мы наведвалі ўсе запар. Усе гэтыя прыгатаванні паступова падыходзілі да кульмінацыі – ютрані ў святочную ноч з хросным ходам вакол царквы і літургіі. Усе гэтыя службы суправаджаліся радаснымі і ўрачыстымі воклічамі “Хрыстос уваскрос!” і ў адказ “Уваісціну васкрос!” А потым мы вярталіся дадому, позна ноччу, моцна стомленыя, але сэрцы нашы былі напоўненыя шчасцем і радасцю. Уся сям’я збіралася разам – усемагчымыя сваякі і сябры, якія толькі маглі прыйсці, а таксама ўсякія самотныя людзі, якіх сустракалі падчас вялікапосных службаў і якія таксама выяўлялі жаданне святкаваць з намі разам. Сталы былі застаўленыя ўсякімі ласункамі, традыцыйнай паскай і кулічамі, а таксама паўміскам з фарбаванымі яйкамі. Традыцыйна ў цэнтры стала ставілася ваза з ярка-чырвонымі альбо жоўтымі туліпанамі. Ад свечак, што стаялі ў вялікіх ззяючых срэбных кандэлябрах, лілося мяккае святло, якое асвятляла твары ўсіх, хто прысутнічаў, і здавалася, што ўсе сэрцы былі асветленыя іхным усеабдымным, радасным і цёплым ўрачыстым святлом.

У хуткім часе пасля Вялікадня мае сёстры Каця і Мар’юшка вярнуліся дадому, адна з Амерыкі, другая з Бельгіі, і абедзве мелі вялікі запас усемагчымых гісторый, якімі ім карцела падзяліцца. Жыццё ў нашым доме заўважна ажывілася, мы часцей сталі запрашаць гасцей на абеды. Час праляцеў незаўважна, і ў сярэдзіне чэрвеня мы зноў выехалі ў Шчорсы на лета.

Наўрад ці калі-небудзь мне пашчасціла настраляць столькі дзікіх качак, як у той летні сезон. Мне запомніўся адзін дзень, калі пасля палявання ў балотах, я пабіў усе папярэднія рэкорды, калі прынёс дадому цэлых чатырнаццаць качак. Мне пашанцавала, што адзін з нашых леснікоў суправаджаў мяне і дапамог несці здабычу! Я вельмі ганарыўся, што цяпер у мяне быў вялікі досвед, каб вытрымліваць і не страляць занадта хутка, без добрага прыцэлу.

З братам Сярожам тым летам мы таксама палявалі на аленяў. Ляснік прыводзіў нас да цудоўнай паляны ў лесе, у цэнтры якой бруіўся ручай. Незадоўга да захаду сонца алені павольна выходзілі з лесу, каб напіцца з ручая, потым неспяшаючыся вярталіся назад, пашчывваючы траву на лужку.

Самай прыкрай часткай гэтага палявання былі камары, якія пакрывалі ўвесь твар і рукі і асабліва кусаліся ў той момант, калі ты пачынаў асцярожна падкрадацца да жывёлы, каб высветліць па рагах, самец гэта ці самка (забіваць аленіх катэгарычна забаранялася). Відовішча раскошнага самца з разгалінаваннямі рагоў у промнях вячэрняга святла было па-сапраўднаму вельмі прыгожым. У той апошні год нешта стала ўтрымліваць мяне ад стрэлаў, так я быў скораны прыгажосцю гэтай жывёлы, яго высокароднымі і элегантнымі рухамі і постаццю.

Канец эпохі для нашай сям’і

Лета 1939 года было неспакойным у палітычных адносінах. Гітлер прыспешваў кампанію нянавісці ў адносінах да Польшчы. З нямецкага боку сцвярджалася, што нямецкія тэрыторыі былі незаконна далучаны да Польшчы пасля Першай сусветнай вайны, і немцы патрабавалі вяртання гэтых зямель іхным папярэднім уладальнікам. Пэўна адчувалася, што ў Еўропе нешта выспявае. І хоць мы знаходзіліся далёка ад гэтых спрэчных тэрыторый, мы штодзень сачылі за развіццём падзей па радыё.

1 верасня 1939 года мы пачулі па радыё пра тое, што на світанку нямецкае войска перашло польскую мяжу і што, нягледзячы на гераічны супраціў польскага войска, нямецкае наступленне працягваецца. Два дні пазней Англія і Францыя абвесцілі вайну Германіі. Гэта нас крыху абнадзеіла, аднак на Заходнім фронце нічога не адбылося, і нямецкае наступленне працягвалася. На трэці дзень нам патэлефанаваў ваенны губернатар з Навагрудка і паведаміў, што польскае войска рэквізіруе аўтамабілі і што мы павінны даставіць наш у яго распараджэнне. Мы падчыніліся і паслалі нашага кіроўцу Федзю аддаць машыну.

Мне ў хуткім часе спаўнялася дваццаць гадоў, і я вельмі жадаў уступіць у польскае войска. Я сказаў бацьку, што хачу быць

добрахвотнікам. Ён нехаця пагадзіўся і сказаў, што хоча праводзіць мяне да Навагрудка. Аднак ваенны губернатар паведаміў, што на той час ён тэхнічна не ў стане арганізаваць прыём добрахвотнікаў: сітуацыя на нямецкім фронце змяняецца вельмі хутка.

Мар’юшка і Каця хацелі стаць ваеннымі сёстрамі міласэрнасці. Нам казалі, найлепшым, што можна зрабіць, гэта прайсці курсы ў Навагрудскай лякарні. Наступным ранкам мае сёстры сабралі рэчы і з’ехалі ў Навагрудак, дзе яны знялі дом у мясцовага суддзі і на наступны дзень пачалі заняткі.

Між тым па радыё перадавалі даволі змрочныя звесткі: наступленне немцаў працягвалася, нягледзячы на адчайныя спробы польскага войска яго спыніць. Па-ранейшаму не было ніякіх рухаў з боку Англіі і Францыі. Нарэшце, як тры чвэрці краіны было занята і польскае войска перастала існаваць, надышоў дзень 17 верасня 1939 года. Ранкам я прачнуўся ад гуку самалёта, які ляцеў вельмі нізка. Неўзабаве пачулася два моцных выбухі. Гэтыя гукі для недасведчанага чалавека былі не толькі аглушальнымі, яны, здавалася, разрывалі вантробы.

Я апрануўся за некалькі секундаў і, зашпільваючы гузікі па ходзе, пабег да пакоя Папа. Я ўбачыў яго спакойным, хоць даволі бледным. Чвэрць гадзіны таму яму званіў князь Радзівіл з Нясвіжа – бліжэй да савецкай мяжы – і паведаміў, што савецкія войскі перайшлі мяжу і праз некалькі гадзін будуць у Шчорсах. Страх, што гэта можа адбыцца, непакоіў мяне апошнія два тыдні, і я стараўся адганяць падобныя думкі. Сёння, аднак, гэта адбылося з усімі непазбежнымі наступствамі, што моцна палохалі.

І гэта быў канец.

Так, гэта быў канец эпохі, канец ладу жыцця, канец стылю мыслення. Канец нашых любімых Шчорсаў, нашых планаў і надзеяў, канец палітычнай і эканамічнай сістэмы ў гэтай частцы свету. І жыццё кожнага павісла на валаску.

Нам неабходна было дзейнічаць хутка. Я спытаўся бацьку пра магчымасць уцэкаў, напрыклад, у Літву, аднак ён і Оля вырашылі застацца. Мы не з’ехалі б далёка ў калёсах, якія запражаны конямі. Машыну нашу мы здалі польскім ваенным, а быць затрыманымі на незнаёмай тэрыторыі было б вельмі кепска. Мы апынуліся ў пастцы. Асаблівы непакой вызывалі лёсы

Каці і Мар'юшкі. Пяць хвілін таму яны тэлефанавалі і пыталіся ў Папа, што ім рабіць. Ён паспеў толькі сказаць, каб яны заставаліся на месцы, як сувязь абарвалася. Бацька сказаў, што ён хоча, каб я тэрмінова паехаў вярхом у Навагрудак і заставаўся там з сёстрамі. Я разрываўся – няўжо мне трэба ехаць аднаму? Мой брат Сярожа ляжаў з высокай тэмпературай і, на жаль, не мог мне дапамагчы.

Мы ўсе сабраліся на тэрасе, і я так ярка запомніў усіх у гэты дзень. Сярожу, сагнутага, захутанага ў коўдру і бледнага, блізнят-таў Мальцавых, якія адчувалі нешта нядобрае – на гэта ўказвалі страх і разгубленасць на іхных тварах, старога дзядзьку Жуля, які стараўся не трапляць пад ногі і стаяў на адлегласці. Пакаёўкі хадзілі на дыбачках, гатовыя ў любую секунду чым-небудзь дапамагчы. Наша няня, якая ў Шчорсах адказвала за бялізну, спыталася, што з ёй рабіць, таксама, як і з валізамі сям'і Гагарыных. Оля сказала ёй усё пакінуць, як ёсць і не забыцца адчыніць усе замкі, каб не справакаваць раздражнення і гвалту. Оля з непакоем на твары стаяла побач з Папа, які сядзеў у сваім фатэлі і выглядаў вельмі стомленым. Ён ужо перажываў такое падчас рэвалюцыі ў Расіі.

Я збегаў у свой пакой, схапіў усе свае каробкі з патронамі і закінуў іх у сажалку. Затым я зрабіў тое самае з маім арсеналам (шэсць стрэльбаў і вінтовак), пры гэтым сэрца маё аблівалася крывёю, аднак я павінен быў зрабіць усё, каб засцерагчы сям'ю ад магчымага гвалту з боку марадзёраў. Затым я хутка пакідаў у пляцак некалькі кашуляў, шарпэтак, бялізны, брытву і выбег назад на тэрасу. Адну з пакаёвак паслалі на стайню с загадам асядлаць для мяне каня, і ў хуткім часе Васілій веў яго ў бок нашага дому. Оля сказала, што наша пакаёўка Саша прапанавала схаваць блізнят-таў Мальцавых у сваёй хаце на вёсцы, дзе яны могуць утрымлівацца ў адноснай бяспецы. Гэта прапанова была хутка і з удзячнасцю прынятая, і для іх запраглі калёсы.

Трэба было спяшацца, і я хутка абняў кожнага: маю няню, пакаёвак, майго вернага сябра Васілія, дзядзю Жуля, маленькіх Кацю і Сярожу і іхную польскую няню, майго брата Сярожу, Олю і, нарэшце, Папа. Мяне не пакідала вострае адчуванне, што гэта апошні раз у жыцці, калі я бачу іх усіх разам.

Ці быў гэта канец?

Папа затрымаўся са мной крыху болей. Ён перахрысціў мяне і сказаў, гледзячы ў вочы: “Хай Хрыстос бароніць цябе”. Калі я накіраваўся да каня, ён абняў мяне і ціха сказаў: “Гэта апошні раз у жыцці, што я прыняў рашэнне за цябе, з гэтага моманту ты прымаеш рашэнні сам, якія цяжкія і важныя яны б ні былі. Запомні, што я давяраю табе цалкам”. Я быў у шоку і не мог гаварыць. Я абняў яго ў апошні раз. І потым, калі я сядаў у сядло, ён дадаў: “Міша, не забівай нікога”, магчыма заўважыўшы, што я засунуў у кішэню пісталет.

Ці было гэта ўсё ж канцом?

Калі я праязджаў міма нашай фермы Мураванкі, падзеі апошняй гадзіны зноў і зноў праносіліся ў мяне перад вачыма, і я зноў і зноў зазіраў кожнаму ў вочы: мой брат Сярожа, Оля, мая няня, дзеці, вочы Папа ў той момант, калі ён хрысціў мяне, яго рука на маім плячы, яго хваляванне.

Я быў адзін на гэтай шырокай пяшчанай дарозе, ні душы вакол. Я расплакаўся, і слёзы ручкамі паплылі па маіх шчаках.

Ці быў гэта канец?

Не, не быў! Я раптам зразумеў, што я павінен зразумець на гэты канец як на пачатак. Гэта быў пачатак новай эпохі ў жыцці нашай сям’і, як і новай эпохі ў жыцці мільёнаў людзей. Зразумеў, бліжэйшая будучыня не абяцала спакою і бяспекі, аднак мы павінны змагацца, адаптавацца да новых абставінаў і, самае галоўнае, адстойваць нашы маральныя каштоўнасці. У той момант я пакляўся, што пакуль я жыву, я зраблю ўсё магчымае, каб сабраць нашу сям’ю разам.

Я прыскакаў у Навагрудак прыблізна праз пятнаццаць хвілін пасля таго, як там з’явіліся першыя савецкія часці. Яны прыйшлі па іншай дарозе, і цяпер іхныя лёгкія танкі праходзілі па галоўнай плошчы. Здавалася, што ўсё насельніцтва горада выйшла іх сустракаць. З усіх бакоў чуліся падбадзёраючыя прывітальныя выкрыкі.

За некалькі гадзін да прыбыцця войска на горад былі скінуты тысячы лістовак, у якіх савецкія ўлады інфармавалі мясцовае насельніцтва, што яны прыйшлі з мэтай вызваліць сваіх беларускіх і ўкраінскіх братоў, каб вайна з Германіяй не знішчыла гэтыя мірныя і па-сяброўску настроеныя тэрыторыі... Такім чынам, мясцовае насельніцтва з нецярпеннем чакала Савецкае войска і цяпер вітала яго з імпэтам!

Я саскочыў з каня і павёў яго да мясцовага гатэлю. Швейцар, як звычайна, павітаўся са мной і паабяцаў прыгледзец за канём. Для таго, каб патрапіць у дом, дзе спыніліся мае сёстры, трэба было мінуць плошчу, па якой зараз рушылі калоны танкаў. У той час, як я спрабаваў праціснуцца скрозь шчыльны натоўп, нехта пазнаў мяне і стаў гучна крычаць, відаць, намагаючыся мне дапамагчы: “Эй! Прапусціце графа! Яму трэба на другі бок!” Я быў вельмі напалоханы гэтым, аднак не здолеў спыніць гэтага чалавека. Як ні дзіўна, у выніку яго дзеянняў натоўп расступіўся. Я чуў радасныя прывітанні (наша сям’я была вядомая практычна кожнаму ў Навагрудку). Мне пашанцавала праскочыць паміж двума танкамі з гучным “Ура!” (я ніколі ў жыцці так гучна не крычаў). У хуткім часе я быў у сваіх сясцёр. На зямлі не існавала больш шчаслівай тройцы.

У раніцу, калі я з’язджаў са Шчорсаў, там быў сфармаваны камітэт партыі, які захапіў мясцовую уладу. Яшчэ да прыбыцця Чырвонай арміі камітэт арыштаваў і зачыніў у будынку адміністрацыі некаторых людзей, якіх яны палічылі “ворагамі народа”, уключаючы майго бацьку, Сярожу, Олю і старога дзядзьку Жуля. Дзядзьку Жуля, прынамсі, у хуткім часе вызвалілі, пасля таго, як ён заявіў, што ён француз, і паказаў ім свой французскі пашпарт.

Шмат каго з арыштаваных расстралялі ў першыя шэсць тыдняў новай улады. Напрыканцы 1939 года шчорсаўскіх вязняў перавялі ў Навагрудак. Сёстры і я пабеглі да будынку суда, дзе перад уваходам, у атачэнні міліцыянтаў, стаяў гурт з дваццаці шэрых знямоглых людзей (сярод іх Папа, Оля і Сярожа). Мар’юшка і Каця прынеслі вялікі імбрык з салодкай гарчай гарбатай, якім спачатку “задобрылі” міліцыю, а затым нападлі вязняў, што дало нам магчымасць пагаварыць з імі. Хутка іх усіх канваіравалі ўнутр будынка, дзе па аднаму сталі заводзіць у кабінет пракурора. Праз нейкі час некаторых вызвалілі (Сярожу і Олю ў тым ліку), аднак іншых, а з імі і Папа, працягвалі ўтрымліваць пад замком.

Цяпер мы ўпяцёх жылі ў Навагрудку, чакаючы Папа, якога, як мы даведаліся, перавялі ў Навагрудскую турму. Кожны дзень Оля насіла туды маленькую харчовую перадачу, якую звычайна прымалі. Аднак усе яе спробы дабіцца сустрэчы ці перадаць ліст былі марнымі.

Саветы паступова захоплівалі мясцовую адміністрацыю ў свае рукі. Жыццё становілася ўсё больш цяжкім. З'явіліся даўгія чэргі ў крамах. Сярод людзей пайшлі размовы пра нелегальны пераход савецка-германскай мяжы і ўцёках у нямецкую акупацыйную зону. Я вырашыў паспрабаваць зрабіць гэта, патрапіць у наш дом у Варшаве і даставіць туды нашу сям'ю. Я пакінуў Навагрудак у вагоне вузкакалейнай чыгункі з пляцаком і некалькімі банкнотамі, зашытымі ў каўнер маёй курткі. Я дабраўся да Баранавічаў, а адтуль пешшу і на папутках да мяжы. Перайшоў мяжу ўначы, з дапамогай аднаго польскага селяніна. Наступным вечарам я ўжо быў у нашым доме ў Варшаве. Верхнія паверхі былі моцна сапсаваны: ува ўсіх вокнах было выбітае шкло і пашкодзаны рамы. Усе шафы і буфеты былі разрабаваны. Аднак напаўпадвальнае памяшканне для прыслугі засталася цэлым: дзве спальні, вялікая кухня і памяшканне для захавання вугля. Праз два дні я адшукаў нашага сябра, князя Міхаіла Святаполк-Мірскага. Міша Мірскі распавёў, што двое слуг яго старэйшага брата з Міра зараз у Варшаве і плануюць перабрацца на ўсход, у Мір, які знаходзіцца ў савецкай акупацыйнай зоне. Ён прывёў іх да мяне ў падвал на наступны дзень.

Гэта былі надзейныя маладыя людзі, якія служылі мірскім з ранніх гадоў і добра ведалі гэтую сям'ю. Абодвух звалі Сашамі: Саша Чорны (брунет) і Саша Белы (бландзін). Яны пагадзіліся па шляху спыніцца ў Навагрудку і аддаць ліст маім сёстрам, Оле і Сярожу. Я таксама прасіў двух Саш паспрабаваць пераканаць тых, хто засталіся, перабрацца ў Варшаву, папярэдзіўшы, што тыя могуць працівіцца і не прымаць іхнае "не" за канчатковы адказ. Абодва Сашы катэгарычна адмовіліся ўзяць грошы, сказаўшы, што аказаны давер – для іх вышэйшая ўзнагарода. Яны ўзялі ліст і з паклонам зніклі ў цемры начы.

Праз два тыдні. Неяк увечары. У дзверы пагрукалі і пачуліся знаёмыя галасы. Я адчыніў дзверы і з радасцю пабачыў маю сястру Кацю, Сярожу, дзяцей Мальцавых і іхнюю няню. Якая радасць быць зноў разам! Яны распавялі, што ў момант перахода мяжы іх спынілі два савецкіх пагранічніка. Каця стала маліць іх адпусціць, але гэта не дапамагло і яны павялі ўсіх затрыманых на заставу. Аднак, праз нейкі час, пагранічнікі параліліся паміж сабой і адпусцілі іх, паказаўшы кірунак, у якім трэба ісці. Ня-

гледзячы на гэту жахлівую прыгоду, Каця, якая была адказнай за ўсю групу, выглядала на здзіўленне спакойнай і стрыманай. Яны ўсе свяціліся шчасцем з той нагоды, што апынуліся на гэтым баку мяжы, у сваім доме.

Аднак што здарылася з астатнімі? Двое слуг Мірскіх у Шчорсах размаўлялі з нашай няняй і з дзядзькам Жулем. Няня сказала, што пра яе паклапоціцца пакаёўка Ядзя і што яна будзе рада сустрэць нас у Шчорсах, калі мы вернемся...

Дзядзю Жуля незадоўга да размовы наведаў прадстаўнік савецкага Міністэрства культуры. Ён паведаміў, што дзядзя вядомы ў Савецкай Расіі як выбітны музыка і што Міністэрства прапануе яму кватэру ў Маскве і выкладчыцкую пасаду ў Маскоўскай кансерваторыі. Ці зацікаўлены ён ў гэтай прапанове? “Добра, але пры ўмове, што вы дазволіце мне ўзяць адзін з раяляў з нашай сядзібы”. – “Зразумела, мы будзем рады. Толькі скажыце, які. І, магчыма, што-небудзь яшчэ?” Дзядзька Жуль сказаў двум Сашам, што ў яго ўзросце несур’ёзна пераходзіць мяжу па начах і што ён ужо дамовіўся пра пераезд у Маскву. Такім чынам, напрыканцы лістапада ён ехаў у кабіне грузавіка у Навагрудак для сустрэчы з Оляй (якая была яго пляменніцай), а ў кузаве стаяў велічны канцэртны “Стэйнвэй”. Для Олі яму ўдалося прыхваціць з шчорсаўскага дома некалькі сямейных рэчаў, у тым ліку вялікі срэбны паднос, які каштаваў тады вялікія грошы.

Як мы і чакалі, наш дом у Шчорсах быў разрабаваны сялянамі ў першы ж дзень, калі савецкае войска ўвайшло ў Польшчу. На наступны дзень дом з раялямі і ўсім тым, да чаго не дабраліся марадзёры ў першы дзень, быў зачынены і закалочаны шчорсаўскім партыйны камітэтам (цяпер у доме размяшчаецца школа).

Мар’юшка вырашыла затрымацца ў Навагрудку на некалькі дзён, спадзяючыся пераканаць Олю рушыць у Варшаву разам з ёй. Аднак гэта ўсё было дарэмна. Оля хацела заставацца побач з Папа. Праз тыдзень і Мар’юшка была гатовая да ўцёкаў. Яна паставілася да перахода мяжы з размахам, перабраўшыся ноччу ў раскошным футры з лісіным каўнерам, у элегантных ездавых ботах і з скураным чамадачыкам у руках. Зноў радасць акрыляла нас ад сустрэчы!

Некалькі дзён пазней, у сярэдзіне снежня 1939 года. Да нас зайшоў кур'ер з італьянскага консульства з лістом. Гэта быў надзвычай ветлівы ліст ад консула, які чуў пра нас ад свайго сябра княгіні Лілі Баратынскай-Галіцынай (дачкі цёці Каконы) ў Рыме. Ён прапанаваў нам сваю дапамогу і нават грошы. На наступны дзень Каця і Мар'юшка пайшлі падзячыць яго і парасіць яго падтрымкі ў атрыманні італьянскіх візаў. Італія, тады яшчэ нейтральная краіна, была зручным пунктам, адкуль можна было перабрацца ў Францыю ці ў Амерыку. Консул паабяцаў, што візы будуць зроблены на ўсіх.

Нам патрэбны былі грошы, і мы вырашылі прадаць усю мэблю, якая знаходзілася на верхніх паверхах дома, у тым ліку выдатнейшы раэль "Блютнэр" (праўда, акрамя бібліятэкі Папа і фамільных партрэтаў). Шчаслівы выпадак паслаў нам пакупніка, які прыйшоў паглядзець на тое, што яму прапанавалі, і прапанаваў наяўныя, якімі, здавалася, былі набітыя яго кішэні, забраўшы рэчы наступным днём. Нягледзячы на настальгію па мінулым, звязаную з гэтымі дарагімі для нас рэчамі, мы атрымалі вялікую дапамогу.

У першых чыслах студзеня 1940 года Мар'юшка паведаміла нам, што яна заручоная з Мішам Мірскім і што вяселле адбудзецца ў лютым. Прыблізна праз два тыдні Каця і дзеці Мальцавы з'ехалі ў Рым. Напачатку лютага Мар'юшка і Міша Мірскі павянчаліся ў маленькай праваслаўнай царкве на вуліцы Падвале. Праз некалькі дзён наважэнцы і з імі Сярожа паехалі ў Італію. Аднак у Рыме яны заставаліся вельмі нядоўга. У Мар'юшкі быў від на жыхарства ў ЗША, дазваляўшы ёй узяць з сабой мужа. Што тычыцца Сярожы, то яго запрашаў у Амерыку Леў Эдуардавіч Коню, брат дзядзі Жуля, для паступлення ў кансерваторыю горада Цынцынаці. Такім чынам, Мірскія і Сярожа адплылі з Рыма ў Амерыку на першым жа параходзе.

Яшчэ да сканчэння вайны Сярожа скончыў кансерваторыю ў Цынцынаці з залатым медалём. У хуткім часе пасля заканчэння ён быў прызваны ў амерыканскую армію. Яго ваеннай спецыяльнасцю была ігра на фартэп'яна (для вайскоўцаў). Трэба сказаць, што рабіў ён гэта неахвотна з-за якасці музыкі, якую яму даводзілася выконваць. Пасля заканчэння вайны яму давалося служыць у саюзніцкай Кантрольнай Камісіі ў Будапешце (Венгрыя).

Апынуўшыся ў Рыме, Каця аддала дзяцей Мальцавых у каталіцкую школу, знайшла сабе працу і стала чакаць прыбыцця Пашы з Парыжа. Паша хацела забраць блізнятэў з Італіі (на той момант усё яшчэ нейтральнай краіны) прама ў ЗША. У той час, калі яна атрымала італьянскую візу, Каціны сябры з Італьянскага Міністэрства замежных справаў паведамлілі, што ў хуткім часе Італія ўступіць ў вайну на баку Германіі. Гэта азначала аб'яўленне вайны Францыі. Ім казалі, што калі яны не хочучь апынуцца адрэзанымі ад сям'і, яны павінны пакінуць Італію безадкладна. Паша ледзь паспела абняць сваіх дзетак ў Рыме, як усе яны разам з Кацяй пагрузіліся на зваротны цягнік на Парыж. Гэта адбылося 8 чэрвеня 1940 года. 10 чэрвеня Італія аб'явіла вайну Францыі і Вялікабрытаніі, стварыўшы так званую вось Берлін-Рым.

Што тычыцца мяне, то я заставаўся ў Варшаве, каб быць пablізу ў выпадку, калі бацьку выпускаць з турмы. Я падтрымліваў сувязь з польскай няняй блізнятэў Мальцавых, паннай Марыяй, адважнай і адданай нашай сям'і жанчынай, якая ўступіла ў шэрагі польскага супраціву. Адноўчы яна перайшла германа-савецкую мяжу і рушыла ў Навагрудак толькі для таго, каб падтрымаць нашу Олю. Ад яе я даведаўся, што 13 красавіка 1940 года Оля патрапіла ў лік вялікай групы польскіх сямей, у якіх хтосьці ўжо быў арыштаваны; гэтая група была вывезена ў Казахстан у таварных вагонах. Пазней панна Марыя паведаміла мне, што бацьку перавялі ў Баранавіцкую турму.

Жыццё ў Варшаве станавілася цяжэй з кожным днём. Я часта галадаў і замярзаў. Адноўчы ў жніўні я атрымаў цікавы ліст ад дзядзі Ніколы Арсеньева з Кенігсберга ва Усходняй Прусіі (сённяшні Калінінград). Прафесар Мікалай Сяргеевіч Арсеньеў, вядомы багаслоў, быў блізкім сябрам нашай сям'і, часта гасціў у Шчорсах і быў вядомы як чалавек бязмежнай дабрыні, мы ўсе яго вельмі любілі. Ён быў прафесарам ва ўніверсітэце Альберта ў Кенігсбергу, а таксама ў маленькай праваслаўнай семінарыі ў Варшаве. Дзядзя Мікола запрашаў мяне жыць у яго доме ў Кенігсбергу, адкуль, як ён казаў, было вельмі зручна сачыць за сітуацыяй ў Баранавічах. А тым часам я мог наведваць заняткі ва ўніверсітэце, і ён збіраўся мне дапамагчы ў гэтым.

Я пагадзіўся, сабраў свае няхітрыя рэчы, а сямейныя партрэты і драўляную скрыню з кнігамі бацькі паслаў у Францыю. Яны выдатна даехалі і цяпер знаходзяцца ў маім доме ў Амерыцы.

Я пераехаў у Кенінгсберг ў канцы жніўня 1940 года. Дзядзя Нікола хутка ўладкаваў мяне на эканамічны факультэт універсітэта.

22 чэрвеня 1941 года мы даведаліся пра тое, што Германія раптоўна напала на СССР. Пасля бамбардыроўкі нямецкія войскі сталі з баямі рушыць углыб краіны, захопліваючы вялікую колькасць палонных.

Праз некалькі дзён стала вядома, што немцы ўзялі Баранавічы. Я вельмі хваляваўся за бацьку, таму што было вядома, што перад тым, як адыходзіць, Саветы звычайна расстрэльваюць усіх вязняў...

Затым, прыблізна праз шэсць тыдняў, праз нямецкую палявую пошту, прыйшоў ліст ад майго бацькі. Ён прыйшоў на імя дзядзі Ніколы з просьбай пераправіць яго прыёмнай маці Папа ў Францыю. Я перадрукаваў яго, арыгінал адправіўшы па прызначэнні. Вось што пісаў Папа пра свай “чудоўнае” вызваленне з савецкай турмы:

“Дарагая мая Мама! Любімая мая! Нарэшце я даведаўся штосьці пра Вас з ліста Лізы Карлюк.

Увесь гэты час, дваццаць адзін з паловай месяц, што я прасіду ў турме, янічога не ведаў ні пра Вас, ні пра жонку, ні пра дзяцей. Гэтая поўная ізаляцыя ад сваіх – сама цяжкае, што было ў турэмным зняволенні. Кожны дзень я маліўся за ўсіх вас і бесперапынна пра вас думаў. Адзіны занятак у турме, акрамя малітвы – думаць пра сваіх. І цяпер я таксама малюся і думаю пра вас!

Калі пачалася вайна з Гітлерам, то вельмі страшна было, што маглі зрабіць з намі пры перамене ўлады. Але Ласкай Гасподняй усе мы ў Баранавічах былі выратаваныя. Недалёка ад турмы (чатыры кіламетры) знаходзілася авіяцыйнае пале Чырвонай арміі, і яго так страшэнна бамбілі, што нашы НКУСаўцы ў паніцы паўцякалі і пакінулі нас.

Нас вызвалілі жанчыны, якія працавалі на кухні і былі пакінуты на волі ў турэмным двары. Яны дасталі ключы ў канцылярыі і выпусцілі тых з нас, хто яшчэ не выламаў дзверы. Усе разышліся па розных баках. Я пайшоў у Баранавічы, таму што

быў вельмі слабы і ледзь хадзіў. Усё ж такі нёс мяшок з бялізнай і мяшок з хлебам.

НКВД збегла, але Чырвоная армія яшчэ дзесяць дзён была ў Баранавічах. Я хаваўся ў кватэры маці аднаго маладога паляка, які сядзеў са мной у турме. Уся сям'я сядзела ў яме ў полі (іхны дом на самым ускрайку горада), а я начаваў у доме і заадно пільнаваў яго.

Я вельмі стары і слабы, але дух мой бадзёры. Цяжка было з ежай, і я звярнуўся за дапамогай да немцаў, калі яны прыйшлі. Яны кармілі мяне з палявой кухні і добра абыходзіліся са мной. Я прасіў дапамагчы дабрацца да Навагрудка, гэта было вельмі цяжка зрабіць і не ўдалася, пакуль я не звярнуўся да самага кіраўніка штаба фельдмаршала і ён мяне даставіў да Навагрудка на матацыкле.

Я ехаў з вялікім хваляваннем пабачыць Олю і дзяцей. Было жудасна ўязджаць у горад, цалкам разбураны бомбамі і пажарамі. З вялікай цяжкасцю мне ўдалося разшукаць Малішэўскіх – ледзь не паехаў прама ў Шчорсы. Туды мне вельмі не раілі ехаць, таму што там небяспечна і ёсць яшчэ чырвонаармейцы.

Малішэўскія мне паведамлілі, што дзеці мае ўсе з'ехалі яшчэ на пачатку 1940-га і што ўсе яны знаходзяцца ў Амерыцы, што Мар'юшка выйшла замуж за Мірскага, і што Оля, на жаль, не хацела ехаць з імі і засталася, каб дапамагаць мне, і яна сапраўды дапамагала, пакуль у сярэдзіне красавіка 1940-га яе не вывезлі ў Казахстан. Там ёй, беднай, было вельмі кепска, таму што ніхто не мог дапамагчы, так як іншым, каму высылалі ежу. Але апошнім часам ёй лягчэй, яна пісала сюды. (Лістоў гэтых я не бачыў, яны згарэлі ў навагрудскіх пажарах пры бамбардзіроўках. – М. Б.) Дом Малішэўскіх цалкам згарэў, і яны туляюцца па розных кватэрах. Цяпер, калі б не Оля, усё было б добра, я за яе вельмі непакоюся. Кажуць, цяпер ёй лепей і яна працуе не як чарнарабочая, а ў канцылярыі. І ўяві сабе, яна даведлася ад свайго духоўніка ў Навагрудку, што я ў Баранавічах, і я нечакана атрымаў напрыканцы красавіка і ў траўні яшчэ два грашовыя пераводы, якія вельмі мне дапамаглі.

Я ўсё ж такі вельмі знясілены і хворы і ўсё яшчэ не магу паправіцца. Доктар мне тут раіць ехаць у Варшаву і класціся ў санаторый, не ведаю, ці атрымаецца гэта. Але і тут мне добра, я

жыву ў вельмі прыстойным польскім сямействе, дзе жыве таксама маці Малішэўскага пасля пажару. Яны вельмі за мной прыглядаюць, і тут ёсць нават каналізацыя і ванна, так што ўсе выгоды. У цэлым ўсё добра. Толькі 6 мая Оля хутчэй вырвалася з бальшавіцкага раю. Тады будзе поўнае шчасце. І потым мы, як толькі будзе магчыма, аб'яднаемся з Вамі і прыедзем да Вас.

Як я хачу вас усіх бачыць! І цябе, і дзяцей сваіх, і сясцёр, і Косцю Ону, і пляменнікаў. Мне здаецца, за час знаходжання ў турме я ўсіх яшчэ болей стаў любіць і ўвесь дзень праводзіў, думаючы пра Олю, пра дзяцей, пра Вас. Ты ведаеш усе гэтыя пакуты ў турме, я з самага пачатку глядзеў на іх не як пакаранне, якое Гасподзь паслаў, а як узнагароду і на Ласку Божую не за мае заслугі, а па малітвах, магчыма, Папа і маіх продкаў. Турму і пакуты Гасподзь мне даслаў, каб наблізіць мяне да Сябе. І я ўвесь час славіў і дзякаваў Богу. Турма гэта як духоўны санаторый, і для душы карысна пасядзець за кратамі. Аб Олі, аб дзецях і ўнуках і аб Вас таксама ўвесь час маліўся, і вось цяпер ведаю, што ўсе жывыя і здаровыя, і Оля таксама ў парадку, і ўпэўнены, вернецца яшчэ да мяне. Толькі ніколі не маліўся пра тое, каб мне выйсці жывым з турмы, а толькі каб у гэтым была выканана воля Гасподня. І вось Гасподзь у сваёй міласці вывеў і мяне з цямніцы. Шчодры і справядлівы Гасподзь! Цярплівы і міласэрны! Няхай будзе Імя Яго бласлаўлена ў векі вякоў! Амінь!

Моцна абдымаю і цалую. Твой сын Поля”

З вялікім хваляваннем я чытаў гэты ліст. Тое, што Папа выжыў, было цудам. На жаль, я не мог яму адказаць.

Для мяне стала цалкам зразумела, што я павінен зноў перабрацца праз мяжу ў Шчорсы для таго, каб дапамагчы яму набрацца сіл і вывезці яго ў Францыю, дзе ён змог бы пасяліцца ў Бардэбюры. З дапамогай дзядзі Ніколы я стаў пісаць ва ўсе нямецкія інстанцыі і дабівацца дазволу паехаць у Шчорсы для дагляду за хворым бацькам. Я грукаўся ва ўсе кабінеты і нават ездзіў у Берлін, аднак усе намаганні былі дарэмнымі. Стандартным адказам было тое, што Шчорсы зараз – ваенная зона, якая закрыта для грамадзянскіх асобаў.

У Берліне, у верасні 1942 года, я сутыкнуўся з сёстрамі Васільчыкавымі – Місі і Таццянай, неверагодна прыгожымі жанчынамі, далёкімі сваячкамі, якіх я памятаў па жыцці ў Па-

рыжы. Яны былі равесніцамі маіх старэйшых сёстраў Мар'юшкі і Пашы. Місі, малодшая, узяла мяне пад сваё апякунства і паабяцала дапамагчы. Яна мела сувязі ў вышэйшых колах. Яна вельмі старалася, але ўсё было дарэмна.

Мае спробы патрапіць да бацькі каштавалі мне цяжкіх выпрабаванняў, аднак безвыніковых. Дзесяць месяцаў пазней я зноў апынуўся ў Берліне з пустымі рукамі. Аднак цяпер я быў настроены болей рашуча, і нічога не магло мяне спыніць па шляху ў Шчорсы, па шляху да майго бацькі.

Я прыехаў у Варшаву і накіраваўся прама на чыгуначную станцыю, ад якой адыходзілі цягнікі на Савецкую Расію. Я знайшоў паляка-машыніста, які выслухаў маю гісторыю і абяцаў дапамагчы. Праз два дні ён павінен быў весці ў Расію састаў, які быў нагружаны нямецкай тэхнікай. За дзве гадзіны да адыхода я сустрэў яго, ён прынёс спецыяльна для мяне брудныя штаны рабочага-чыгуначніка. Кожны вагон ахоўвалі два нямецкія салдаты, таму ўсё павінна было выглядаць рэалістычна. Я быў заняты тым, што падкідваў вугаль у топку паравоза і трымаў яго пад парамі. Нарэшце быў адданы сігнал да адпраўлення, і хутка мы былі ў дарозе. Пасля прыпынку ў Беластоку мы прыехалі ў Баранавічы ноччу. Я скінуў мае чыгуначныя штаны і ціха саслізнуў у цемру...

Наступным ранкам я знайшоў калёсы, якія ехалі ў маім кірунку. На трох перакладных увечары тога ж дня я быў ужо ў Шчорсах. Апошнія вёрсты я не прайшоў, а прабег.

Эпілог

Затым быў вельмі павольны рух на захад. Папа быў яшчэ даволі слабы. Пасля двух месяцаў у Шчорсах мы пераехалі ў Наваградак. Пасля некалькіх месяцаў там, у верасні 1943 г., мы накіраваліся ў Кенігсберг, дзе правялі амаль год. Пасля гэтага нам удалося атрымаць дазвол пераехаць у Францыю, у Бардэбюр.

У пачатку 1944 г. мы нарэшце з'явіліся там, і Папа сустрэўся са сваёй прыёмнай маці (бабуляй), сёстрамі, сваімі дзецьмі (Косцем, Кацяй і Пашай) і сваімі ўнукамі (Пашынымі блізнятамі Кацяй і Сярожам і Косцінымі сынамі Канстанцінам і Мікалаем). Усе мы адчувалі, што здарыўся цуд. У Бардэбюры мы з Кацяй нарэшце змаглі заняцца здароўем Папа. Наш стары сябар доктар Чэхаў, які жыў непадалёк, у Брыяры, узяў Папа пад сваю поўную апеку.

Хутка праз Міжнародны Чырвоны Крыж прыйшла вестка ад Олі. Яна апынулася ў Егіпце, дзе служыла сястрой у польскай арміі генерала Андэрса (у складзе англійскай арміі). У рэшце рэшт, у апошнія дні чэрвеня 1945 г., ад яе прыйшла тэлеграма, дзе паведамлялася, што яна прыязджае ў Парыж цягніком з Марсэля. Каця засталася ў Бардэбюры з Папа, а я накіраваўся ў Парыж. Там, разам з Пашай, Косцем і Олінай сястрой Жэняй Жарноўскай, мы паехалі на Ліёнскі вакзал сустрэць Олю. Яшчэ адзін цуд!

Пасля сустрэчы мы ўсе пайшлі на кватэру Жэні, дзе Оля музіла застацца начаваць. Канечне, яна пасталела за гэтыя пяць га-

доў суворага для яе жыцця, аднак захавала сваё моцнае здароўе. Яна распавяла нам пра свае прыгоды і перажыванні на сумесі рускай і польскай моваў (яна размаўляла практычна толькі па-польску апошнія пяць гадоў).

Яна распавядала нам пра сваё жыццё ў Наваградку пры савецкай уладзе, пра свой арышт, пра адпраўку ў Казахстан у таварным вагоне, перапоўненым палякамі, пра працу ў калгасе, пра тое, як яна знайшла працу сакратара-перакладчыка ў польскай рэгістрацыйнай канторы (адкрытай у выніку пагаднення паміж Масквой і Лонданам аб арганізацыі Польскага корпуса), пра сыход з тысячамі палякаў з Савецкай Расіі праз Іран, пра сваю службу ў корпусе генерала Андэрсана ў палявым шпіталі, дзе яна даглядала польскіх салдат, параненых у бітве пры Монтэ Касіна.

Урэшце, калі бедная Оля была цалкам выматаная аповедамі, мы адпусцілі яе спаць. Калі на наступную раніцу я павёз яе ў Бардэбюр, я сказаў шафёру таксі спыніцца ў канцы ліпавай алеі, якая вяла да дома. Сонца на заходзе асвятляла наш мілы дом залатым святлом. Калі мы сталі перасякаць вялікі газон перад домам, я ўзяў Олю за руку і ўказаў ёй на скрайняе правае вакно на другім паверсе. Яно было расхінутае насцеж, і там стаяў Папа.

Усе мы засталіся жывымі ў гэтую вайну, і мы былі зноў разам. Усе нашыя надзеі аказаліся выкананымі і малітвы былі пачутыя і здзейсненыя.

Заўвагі

¹ Назва “Літва” выкарыстоўваецца ў кантэксце тэрыторыі былога Вялікага княства Літоўскага, як і ва ўсім астатнім тэксце

² “Лятучая артылерыя” – лёгкія 3-х фунтовыя гарматы, здольныя да хуткага маневру. Пры тым, што асноўныя гарматы Рускай імператарскай арміі ў час вайны 1812 г. мелі калібр 12 фунтаў.

³ “Польская кампанія 1830 г.” – задушэнне паўстання на тэрыторыі Царства Польскага, Віленскай і Гродзенскай губерній

⁴ Адмена Іаахімам Храптовічам прыгону ў сваіх уладаннях за 100 год да адмены прыгону ў Расіі была зроблена яшчэ ў час існавання Рэчы Паспалітай.

⁵ Польска-Савецкая вайна адбывалася не ў 1919–1922 гг., а ў 1919–1921 гг.

⁶ Іаахім Храптовіч становіцца канцлерам ВКЛ не ў 1891, а ў 1791 г.

⁷ У 1915 г. нецямі было занята не дзве, а адна траціна Беларусі

⁸ Апошнія бежанцы з Ялты ад Савецкай улады былі не ў сакавіку, а ў лістападзе 1920 г.

⁹ Вайна Савецкай Расіі з Польшчай была не ў 1920–1921 гг., а ў 1919–1921 гг.

¹⁰ Вішнеў і Шчорсы знаходзіліся не ў 100 вярстах ад савецкай мяжы. Вішнеў прыкладна ў 50 км., а Шчорсы ў 30 км.

Змест

<i>Прадмова</i>	3
Глава I. Род Буценевых	
Частка першая	7
Глава II. Род Храптовічаў	27
1. Карані	27
2. Некаторыя з найбольш вядомых Храптовічаў	31
3. Фамільныя маэнткі Храптовічаў	44
Глава III. Род Буценевых	
Частка другая	52
Радавы герб Буценевых	71
Пра мовы	73
Глава IV. Род Храптовічаў-Буценевых	75
1. Канстанцін Апалінар'евіч	75
“Вершнік”. 1873 г.	97
Праваслаўная місія ў Японіі	100
Род Ільіных	108
Гісторыя адной карціны	128
Царква ў Кламары	132
Багаслоўскі інстытут святога Сергія ў Парыжы	133
Віяланчэль Амаці	134
Слугі	135
2. Кацярына Канстанцінаўна Ону, ад нараджэння Буценева	138
3. Марыя Канстанцінаўна Трубяцкая, ад нараджэння Буценева	142
4. Апалінарыў Канстанцінавіч	145
Сям'я Трубяцкіх	147
Лоўля ракаў	171
Паляванне ў Шчорсах	172
Паляванне на глушцоў	176
Канец эпохі для нашай сям'і	189
<i>Эпілог</i>	202

Навукова-папулярнае выданне

Буценеў Міхаіл Апалінар'евіч

Хронікі сям'і Храптовічаў-Буценевых

Пераклад з рускай

Адказны за выпуск *Зміцер Вішнёў*

Рэдактар *Антон Астаповіч*

Дызайн *Яўгенія Барысевіч*

Вёрстка *Алена Трушко*

Карэктар *Віка Трэнас*

Падпісана да друку 07.09.2018. Фармат 60×90/16.

Папера афсетная. Друк афсетны.

Ум. друк. арк. 15,5. Ул.-выд. арк. 10,47.

Тыраж 750 экз. Замова 2773.

16+

Прыватнае выдавецкае ўнітарнае прадпрыемства «Галіяфы».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,

вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных

выданняў № 1/48 ад 03.10.2013.

Пр. Партызанскі, 77А, 220107, Мінск.

E-mail: vish@bk.ru

www.halijafy.by

ТДА «НоваПрынт».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,

распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/54 ад 25.02.2014.

Вул. Геалагічная, 59, корп. 4, каб. 10, 220138, Мінск.

Міхаіл Апалінар'евіч Буценеў нарадзіўся ў 1919 годзе ў Ялце, куды бацькі яго з'ехалі з Масквы пасля рэвалюцыі. Яму не было года, калі яго сям'я з'ехала ў Аўстрыю праз Канстанцінопаль; пазней яны пераехалі ў Францыю, дзе сабраліся многія члены іх вялікай сям'і. У 1934 годзе ўсе перабраліся ў Польшчу, дзе захаваўся фамільны маёнтак Шчорсы на мяжы з Савецкім Саюзам. У Варшаве М. А. Буценеў атрымаў атэстат сталасці. Буценевы пражылі ў Польшчы да 1939 года, пакуль вайна іх усіх не раскідала. М. А. Буценеў апынуўся ў Германіі, дзе вучыўся міжнароднай эканоміцы, і ў рэшце рэшт у 1944 годзе пераехаў у Францыю. У Парыжы працаваў у Міжнароднай арганізацыі дапамогі эмігрантам, якая і перавезла яго разам з жонкай і дзецьмі ў Амерыку, у Нью-Ёрк. Спачатку ён нядоўга працаваў на фабрыцы, аднак затым уладкаваўся ў банк, дзе спецыялізаваўся на міжнароднай эканоміцы і вандраваў па ўсёй Еўропе, Афрыцы і Блізкім Усходзе (ён размаўляў на шасці мовах). Памёр Міхаіл Апалінар'евіч у 1992 годзе.

ISBN 978-985-7140-86-2

ВЫДАВЕЦТВА
ГАЛІЯФЫ

МІСЬКА БУДИВЕЛЬНА ФІРМА "ІНКАС" ОБ'ЄКТИ ВУЛ. БІЛАЯ

